

MALA BIBLIOTEKA GODIŠNJAKA ZAŠTITE SPOMENIKA KULTURE HRVATSKE

Arsen Duplančić

SPLITSKE ZIDINE U 17. I 18. STOLJEĆU

Ministarstvo
kulture
Republika
Hrvatska
Ministry
of Culture
Republic
of Croatia

Arsen Duplančić SPLITSKE ZIDINE U 17. I 18. STOLJEĆU

Zagreb 2007

U Maloj biblioteci Godišnjaka
dosad izašlo:

Pavuša Vežić:
*Crkva Sv. Trojstva (sv. Donata)
u Zadru (1985)*

Marijan Orlić:
Antički brod kod otoka Ilovika (1986)

Drago Miletić • Marina Valjato Fabris:
*Kapela sv. Filipa i Jakova
na Medvedgradu (1987)*

Milan Kruhek:
Stari glinski gradovi i utvrde (1987)

Ivy Lentić-Kugli (et. al.):
*Isusovačka crkva i samostan
u Varaždinu (1988)*

Tone Papić • Božica Valenčić:
Crkva Svih svetih u Đakovu (1990)

Silvije Novak • Marija Mirković:
Dvorac Miljana (1992)

Milan Kruhek • Zorislav Horvat:
Stari grad Slunj (1993)

Ivo Šprljan:
*Skradin – Arhitektonski elementi
i detalji (1996)*

Drago Miletić:
*Sokolac – Frankopanski plemićki grad
u Brinju (2003)*

Hrvoje Malinar:
Vlaga u starim građevinama (2003)

Ivan Sršar:
Požega, crkva sv. Lovre (2005)

Arsen Duplančić
SPLITSKE ZIDINE U 17. I 18. STOLJEĆU

Mala biblioteka Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske
Svezak 13
*The Preservation of Cultural Heritage in Croatia
Annual,
Special Edition Vol. 13*

Izdavač: Ministarstvo kulture
Uprava za zaštitu kulturne baštine
*Publisher: Ministry of Culture
Department for the Protection of the Cultural Heritage*

Za izdavača/for the Publisher:
Božo Biškupić

Uredništvo/Editorial Board:
Igor Fisković, †Ivo Maroević, Tomislav Petrinc, Ivan Srša,
Radoslav Tomić, Mario Jurišić, Pavuša Vežić

Glavni i odgovorni urednik/Editor-in-Chief:
Jasen Mesić

Tajnik i izvršni urednik/Managing Editor:
Gordana Božić-Goldstein

Lektor/Language editor:
Tomislav Salopek

Prijevod na engleski/English Translation:
Graham McMaster

Grafička oprema/Graphic Design:
Nedeljko Šević

Kompjutorska priprema/Computer Layout:
D&N d.o.o. Zagreb

Adresa uredništva/Editorial Address:
Ministarstvo kulture Uprava za zaštitu spomenika kulture
HR – 10 000 Zagreb, Runjaninova 2

Tiskanje dovršeno/Printing completed
veljača/February 2007

Tisak/Printed by:
Narodne novine d.d.

ISBN978-953-6240-63-0

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem 628232

MALA BIBLIOTEKA GODIŠNJAKA ZAŠTITE SPOMENIKA KULTURE HRVATSKE

ISSN 1333-4190

Arsen Duplančić

SPLITSKE ZIDINE U 17. I 18. STOLJEĆU

Sadržaj

Predgovor	7
Kandijski rat i utvrđivanje Splita	11
Projekti C. Gonzage i I. Contija	13
Gradska vrata	20
Novčana sredstva, rušenja kuća i crkava	24
Stanje i izgled zidina nakon izgradnje	26
Zidine i prostor uz njih prelaze u ruke privatnika	33
Propadanje zidina i počeci rušenja u 19. stoljeću	37
Oporuke i sredstvaza uzdržavanje zidina	39
Utvrdjivanje istočnog zida Dioklecijanove palače	40
Zgrade uz istočni zid Dioklecijanove palače	43
Prilozi	53
Bilješke	55
Izvori i literatura	67
Summary	73

Predgovor

Zidine Splita iz 17. stoljeća izuzetan su graditeljski pothvat koji se po opsegu radova, uložnim sredstvima i broju graditelja može usporediti s izgradnjom Dioklecijanove palače. Iako ne tako složeno ni umjetnički važno, to je u fizičkom opsegu najveće ostvarenje u 1700 godišnjem trajanju grada. Njihova izgradnja bila je presudna za opstanak i sudbinu Splita u najtežim vremenima njegove burne povijesti. Osim toga, to je, iako ne u potpunosti dovršen, najcjelovitiji barokni obrambeni sustav podignut na istočnoj obali Jadrana. Tekst koji je pred nama prvi je, ali značajan pokušaj cjelovitoga prikaza toga golemog pothvata koji je bogato potkrijepljen arhivskim izvorima i slikovnom dokumentacijom.

Razvojem topništva stare srednjovjekovne zidine nisu mogle više odolijevati vatrenoj moći novog oružja koje ih je s lakoćom rušilo. Stoga se postupno prelazi na drugi sustav utvrđivanja s bastionima ispunjenim zemljom, čija je masa bila u stanju neutralizirati razorne udare granata. Potpuno se mijenja i taktika osvajanja gradova: umjesto eskalade penjanja pomoću ljestava na vrh bedema ili provaljivanja ulaza sada se topništvom probija veliki otvor na bedemu kroz koji pješništvo prodire u tvrđavu. Kod opsada postupno nestaju iz uporabe stare bacačke sprave katapult, petroboli, onageri i druge. Ne upotrebljavaju se više ni pokretne kule ni jurišni ovnovi. Sve je to prošlost.

Na novi način utvrđivanja veliki je utjecaj imao i oblik zemljišta. Većina primorskih gradova Dalmacije nalazi se u terenskim depresijama, opkoljena uzvišicama. Takvi su Šibenik, Omiš, Dubrovnik, Korčula pa i Split. U vrijeme hladnog oružja to i nije bio neki nedostatak za obranu. Poslije, kada je u opsadnu vojnu opremu uvedeno vatreno oružje, javila se opasnost da neprijatelj na tim istaknutim položajima postavi baterije i bombardira grad. Zbog nepovoljne topografske situacije mnogi venecijanski fortifikatori i vojni stručnjaci smatrali su da je te gradove nemoguće braniti. Ipak je odlučeno da ih se utvrdi po novom sustavu.

U doba provale Turaka početkom 16. stoljeća splitske su se utvrde sastojale od preuređenih zidina Dioklecijanove palače i slabih bedema koji su opasivali noviji dio Splita sa zapadne strane pa je grad trebalo bolje zaštititi. Stoga je najprije zapadni dio okružen jačim renesansnim zidom i dvama manjim bastionima na uglovima. Sedamnaesto

stoljeće bilo je presudno razdoblje u životu grada, jer je zbog ratova (Kandijskog i Morejskog) doveden u pitanje sam njegov opstanak i budućnost. U vrijeme najveće opasnosti predstavnici venecijanskih vlasti u Dalmaciju i vojni stručnjaci izvještavaju o slabostima utvrda. Građani vape za pomoć i konačno počinje izgradnja modernih bedema. Na obližnjim su uzvisinama izgrađene samostalne utvrde kako ih neprijatelj ne bi zaposjeo i odatle topništvom ugrožavao grad. Tako je na istočnom brežuljku Gripe sredinom 17. stoljeća podignuta tvrđava, a sličnu je ulogu imala i utvrda na Bačvicama, na istočnoj strani ulaza u luku.

Sve to nije bilo dovoljno. Trebalo je izgraditi prsten jačih utvrda s bastionima i vanjskim dodacima uokolo te urediti brisani prostor. Budući da su takvi radovi bili vrlo skupi, opsežni i tehnički složeni, nije se u početku išlo na cjelovito rješenje kako se predviđalo prema teorijama tadašnjih brojnih fortifikacijskih škola u Evropi. Ojačavale su se postojeće utvrde i pokušalo ih se prilagoditi novim uvjetima ratovanja. Poznato je više planova koji prikazuju splitske barokne utvrde na dosta različite načine. To, međutim, navodi na promišljanje da je u nekim slučajevima riječ o netočnim prikazima, o nekim prijedlozima koji nisu ostvareni ili možda o stanjima prije nego što se prišlo ostvarenju konačnoga rješenja.

Novija istraživanja pružaju zanimljive podatke o postupnom preobražaju splitskih utvrda i o načinu reorganizacije obrane. Najprije su ojačane postojeće zastarjele i slabe zidine, a zatim se po sredini vanjske strane bedema počelo graditi tri *mezzalune*. Ti su polumjeseci imali trokutasti oblik pa su, čini se, bili ravelini, tj. manje zemljane utvrde ispred bedema koje su građene radi obrane brisanog prostora i otežavale su prilaz. Sjeverna vanjska utvrda bila je nešto složenija. Imala je neka obilježja *hornwerka* i vjerojatno joj je bio zadatak obrane gradskih vrata na Pisturi, na vrhu današnje Bosanske ulice. Osim toga, bila su predviđena dva mala polubastiona na jugozapadnoj i jugoistočnoj strani uz more, a na sjeverozapadnoj i jugozapadnoj strani prema brdu Marjan, odakle je gradu s uzvisine prijetila opasnost, dvije platforme za topove.

No sva ta ojačanja starih utvrda nisu bila dovoljna pa su sa javili prijedlozi da se grad okruži prema kopnu potpuno novim prstenom bedema. Bilo je dosta rasprava o tome kako bi to trebalo izgledati, ali je konačno usvojeno

tlocrtno rješenje u obliku polovice osmerokuta s dvama polubastionima na istočnom i zapadnom kraju uz more i tri bastiona između njih. Izgradnja novih bedema bila je dosta brza, ali radovi nisu do kraja dovršeni, jer su Turci potisnuti dublje u unutrašnjost pa gradu nije više prijetila izravna opasnost.

Kada se govori o baroknim utvrdama u Dalmaciji i Splitu često se spominje da su rađene po sustavu francuskoga vojnog inženjera maršala Sébastiena Vaubana koji je bio vrlo poznati fortifikator toga vremena. Međutim, on se kao stručnjak razvio tek poslije (rođen je 1633!). Stoga pri razmatranju tog pitanja treba uzeti u obzir da su u Europi već postojale razne fortifikacijske škole. Splitske barokne utvrde karakterizira bastionski front, tj. udaljenost dvaju vrhova susjednih bastiona, sajana, od oko 300 metara, a površina bastiona je dosta velika. To odgovara osnovnim pravilima novotalijanske fortifikacijske škole. Koliko se može razabrati iz starijih prikaza i sačuvanih dijelova, splitski bastioni nisu ni predviđeni da se naspu u cijeloj površini. Riječ je bila o »šupljim« bastionima s jakim grudobranima po rubovima. Time je bila smanjena mogućnost manevriranja topništvom, ali je s druge strane posada bila bolje zaštićena od rikošeta neprijateljskih zrna s površine. Kortine su bile branjene bočnom vatrom lakim topovima s flanka bastiona, ali nisu imale *orione*, uha, koja bi ih zaklanjala od zrna napadača, nego samo užljebljene toparnice na grudobranima. Flanke, bočne stra-

nice bastiona, bile su, čini se, približno pod pravim kutom u odnosu na kortine, što je, kod bliskih sukoba, povoljno za djelovanje obrambenog topništva uzduž njih.

Split, izuzev godine 1657., nije bio izložen snažnijim napadima Turaka koji su bili u neposrednoj blizini. Oni su se povremeno zalijetali u njegova polja i pljačkali, a postojanje modernih utvrda odvrćalo ih je od napada na grad, dok je stanovnicima ulijevalo osjećaj sigurnosti, barem unutar bedema. Udaljavanje Turaka od grada, odnosno pomicanje granice više u unutrašnjost, utjecalo je na postupno zapuštanje splitskih zidina, a zatim i na njihovo djelomično rušenje.

Usavršavanjem topništva u 17. stoljeću uvođenjem izoliranih cijevi, pokretnih lafeta, bezdimnog i brizantnog eksploziva, povećavala se brzina, daljina, preciznost i razorni učinak topništva. Stoga bastionski sustav s kontinuiranim zidinama više nije učinkovit. U 19. stoljeću zamjenjuju ga sustavi samostalnih utvrda, *forova*, dobrim dijelom ukopanih u zemlju. S druge strane, stvaranjem velikih država, mijenja se strategija ratovanja, gradovi rastu pa utvrde smetaju njihovu širenju i prometnom povezivanju te se one ruše. U Splitu su uklonjeni barokni zidovi i neki bastioni, što je omogućilo potpuno drukčiju koncepciju daljnega prostornog razvoja grada. Na njihovu mjestu uređivale su se zelene površine i gradili moderni javni objekti.

Stanko Piplović

STANJE PRIJE POČETKA KANDIJSKOG RATA 1645.

Najstarije slike grada Splita, počevši od one Girolama Santacrocea iz 1549. pa preko Martina Kolunića Rote oko 1570. (sl. 1)¹, Giovannija Francesca Camotija oko 1571, Angela degli Oddija iz 1584, Giuseppea Rosaccia iz 1598.² i nepoznatog autora u knjizi Wilhelma Dilicha iz 1609.³ prikazuju grad stiješnjen unutar Dioklecijanove palače i zidina koje su obuhvatile njegov dio proširen prema Marjanu. Razvoj topništva i prve provale Turaka na splitsko područje 1500, a zatim pad Klisa godine 1537,⁴ nametnuli su potrebu za boljim utvrđivanjem grada. U izvješćima mletačkih predstavnika vlasti i inženjera stalno se ističe slaba obrambena moć Splita i nužnost da se ona poboljša. To se osjetilo napose uoči Kandijskog rata između Venecije i Turske koji je počeo u lipnju 1645.

Već 1625. Venecija šalje inženjera Nikolu Kandida, Hvaranina, koji je dao mišljenje kako zaštititi Split novim utvrdama⁵. Možda su upravo na temelju njegovih savjeta započeli radovi na gradskom kaštelu koji se spominju tijekom 1625, 1627. i 1629. godine⁶. Generalni providur Antonio Pisani predložio je pak 23. prosinca 1627. da se sruši jedna od triju kula⁷ na istočnoj strani Dioklecijanove palače jer su druge dvije na odgovarajućoj udaljenosti⁸. Generalni providur Alvise Zorzi dao je 1629.⁹ porušiti sedam kula, od kojih su dvije na istočnom i dvije na sjevernom zidu Dioklecijanove palače, jer su smetale obrani i ujedno zahtijevale veći broj vojnika nego što je uistinu potrebno, čime su stvarani nepotrebni troškovi. Preostale kule pojačane su materijalom s onih srušenih, dok je višak upotrijebljen za dovršetak bastiona koji je započeo Sforza Pallavicino¹⁰. U svim tim radovima sudjelovao je inž. Agostino (?) Alberti.

Zorzi je također dao srušiti neke dućane naslonjene uza zidine, zatvoriti prozore privatnih kuća koji su bili otvoreni u zidinama i urediti ophodni hodnik za stražu.¹¹ Osim toga, na mjestu gdje je bila kula kojom su na zapadu završavali bedemi na Pisturi, dovršio je 1630. mali bastion¹² koji se zato poslije naziva položajem Zorzi ili kulom sv. Duha, po obližnjoj istoimenoj crkvi (sl. 53)¹³.

Gradske su kule imale svoje nazive koji su dijelom sačuvani (jer nisu sve nabrojene) u popisu naoružanja iz svibnja 1623.¹⁴ U njemu se navode ovi položaji: velika kula i mala

jugoistočna kula u kaštelu, kaštel straže iznad klaonice-mesnice (klaonica je bila odmah uz kaštel)¹⁵, *terapienat* na uglu luke (pojačani zid između kaštela i kule Rim, koji je vidljiv i danas), kortina prema samostanu sv. Frane (zid koji je opisivao tzv. Novi trg zapadno od kaštela)¹⁶, kula Rim (srednjovjekovna kula na zapadnim zidinama, poslije uklopljena u bastion Bernardo)¹⁷ i Nehaj (jedna od dviju kula na zapadnom zidu)¹⁸, kula na Novom uglu (nalazila se na spoju sjevernih i zapadnih zidina, a na tom je mjestu podignut bastion Zorzi), kula na Pisturi (na samim Vratima Pisture)¹⁹, kula sv. Arnira (sjeverozapadna kula Dioklecijanove palače prozvana po obližnjem samostanu), mala kula Nebojše (nalazila se na Pisturi, ispred ulaza u grad)²⁰, kula sv. Martina (jedna od osmerostranih kula Zlatnih vrata, a prozvana po istoimenoj crkvi unutar zida Palače), Konstantinova kula (jedna od kula uz Zlatna vrata ili četvrtasta kula istočno od njih, prozvana, sigurno, po caru Konstantinu), kula na Starom uglu (sjeveroistočna kula Dioklecijanove palače), kula sv. Apolinara (jedna od osmerostranih kula uz Srebrna vrata palače, prozvana po istoimenoj crkvi kraj njih), kula Arsan (jugoistočna kula Dioklecijanove palače, tako prozvana zato što je u srednjem vijeku služila za arsenal)²¹ i dvorište obitelji Papalić koje gleda prema moru²².

U travnju 1630. Senat je naredio providuru Antoniju Pisaniju da ode u Split i ispita stanje zidina. Izvršivši nalog, on je 5. lipnja poslao odgovor koji je popratio tlocrtom što ga je izradio inž. Francesi (sl. 4, 5) i opširnim izvještajem francuskog inženjera Antoinea de Villea²³. Pisani ističe da se grad ne može obraniti od jačeg napada a da se sve ne poruši i podigne jedna kraljevska utvrda, tj. utvrda s bastionima ispunjenima zemljom²⁴. Isto zaključuje i de Ville: ako se Split želi utvrditi protiv svakog napada, trebalo bi podići pet kraljevskih bastiona i posebnu utvrdu za lazaret. Grad će tada biti jak jer se nalazi na živoj stijeni pa nema straha od postavljanja mina²⁵.

De Ville je, među ostalim, predložio da se ne mijenja položaj vrata na Pisturi, koja su bila dvostruka, nego da ih se bolje osigura. Po njegovu mišljenju, bilo bi dobro da se ispred prvih vrata iskopa jarak, a iznad njega napravi pokretni most zaštićen rešetkom i barijerom ispred.²⁶ Generalni providur Alvise Mocenigo ponovio je 1639. taj

1 M. Kolunić Rota, Split oko 1571.

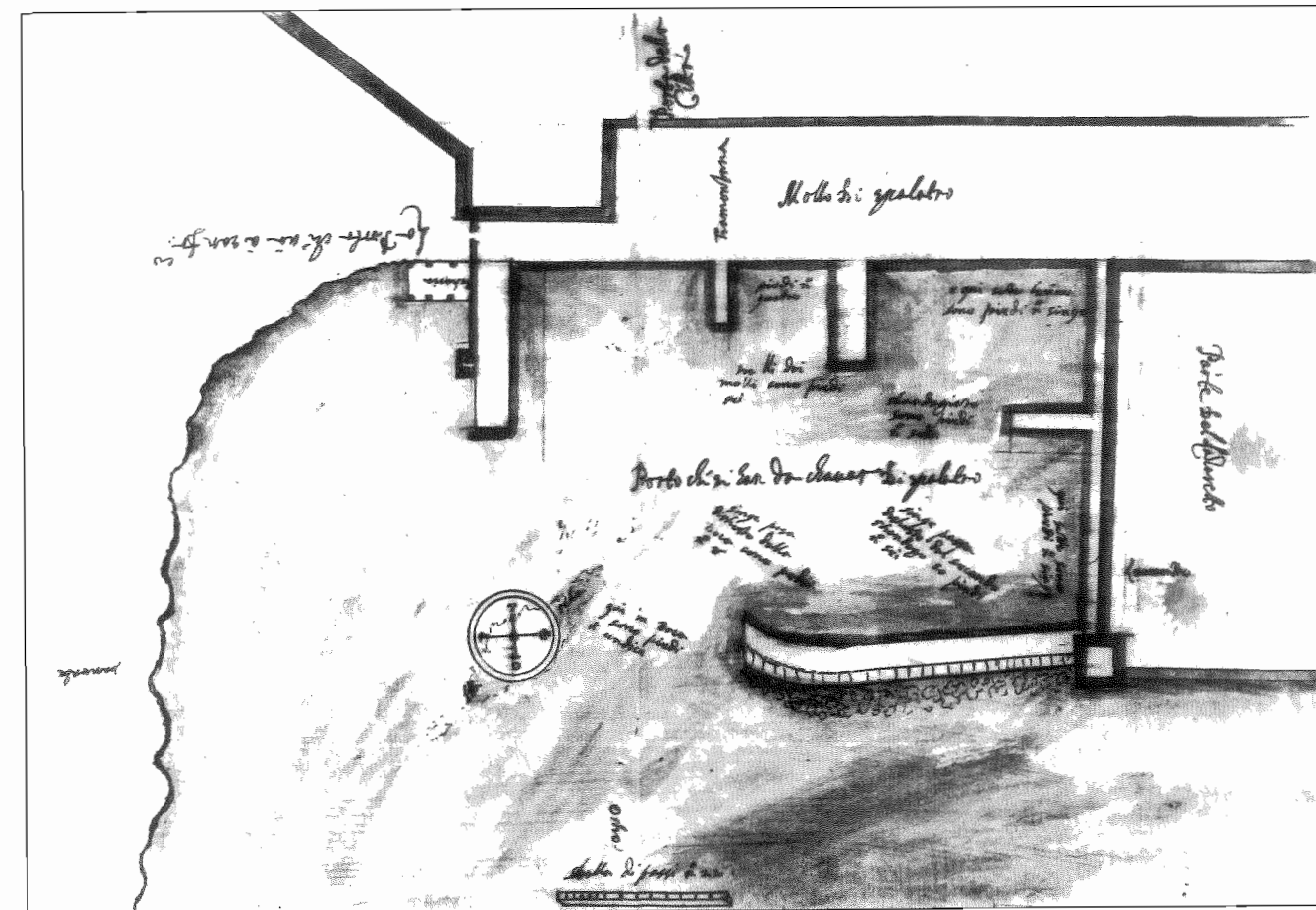
M. Kolunić Rota, Split ca 1571.

prijedlog²⁷ koji je i prihvaćen. To, naime, doznajemo iz pisma inž. Vincenza Benaglie od 11. listopada 1641. u kojem se navodi trošak potreban za izradbu rešetaka i zida²⁸. Zaključujemo kako su radovi bili dovršeni do 1648, jer su na tlocrtu grada iz te godine Vrata Pisture prikazana s predzidom²⁹ koji je imao trokutasti vrh prema sjeveru, a ulaz na zapadu³⁰. Na planu iz 1732. predzid još uvijek ima isti oblik (sl. 81)³¹, ali je poslije pregrađen. Na Adamovu planu, objavljenom 1764. (sl. 41)³², nema trokutastog vrha koji se na Cassasovu prikazu sjevernoga pročelja Dioklecijanove palače iz 1782. još uvijek vidi zajedno s kućicom za stražu (sl. 6)³³. Umjesto tog, trokutastog bastiona bila su otvorena vrata s mostom i jarkom za vodu, kako to prikazuju nacrti iz 1790. i 1792. godine (sl. 7, 8, 56)³⁴. Taj je obrambeni sklop srušen početkom 19. stoljeća, u doba francuske uprave.³⁵

Loše stanje zidina potaknulo je generalnog providura Antonija Civrana da 15. rujna 1631. izda naredbu kojom određuje hitan popravak onih dijelova kojima je prijetio pad (*minaccia evidente pericolo di caduta*)³⁶. A da su zidine zaista bile trošne, pokazalo je nevrijeme u rujnu 1635., kad se pod naletom vjetrova srušio njihov zapadni dio³⁷ koji je popravio knez i kapetan Pietro Basadonna³⁸.

Trošna je bila i kula sv. Arnira na kojoj se nalazio položaj (*piazza*) za topništvo. Zato je u listopadu 1641. inž. Vincenzo Benaglio³⁹ izradio prijedlog za njezino učvršćivanje i popločavanje kamenim pločama. On ujedno spominje popravak pet stražarskih kućica na zidinama⁴⁰. Nuždan popravak kule sv. Arnira, kule na Starom uglu i dijela zidina navodi i se u popisu vojnih posada i ratne opreme iz 1642. godine^{40a}.

Radovi na kuli nisu bili završeni do sredine 1645. pa o njoj ponovno izvještava inž. Benaglio. On kaže da je na vrhu kule kameni svod pokriven kamenim pločama, a služi kao položaj za topništvo. Zbog starosti, velike težine i pritiska svoda, srušio se dio zida (korak i pol), pa Benaglio predlaže da se on ukloni, kula smanji za jedan korak, a iznad napravi kat.⁴¹ Benaglio predlaže da se i na obližnjoj kuli napravi kat kako bi njezine bočne strane mogle služiti za zaštitu kortina, te da se na kuli Rim naprave dva kata od ariša jer je ona važna za obranu kortina prema kaštelu i novom bastionu (Zorzi)⁴².

2 G. Mondella, Splitska luka, 1635.

G. Mondella, Split Port, 1635.

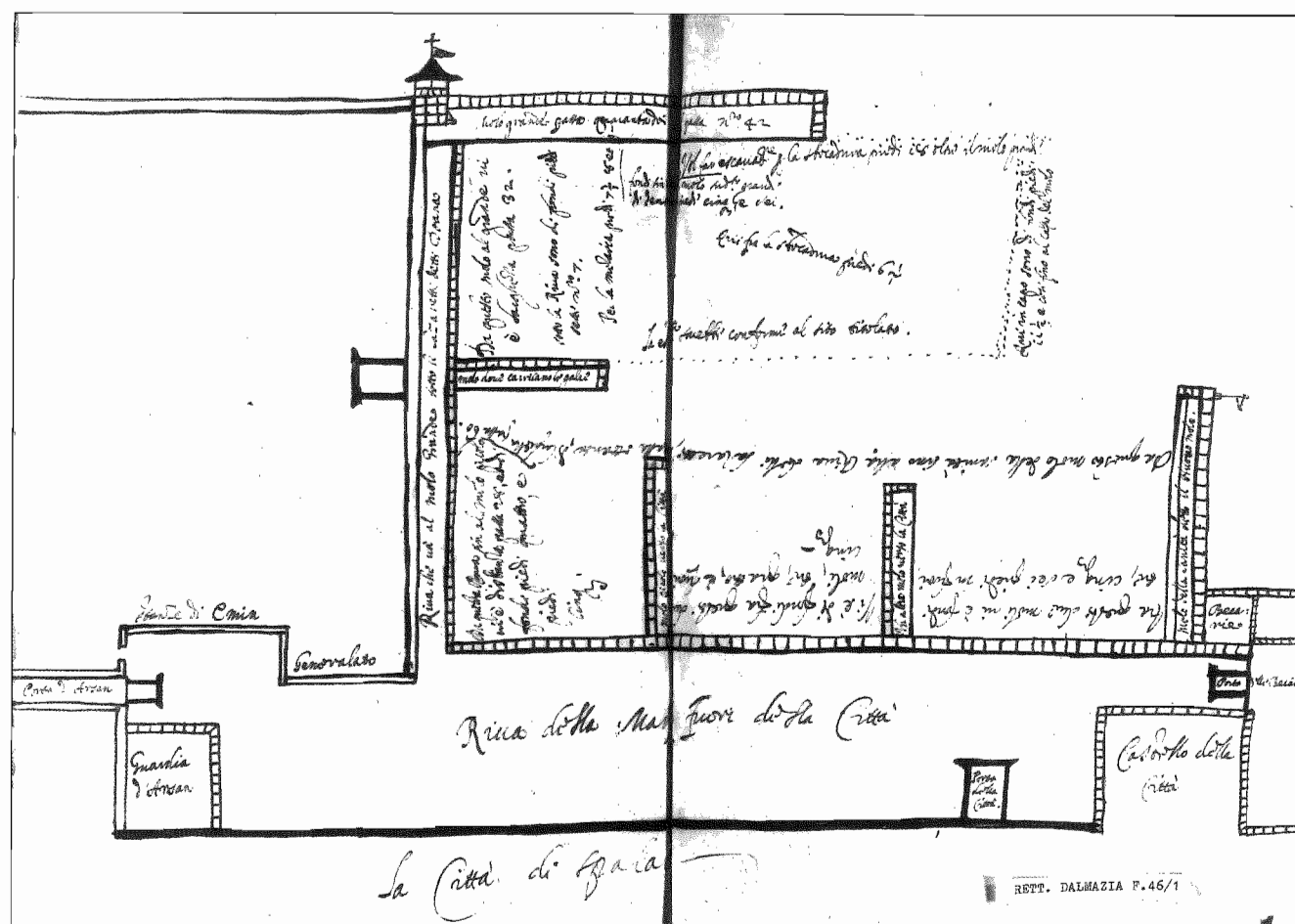
KANDIJSKI RAT I UTVRĐIVANJE SPLITA

Prodor Turaka na splitsko područje i bitka kod Solina u rujnu 1645. bili su znak za uzbunu, a dolazak bosanskog paše u Livno u svibnju 1646. izazvao je paniku među Splićanima koji su se počeli sklanjati na susjedne otoke i sigurnija mjesta⁴³. Tomu je pridonio stav Ratnog vijeća da se napuste one utvrde u Dalmaciji koje nemaju dobru obranu. Među njima je bio i Split pa su u zidinama na više mjesta napravljeni lagumi kako bi se digle u zrak u slučaju opasnosti.⁴⁴ Ipak, u Split dolazi fratar inženjer Antonio Leni koji vanjskim opkopima osigurava grad⁴⁵. U toj situaciji građani traže pomoć od generala Leonarda Foscola koji dopušta popravak sjeverozapadne kule Dioklecijanove palače, i to kamenjem obližnje kule koja je srušena⁴⁶, te podizanje male utvrde sjeverno od Vrata Pisture⁴⁷.

Ta je utvrda prozvana položaj Leni (*posto Leni*), a prikazana je na tlocrtu grada iz 1648. (sl. 9, 10) i na Mortierovu planu iz 1656-1657. (sl. 12)⁴⁸. Godine 1651. trebalo ju je popraviti⁴⁹, ali već 1654. inž. Fabritio Giustiniano predlaže njezino rušenje (on je zove *redut*) jer se ne može braniti iz grada, a bilo bi pogibljivo ako bi prešla u neprijateljske ruke⁵⁰. Kada je pak general Camillo Gonzaga

1657. izradio novi projekt utvrđivanja Splita, on je na njezinu mjestu predvidio jednu *mezalunu* (B) i *tenalju* (I) koja bi je povezivala s gradom (sl. 13)⁵¹. Za sada nije poznato do kada je utvrda postojala, no svakako je srušena 1660. zbog izgradnje bastiona Corner.

Splićani su 1647. ponovno tražili pomoć i poslali predstavnike u Veneciju, a Senat im je 29. listopada odgovorio kako je odlučio utvrditi grad i da je generalnom providuru naredeno da požuri dovršenje zidina⁵². Uto je general Foscolo imenovan prokuratorom sv. Marka⁵³ što je bila prigoda da mu predstavnici grada izraze čestitke i ponovno postave pitanje dovršenja zidina. On je odgovorio da će se pobrinuti za slanje potrebnog materijala i da će se po dolasku u Split osobno zauzeti za ono što bude potrebno⁵⁴. Izvanredni providur Splita i Trogira Alvise Cocco je izvijestio 28. kolovoza 1648. vladu da se oko postojećih zidina gradi dug skriveni put (*strada coperta*)⁵⁵, da su utvrđeni samostani sv. Dominika i sv. Frane te da je započela gradnja tvrđave Gripe, od koje su podignuta dva bastiona i jedno zidno platno. Izvještaju je priložio i tlocrt grada (sl. 9, 10)⁵⁶. Grupa vojnih zapovjednika i inženjera, a među njima i Alessandro Magli, obišla je tada Split i,

3 Splitska luka, 1641.

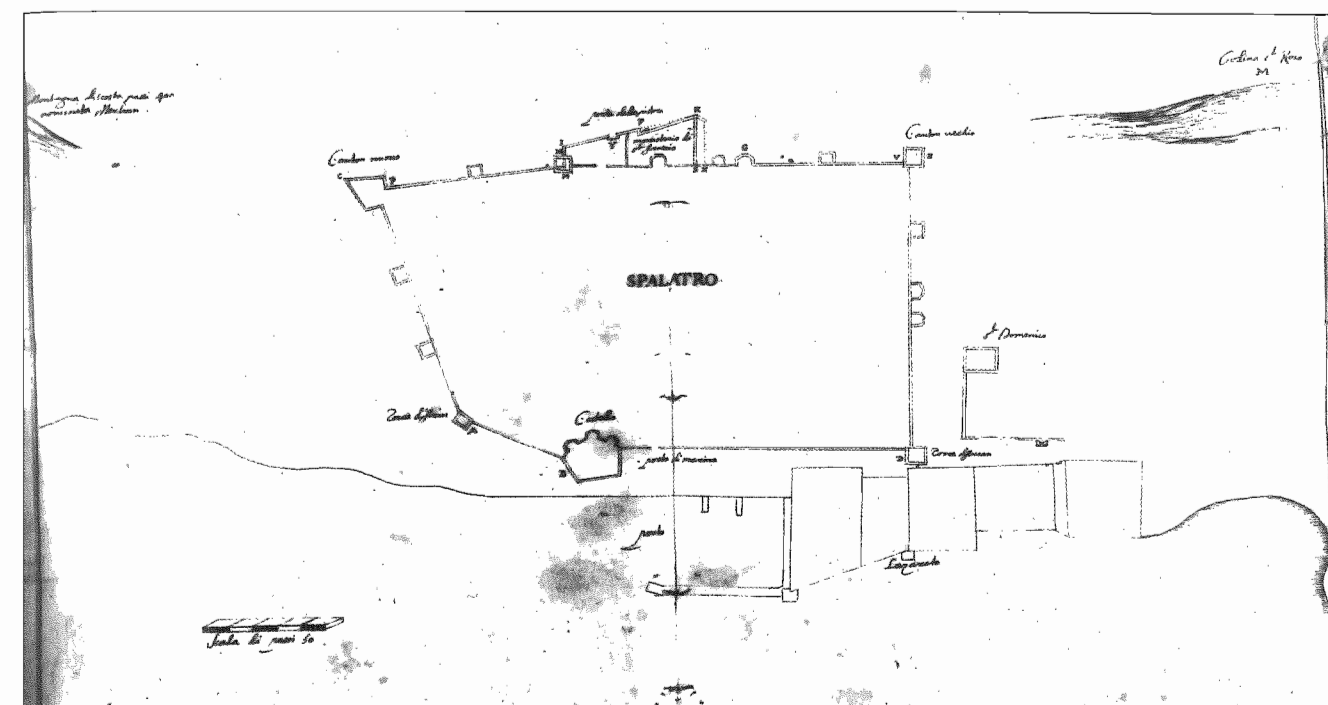
Split Port, 1641.

kaže Dinfiko, zaključila »da je potrebno opasati grad s pet bastiona, od kojih da se jedan isturi na ravni što nadvisuje gradska vrata, i koji bi obuhvaćao malenu već napravljenu utvrdu⁵⁷, još dva na dvama uglovima grada koji bi, uz još dva polubastiona na morskoj obali i kortinama među njima, opasali grad i, uz utvrdu Gripe, osigurali od obližnjih brežuljaka što ga navisuju. Ovaj je nacrt napravio Magli, a poslan je u Veneciju skupa s onima Klisa. Ali Senat nije tada ništa odlučio.⁵⁸

Unatoč svemu učinjenom, Split je još uvijek bio loše zaštićen pa 1651. inženjeri Vincenzo Benaglio i Alessandro Magli predlažu⁵⁹ dovršenje tvrđave Gripe, koja je dotad bila izgrađena otprilike jednu četvrtinu, postavljanje palisade na skrivenom putu, koji se dijelom urušio⁶⁰, i podizanje male tvrđave iznad Velog varoša. No, zbog vremenskog škripca oni predlažu da se obrana temelji na prsobranima, ukopima s palisadama te da se popravi položaj Leni. Čini se da je tvrđava na Marjanu bila uskoro izgrađena, jer se vidi na Mortierovu planu iz 1656-1657., gdje je označena kao nova utvrda (*N[ouvel]le Fort*) – isto kao tvrđava Gripe. Nacrtana je gotova, za razliku od tvrđave Bačvice koja je još bila u projektu i zato prikazana točkicama (sl. 12).

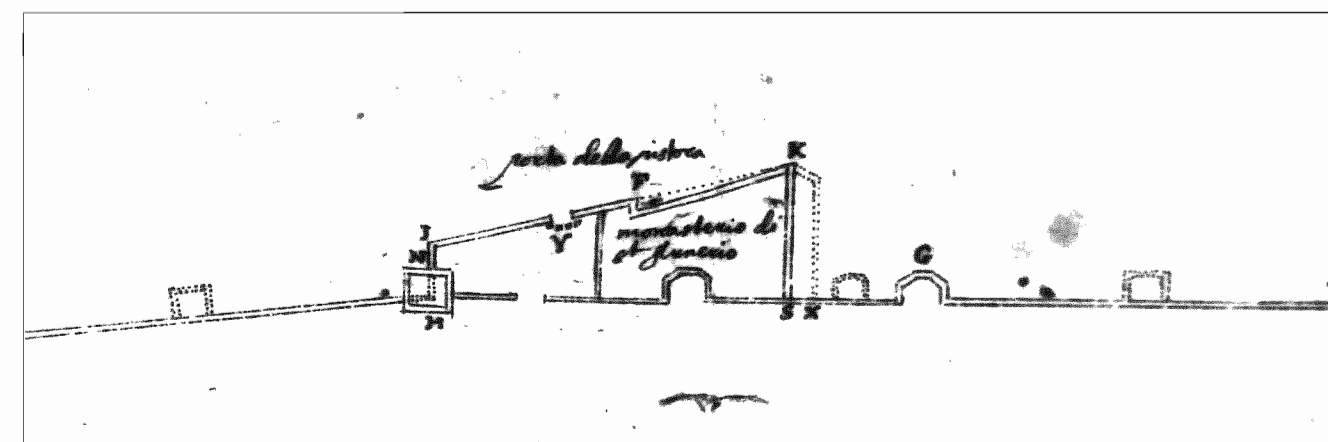
Tijekom 1654. u Veneciju je poslano više prijedloga raznih inženjera i vojnih zapovjednika. Tako generalni providur Lorenzo Dolfin piše 5. lipnja i šalje izvještaj baruna Maksimilijana Herbesteina od 31. svibnja. On kaže da se Split u ovom stanju ne može braniti, misli da je nemoguće utvrditi ga za obranu od topova jer bi trebalo mnogo novca i vremena.⁶¹ Inž. Vincenzo Benaglio u svojem izvještaju od 20. svibnja kaže da je zbog započete kampanje kasno započeti utvrđivati grad i da se može samo popraviti i urediti skriveni put s palisadom. On ujedno misli da bi zbog mogućega turskog napada bilo bolje jače utvrditi Vranjic, a ne Klis i Split.⁶²

Mjesec dana poslije, 28. srpnja 1654., Dolfin piše da je s raznim stručnjacima pregledao splitske utvrde i šalje njihova mišljenja⁶³. Iz njih se vidi slabost zidina i neotpornost na topove, tako da bi se grad mogao braniti samo nekoliko dana, i posebno se ističe lazaret kao slaba točka. Svoje prijedloge dali su: Giovanni Paulo Volpe, Antonio Ferrari, Lodovico Capra, Vincenzo Benaglio⁶⁴, Alessandro Magli, Nicolino Mortinoni, Pietro Antonio Davila, Maksimilijan Herbestein, Cornelio Vimes⁶⁵ i Fabritio Giustiniano.

4 Inž. Francesi, Plan Splita iz 1630.

Engineer Francesi, Map of Split, 1630.

5 Inž. Francesi, Dio plana iz 1630.

5 Engineer Francesi, Part of the map of 1630.

PROJEKTI C. GONZAGE I I. CONTIJA

Bitan preokret u obrani Splita zbilo se u svibnju 1656., kad položaj generalnog providura preuzima Antonio Bernardo. On se odmah dao na utvrđivanje grada⁶⁶, a glavni oslonac pružio mu je general Camillo Gonzaga koji je početkom 1657. izradio novi projekt (sl. 13)⁶⁷. On je zamislio po jednu mezalunu na položaju samostana sv. Dominika (A), na položaju male tvrđave iznad Pisture (B) i na zapadnoj strani prema Marjanu (C), zatim protubateriju uz baluard Zorzi (D) te po jedan polubaluard uz kulu Rim na zapadu (E) i uz kulu Arsan na istoku (F). S istočne strane lazareta predvidio je ukopana utvrđenja (G), a tenalju

između mezalune i Vrata Pisture, te skriveni put oko cijeloga grada.⁶⁸ Osim toga, Gonzaga je izveo preinake na tvrđavi Gripe i radio na njezinoj gradnji te na podizanju tvrđave Bačvice, pa su već nakon nekoliko mjeseci obje mogle koristiti u obrani grada u lipnju 1657⁶⁹.

Očekujući mogući napad, Bernardo je zemljanim nasipom (terapienatom) s unutrašnje strane osigurao dio zapadnih zidina, a s vanjske strane podigao mezalunu⁷⁰. Budući da Turci nisu napali grad, Bernardo je, sukladno Gonzaginu planu, 1659. započeo izgradnju velikog bastiona⁷¹ na položaju uz kulu Rim. Zato je uklonjena spomenuta mezaluna, a njezin materijal ugrađen u bastion⁷². Nakon izgradnje bastiona trebala je biti srušena i kula Rim⁷³,

6 L. F. Cassas, Sjeverni zid Dioklecijanove palače i mali bastion na Vratima Pisture, 1782. (1802.)

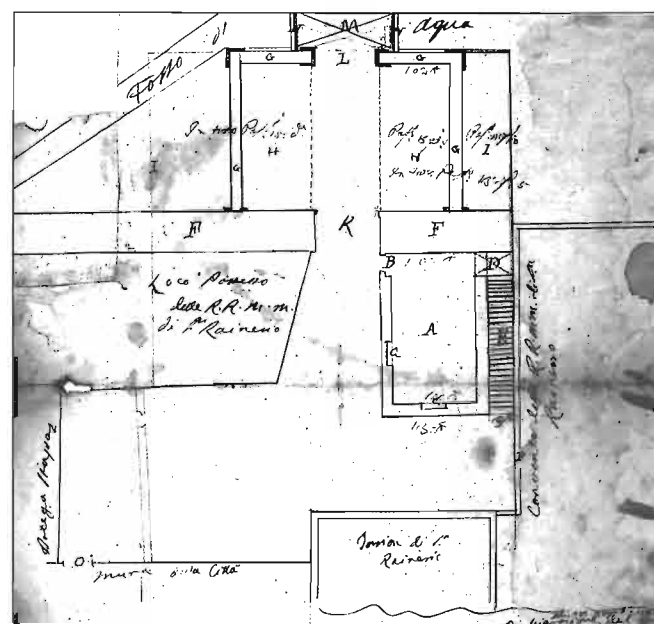
6 L. F. Cassas, Northern wall of Diocletian's palace and the small bastion on the Pistura Gate, 1782. (1802.)

ali je ostala kako se to vidi na planovima grada i crtežu iz 1782. (sl. 14)⁷⁴. Bastion Bernardo dovršio je providur Contarini 1664. godine⁷⁵.

Sudeći po nacrtu koji donosi Coronelli (*Fortificazioni alla Porta Pistoja demolita*) (sl. 15)⁷⁶, čini se da je sjeverno od Vrata Pisture bila izgrađena i tenalja, koja je srušena 1660. zbog gradnje bastiona Corner.

Iako je započela provedba Gonzagina projekta, ipak je došlo do njegove preinake koju je napravio Innocentio Conti⁷⁷, a koji je kao general vojske došao u Dalmaciju 1660. godine⁷⁸. Conti je izradio model, odobren od mletačke vlade⁷⁹, po kojem je grad trebalo opasati trima bastionima i dvama polubastionima⁸⁰. Prema pisanju F. Difnika, u istu je svrhu godine godine 1648. Alessandro Magli izradio projekt, koji tada nije bio prihvaćen. »No kasnije su sagrađeni bastioni i kortine u skladu s tim nacrtom ...«⁸¹. Zbog toga se postavlja pitanje odnosa između tih dvaju planova, tim više što nam za sada nije poznat Maglijev projekt. Naime, tlocrt grada priložen uz pismo izvanrednog providura A. Cocca iz kolovoza 1648. prikazuje samo liniju skrivenog puta koji se gradio (*strada coperta che si va facendo*) pa je vjerojatno Maglijev nacrt nastao kasnije.

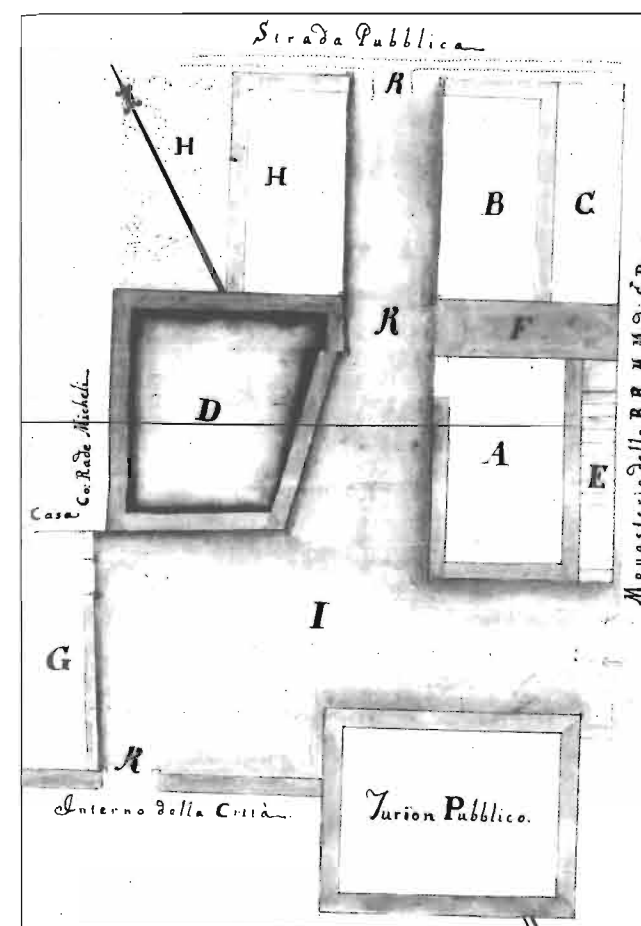
Ostvarenje Gonzagina, odnosno Contijeva projekta počeo je generalni providur Andrea Corner (ožujak 1660

7 F. A. (?) Kurir, Obrambeni sklop vrata na Pisturi, 1790.

F. A. (?) Kurir, Defensive complex of the Pistura Gate, 1790.

– svibanj 1662), i to podizanjem središnjega, sjevernog bastiona. Njegov nasljednik Girolamo Contarini (svibanj 1662 – prosinac 1664), odmah pošto je preuzeo dužnost, započeo je gradnju istočnog bastiona sv. Jeronima, kako ga naziva u svojem izvještaju, a koji je potkraj 1664. bio

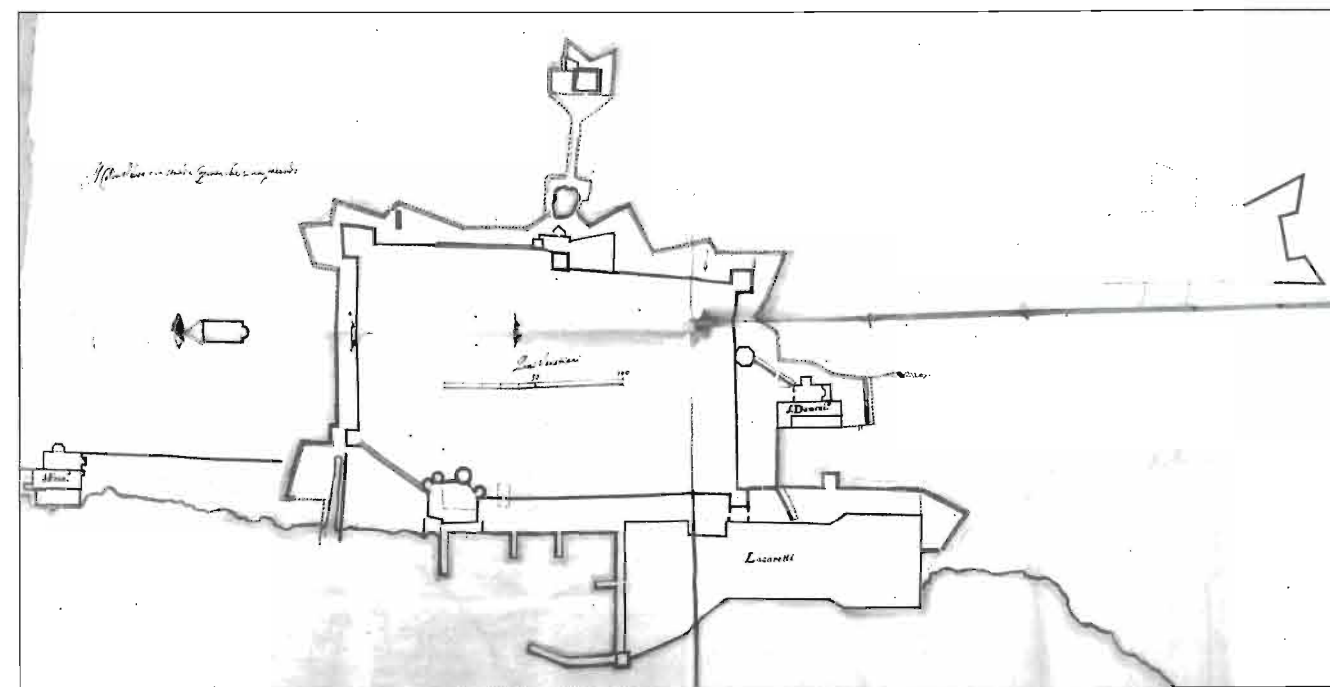
8 F. Muljačić, Obrambeni sklop vrata na Pisturi, 1790.

8 F. Muljačić, Defensive complex of the Pistura Gate, 1790.

dovršeni i ispunjeni zemljom te su mu nedostajali samo prsobrani. Contarini je dao podići i zid (*cortina*) prema bastionu Corner (koji zove sv. Ana)⁸² te dio zida od bastiona Corner prema sjeverozapadu, tj. prema bastionu koji je trebalo sagrađiti. On je dovršio bastion Bernardo, dok je mali bastion Zorzi trebalo dotjerati.⁸³

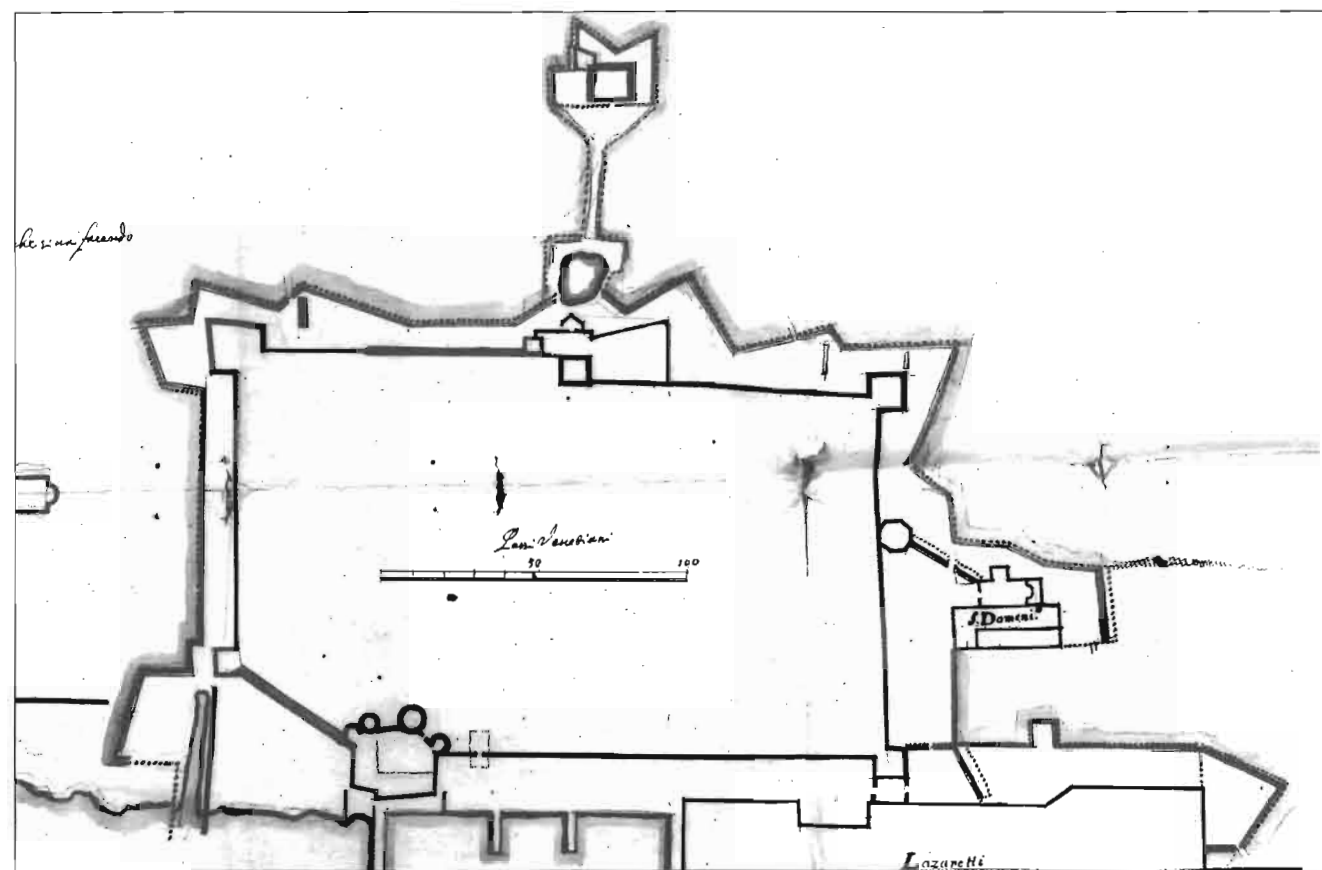
Opseg i dinamika navedenih radova vidi se iz potvrda o isplatama⁸⁴ raznih radnika, kovača, minera, drvodjelaca, nadzornika i drugih, među njima i žena, te plaćenih galijota i onih koji su bili kažnjenci (*galiotti d'libertà*, *galiotti condanati*). Na temelju njih vidimo da se na bastionu Contarini radilo u prosincu 1662, u travnju i svibnju 1663. i da je u studenome 1663. za njegove potrebe preneseno 400 komada obrađenog kamena (*quattrocento fazade*) iz tvrđave Gripe. To je vjerojatno kamenje koje je preostalo nakon rušenja sjeverozapadnog bastiona tvrđave i izgradnje novog zida umjesto njega. Naime, prema pisanju nadintendanta za topništvo i gradnje Filippa Bessetta Vernede, bastion je srušen u zimi 1663,⁸⁵ što na određeni način potvrđuju isplate za radove na tvrđavi u listopadu i studenome iste godine.

Na bastionu Contarini radilo se od travnja do srpnja 1664, a u lipnju i srpnju 1664. proširivan je i jarak ispred njega⁸⁶. Budući da se gradnja bastiona bližila kraju, od poznatoga korčulanskog protomajstora i klesara Tome Azalija naručen je kameni grb⁸⁷, sigurno Contarinijev, koji je bio postavljen na uglu bastiona, pri vrhu, poput onoga koji se nalazio na bastionu Priuli (sl. 49-51)⁸⁸.

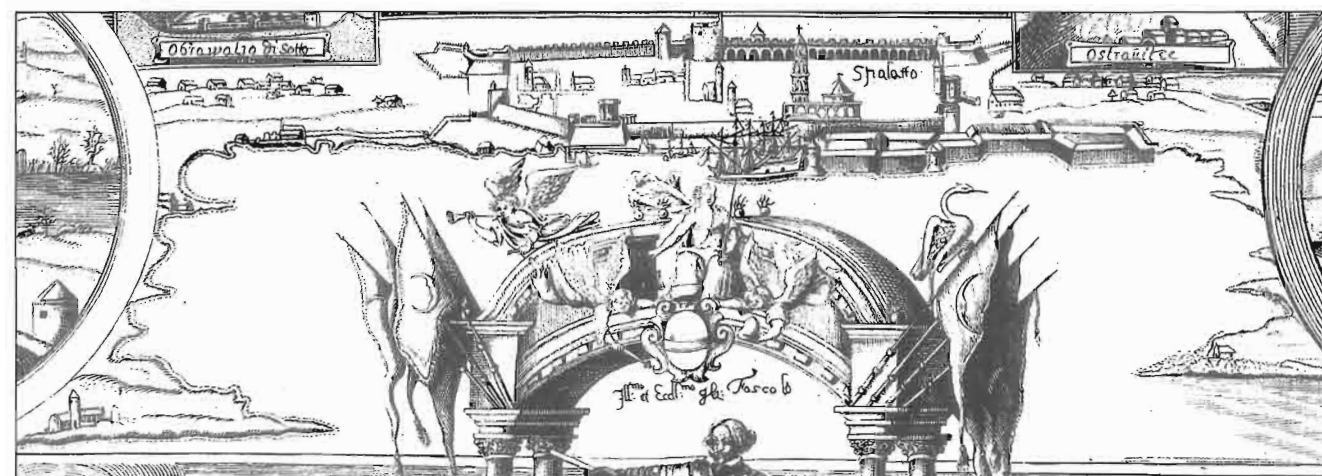
9 Plan Splita iz 1648.

Map of Split of 1648.

10 Dio plana iz 1648.

Part of the map of 1648.

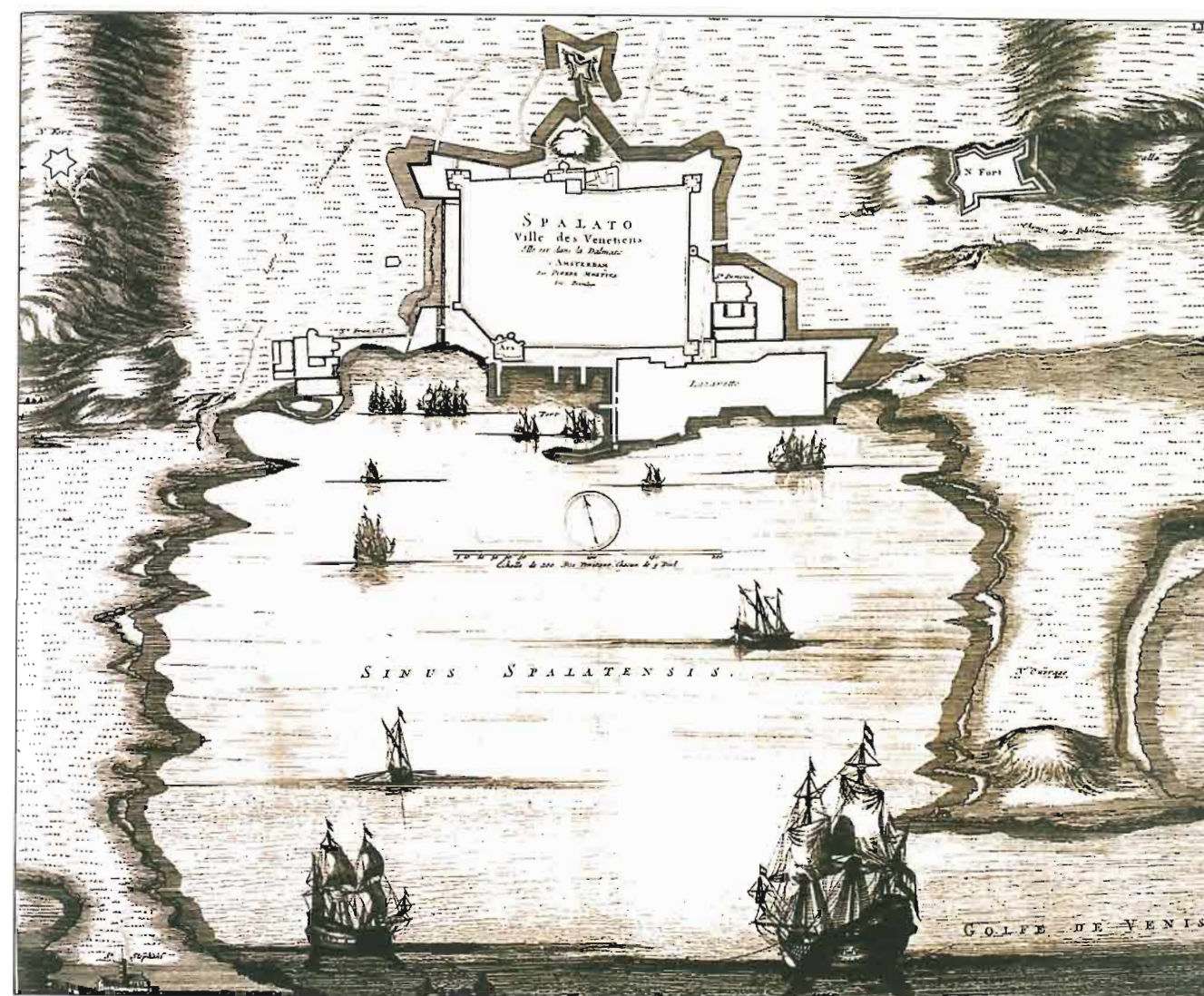

11 Split na grafici s prikazom Foscolovih osvajanja, 1651.

Split on a print with a depiction of the conquests of Foscolo, 1651.

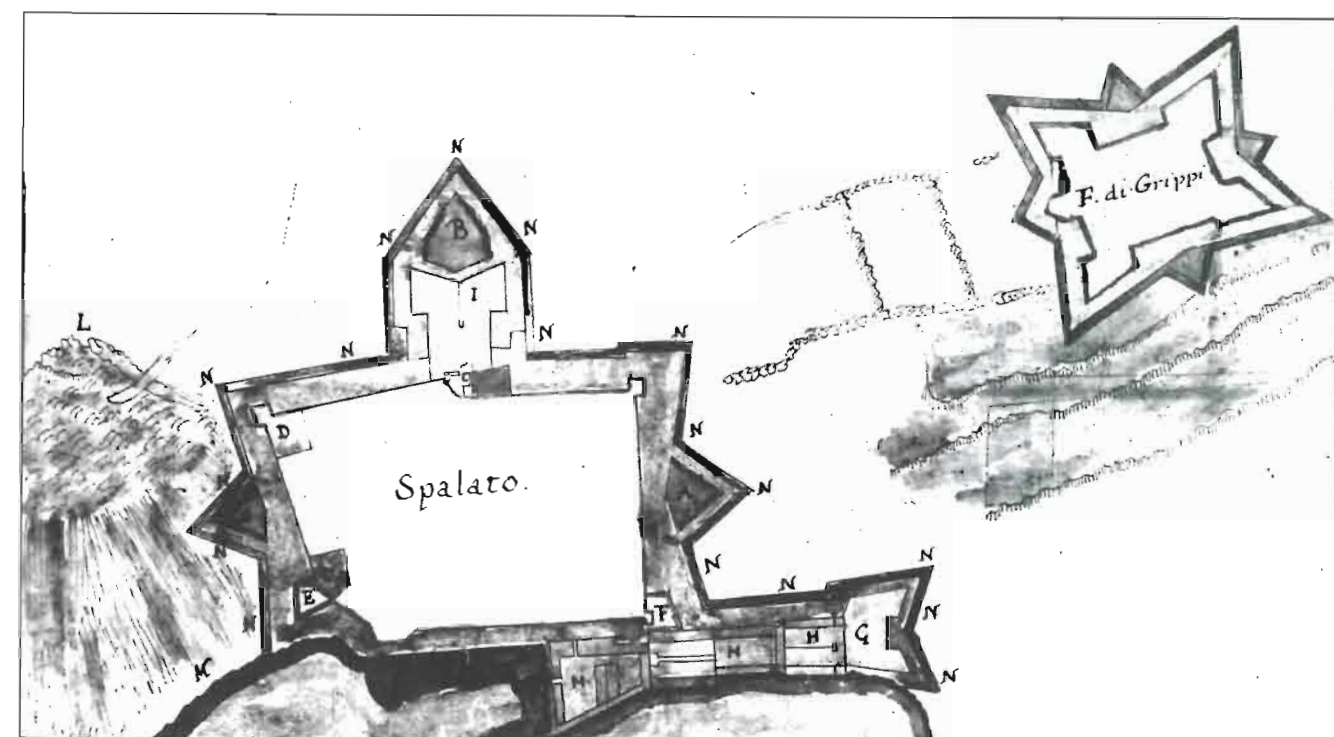
Na kortini Contarini radilo se u travnju i svibnju 1664, a na bastionu Corner u svibnju i lipnju iste godine. Tih se mjeseci radilo i na bastionu Bernardo (koji se pojavljuje i pod nazivom sv. Frane), ispred kojeg se u lipnju i srpnju 1664. kopao i proširivao jarak.⁸⁹ U travnju je pak isplaćen Giovanni Battista Lorenzon za izradbu otvora za topove (*canonicie*) na bastionu Zorzi, a u travnju i svibnju 1663. zabilježene su isplate za radove na tvrđavi Bačvice.

Kao u vrijeme generala Foscola i providura Bernarda, koji su se koristili solinskim ruševinama kao izvorom kamena⁹⁰, tako je i pod upravom providura Contarinija Salona služila kao kamenolom, a o tome svjedoče isplate radnicima iz studenoga i prosinca 1663⁹¹, te iz svibnja, lipnja i srpnja 1664.

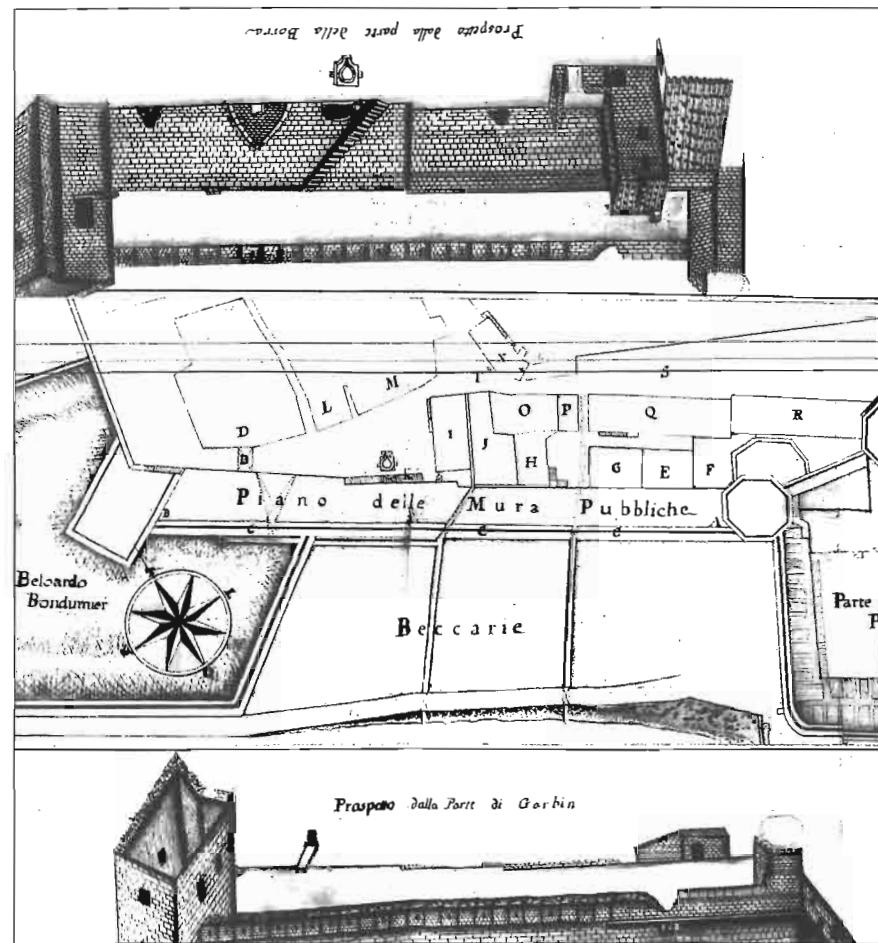
12 P. Mortier, Plan Splita iz 1656-1657.

P. Mortier, Map of Split of 1656-1657.

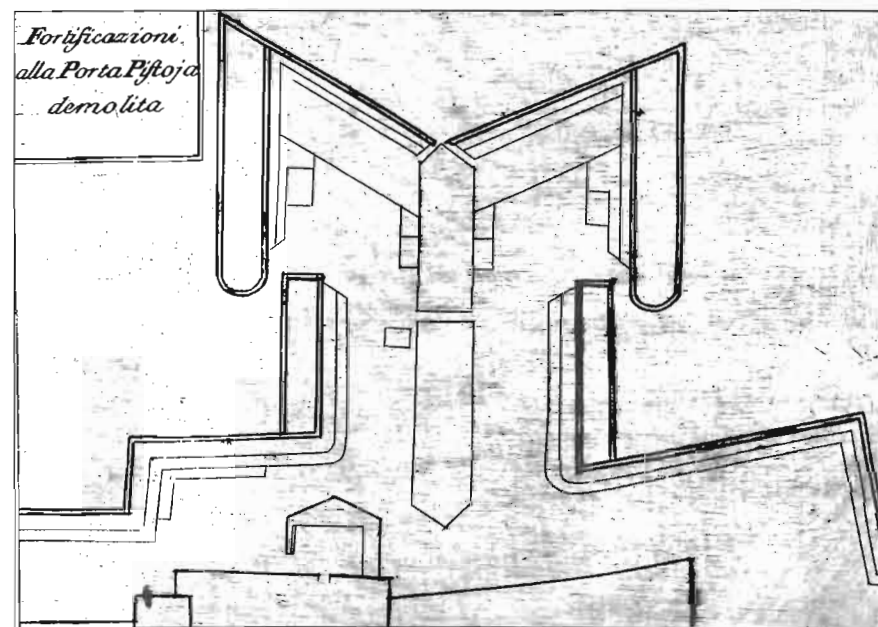

13 O. del Campo, Projekt utvrđivanja Splita iz 1657.

O. del Campo, Project for fortifying Split of 1657.

14 P. Kurir, Gradski kaštel i bastion Bernardo (Bondumier), 1782.
Kurir, City castle and Bernardo bastion (Bondumier), 1782.

15 V. M. Coronelli, Obrambeni sklop na Pisturi, oko 1694.
V. M. Coronelli, Defensive complex, Pistura, ca 1694.

Voditelj radova na bastionu Contarini i tvrđavi Bačvice bio je inž. Giovanni Loubatiere koji je mletačkoj vladi slao izvještaje o dalmatinskim utvrdama i sudjelovao u obrani Kandije⁹². Čini se da je on autor modela tvrđave Bačvice koji u svojem izvještaju navodi Contarini (sl. 16, 17)⁹³.

Contarinijev nasljednik Cattarino Corner (prosinac 1664 – rujan 1667), (sl. 18) nastavio je podizanje novih bedema uz pomoć inž. Tomasa Morettija⁹⁴ i Loubatierea⁹⁵. On je zatekao dovršena dva bastiona i zid između njih⁹⁶, pa je 19. svibnja 1665. započeo gradnju zapadnoga polubastiona kraj crkve sv. Frane. Za tu prigodu bile se izrađene dvije medalje s imenima C. Cornera (sl. 19) i markiza Ghirona Francesca Ville u čijoj su nazočnosti ubačene u temelje bastiona⁹⁷. Corner je podigao i zid (*cortina*) prema sjeveru⁹⁸, tj. prema još neizgrađenom bastionu Priuli (sl. 20), istočni polubastion kraj lazareta⁹⁹ i zid s vratima koji ga je spojio s bastionom Contarini¹⁰⁰. Svi ti radovi bili su završeni tijekom 1666, kako je vidljivo iz plana što ga je izradio inž. Giuseppe Santini¹⁰¹ koji je, kako sam kaže, došao u Split dovršiti njegove utvrde (sl. 21)¹⁰².

Posljednji, sjeverozapadni bastion podignut je u doba generalnog providura Antonija Priulija (listopad 1667 – prosinac 1669). U međuvremenu je tu još uvijek postojao skriveni put (*strada coperta*) s palisadama¹⁰³. Priuli je bio protiv izgradnje tog bastiona, o čemu je 17. studenoga. 1667. izvijestio vladu, ali mu je naređeno da ga započne, što je on učinio i dovršio ga. Pritom mu je pomagao inž. Moretti.¹⁰⁴ Zbog opsežnosti posla, Moretti nije mogao sve držati pod nadzorom pa mu je 16. srpnja 1668. Priuli dodijelio inž. Francesca Barbierija kao pomoćnika¹⁰⁵. Radove je vodio protomajstor Andrija Šore, koji se već bio istakao pri gradnji utvrda u Dalmaciji¹⁰⁶, a kao potprotomajstora Priuli je 25. srpnja 1668. imenovao njegova brata

16 Model tvrđave Bačvice

Model of the fort of Bačvice

Antu¹⁰⁷. Bastion je, međutim, bio gotov samo izvana jer nije bio napunjen zemljom, na što se žali providur Antonio Barbaro u izvještaju početkom 1672. godine¹⁰⁸.

Zbog prilagođavanja zemljištu, tijekom izgradnje novoga obrambenog pojasa došlo je do manjeg odstupanja u odnosu prema Contijevu projektu, a to je rezultiralo i malim promjenama tlocrta. Uz sve to zadržana je funkcionalnost bastiona i uštedeno oko 1 000 metara kubičnih zidova.¹⁰⁹

Na Santinijevim crtežima Splita bastioni imaju ravne kose strane, osim onoga kraj samostana sv. Frane (sl. 22, 23). Točnost njegova prikaza potvrđuje nacrt mjernika Grgura Fradelića zvanog Gale iz 1800. na kojem se vidi nepravilna kosina tog polubastiona, tada zvanog Šperun. Pri dnu bastiona bio je otvor kroz koji je otjecala sumporna voda zvana Piškera (sl. 24)¹¹⁰.

17 G. Santini, Tvrđava Bačvice na planu Splita iz 1666.
G. Santini, Bačvice Fort in a map of Split of 1666.

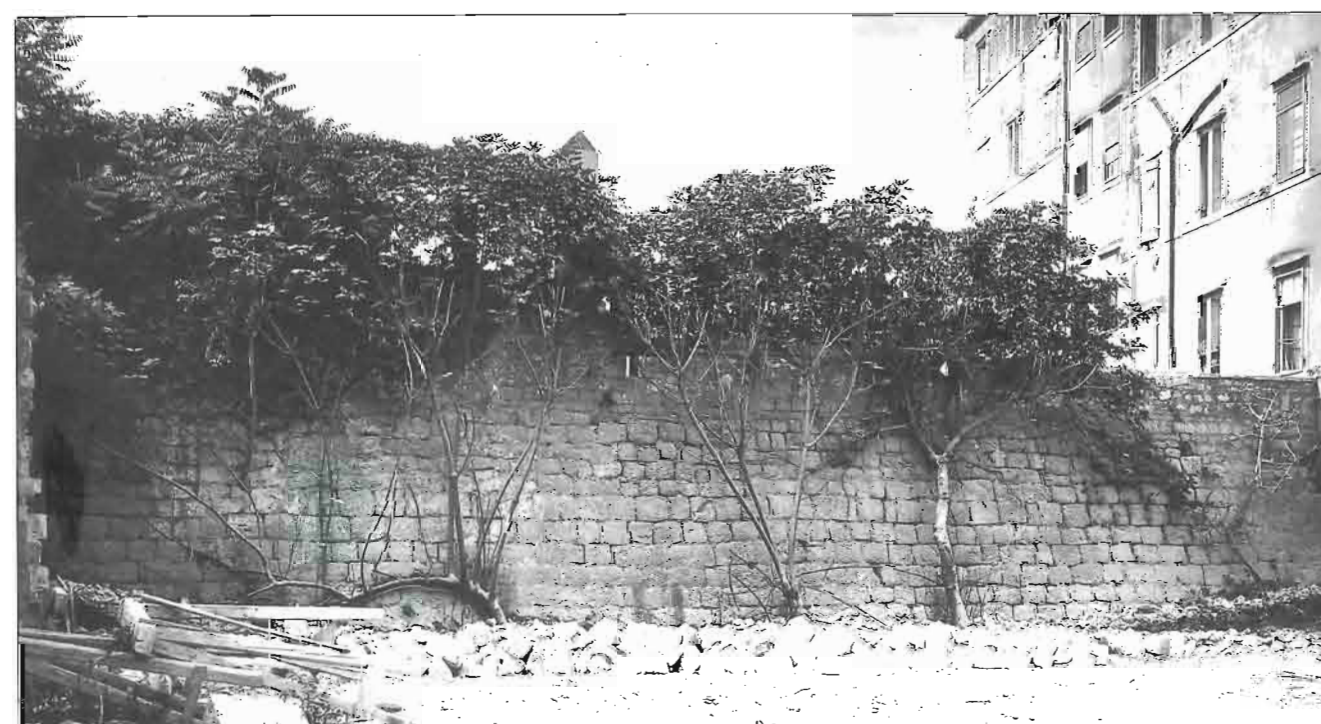
18 Generalni providur Cattarino Corner
Providore general Cattarino Corner

19 Medalja u spomen početka izgradnje polubastiona sv. Ante
Medal struck to mark the commencement of the construction of the St Anthony demi-bastion

GRADSKA VRATA

Na baroknim bedemima bila su tri vrata: Priuli, Corner i mala vrata između polubastiona sv. Ante i bastiona Bernardo (vidi crtež na str. 52). Vrata Priuli bila su između istoimenog bastiona i zida koji ga je spajao s bastionom Corner. U vrijeme kada je Santini crtao plan Splita, bastion Priuli nije bio podignut, pa je između bastiona Zorzi i novosagrađene kortine bio zid s vratima (sl. 21). Vrata Priuli bila su lučna i izrađena u bunjatu, a imala su obrambeno dvorište s palisadom s vanjske strane zida koje je označeno već na Erautovu (sl. 28, 29) i Justerovu planu, gdje su nazvana Vratima Pisture (sl. 37)¹¹. S unutrašnje pak strane nalazila se kućica za stražu u koju je moglo stati

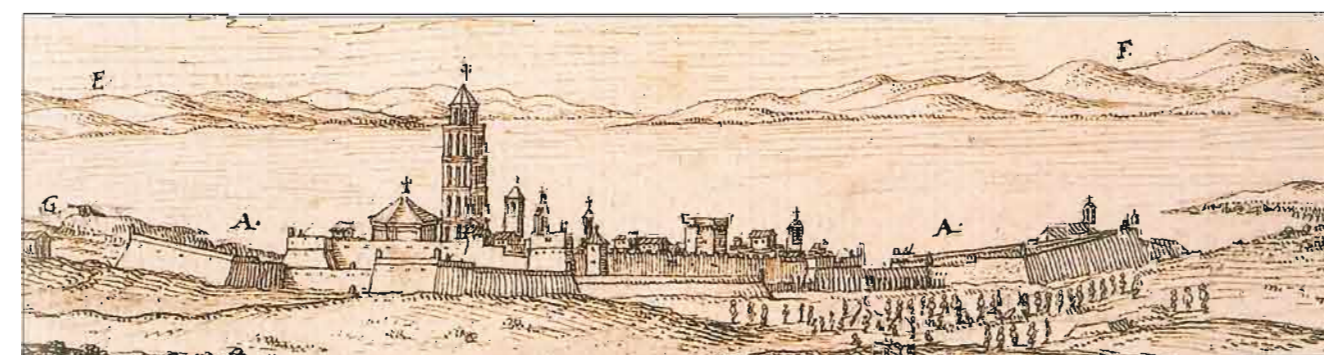
20 Kortina između bastiona Priuli i Contarini snimljena 1929. uoči početka izgradnje zgrade Osiguravajuće zadruge »Croatia«, danas »Splitska banka«

Curtain wall between the Priuli Bastion and the Contarini Bastion taken in 1929 on the eve of the beginning of the construction of the Croatia Insurance Co., today Splitska banka.

21 G. Santini, Plan Splita iz 1666.

G. Santini, Map of Split of 1666.

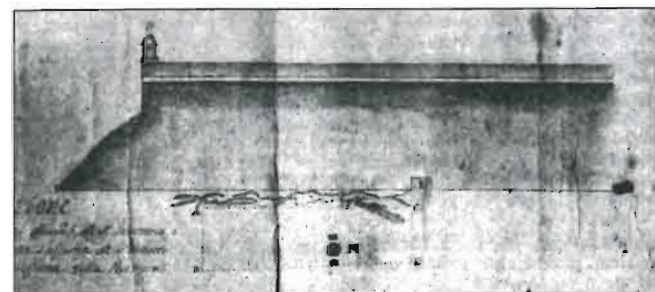
22 G. Santini, Split gledan sa sjeverozapada, 1666.

G. Santini, Split seen from the north west, 1666.

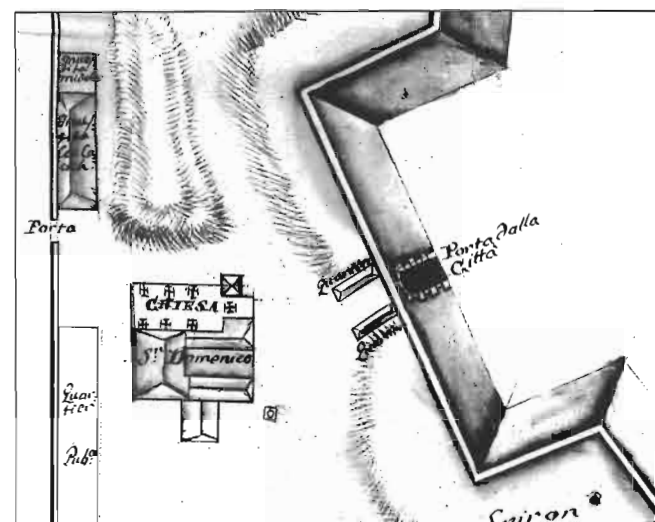

23 G. Santini, Split gledan s mora, 1666.

G. Santini, Split seen from the sea, 1666.

24 G. Fradelic Gale, Bastion sv. Ante, 1800.
Fradelic Gale, St Anthony (sv. Ante) Bastion, 1800.

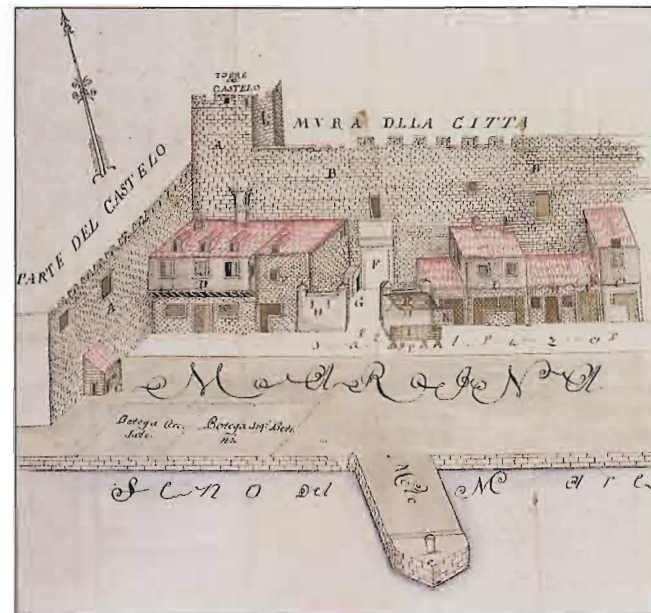

25 F. A. Kurir, Dio plana iz 1796. – samostan sv. Dominika i Vrata Corner
25 F. A. Kurir, Part of the map of 1795 – Dominican monastery and Corner Gate

oko 20 ljudi. Sigurno je bila podignuta odmah nakon dovršenja bastiona jer je ucrтана na Erautovu planu iz 1682. U sklopu tih vrata bila je kapela posvećena Gospi od Rođenja. Vrata Priuli srušena su prije 1831. jer nisu ucrтана na katastarskom planu iz te godine¹¹².

Između bastiona Contarini i polubastiona sv. Petra bila su Vrata Contarini prikazana na planovima Splita počevši od Santinijeva iz 1666. pa dalje. Kao i Vrata Priuli bila su lučna i izrađena u bunjatu (sl. 25). S vanjske strane bio je drveni most preko kojega su karavane ulazile u grad odlazeći u lazaret. S unutrašnje strane nalazile su se dvije kućice za stražu u koje je moglo stati oko 16 ljudi. Početkom 19. stoljeća služile su kovačima, a 1818. car Franjo I. bilježi da je u jednoj bila pošta¹¹³. Južna stražarnica ucrтана je na planu grada Vicka Kurira iz prosinca 1826, ali uz napomenu da je srušena (sl. 69)¹¹⁴.

Mala vrata uz bastion Bernardo bila su sporedna, a ucrтана su na Santinijevu planu iz 1666. Poslije su zazidana,

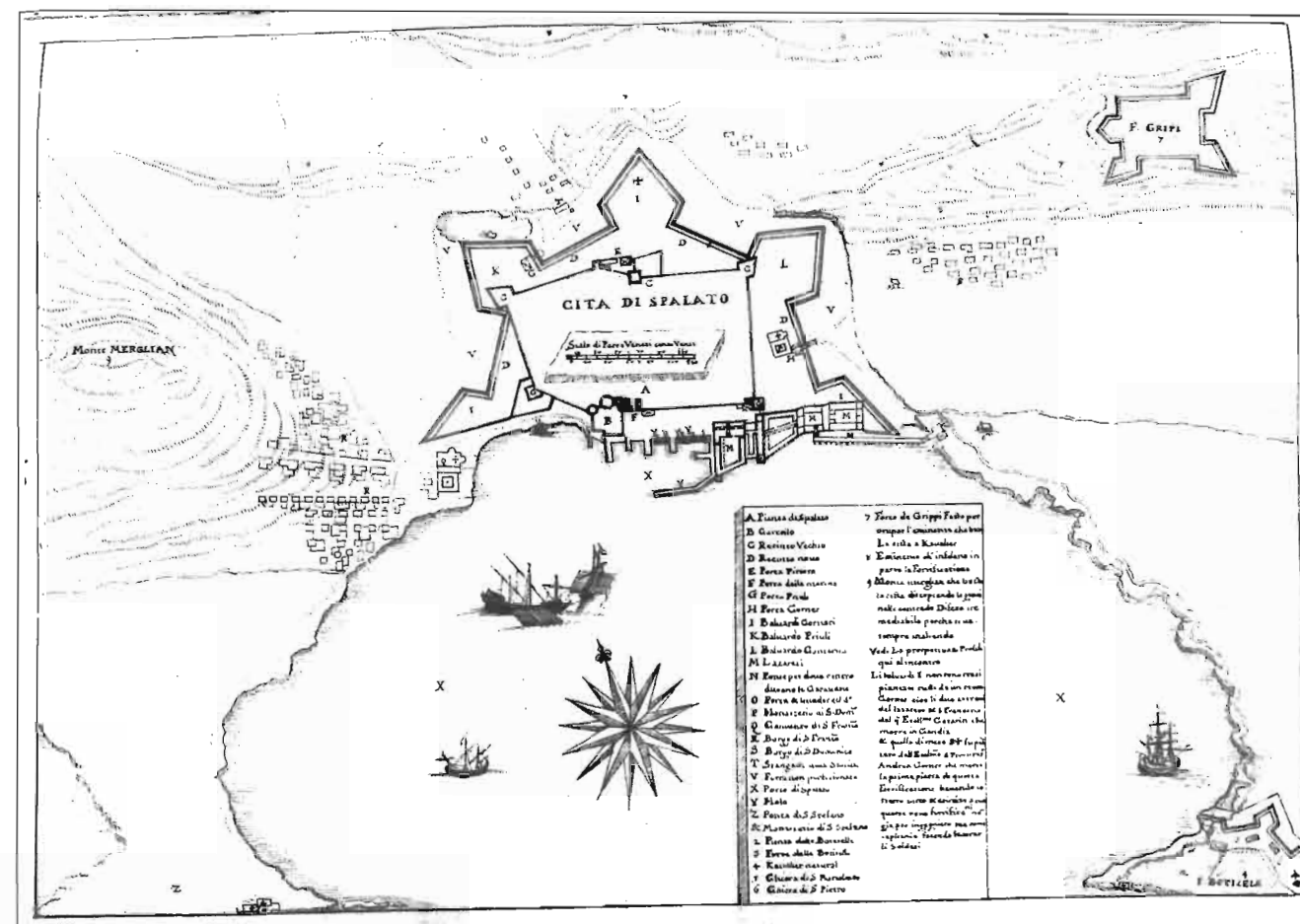

26 F. A. Kurir, Vrata luke s obrambenim dvorištem i kućicom za stražu, 1789.
F. A. Kurir, Port Gate with breastwork and sentry box, 1789.

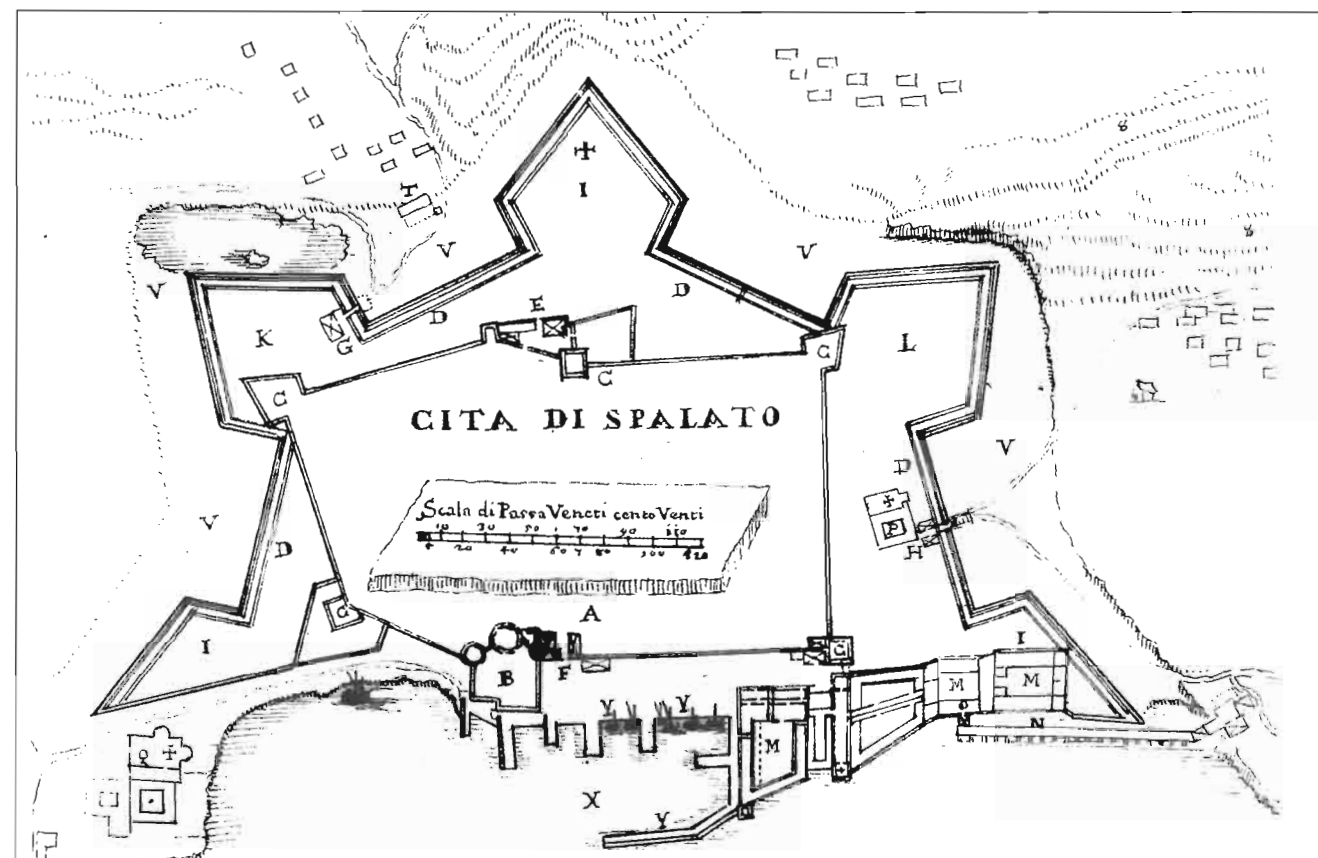
27 Z. Calergi, Plan Splita iz 1675.
Z. Calergi, Map of Split of 1675.

ali su otvorena prije 1708. jer su prikazana na Justerovoj veduti iz te godine (sl. 39), uz napomenu da su ponovno napravljena (O. Portello fatto da nuovo)¹¹⁵. Vjerojatno su otvorena u sklopu radova u luci kada su popravljani gatovi, a put koji vodi prema Velom varošu nasut i izdignut radi udobnijega prolaza i kao brana od mora pri dnu

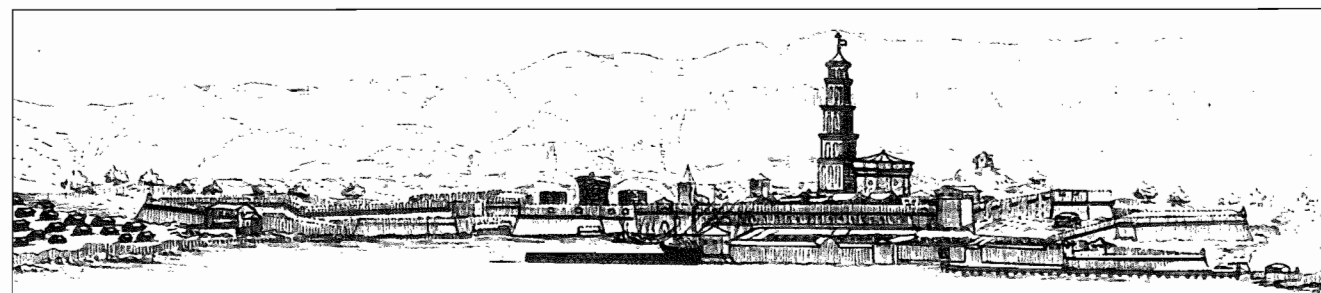
28 N. F. Eraut, Plan Splita iz 1682.

N. F. Eraut, Map of Split of 1682.

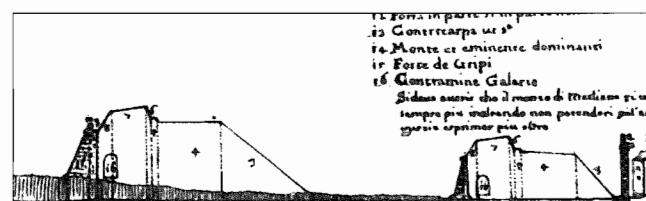
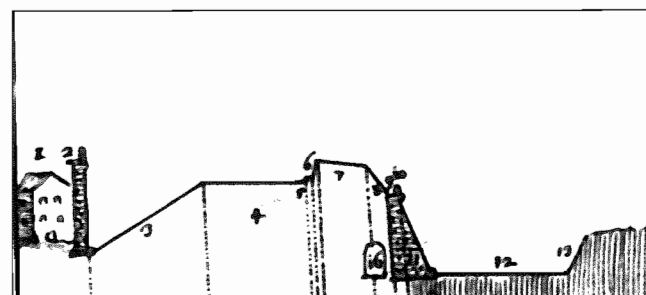
29 N. F. Eraut, Dio plana iz 1682.

N. F. Eraut, Part of the plan of 1682.

33 N. F. Eraut, Dio vedute Splita iz 1682.

N. F. Eraut, Part of the view of Split of 1682.

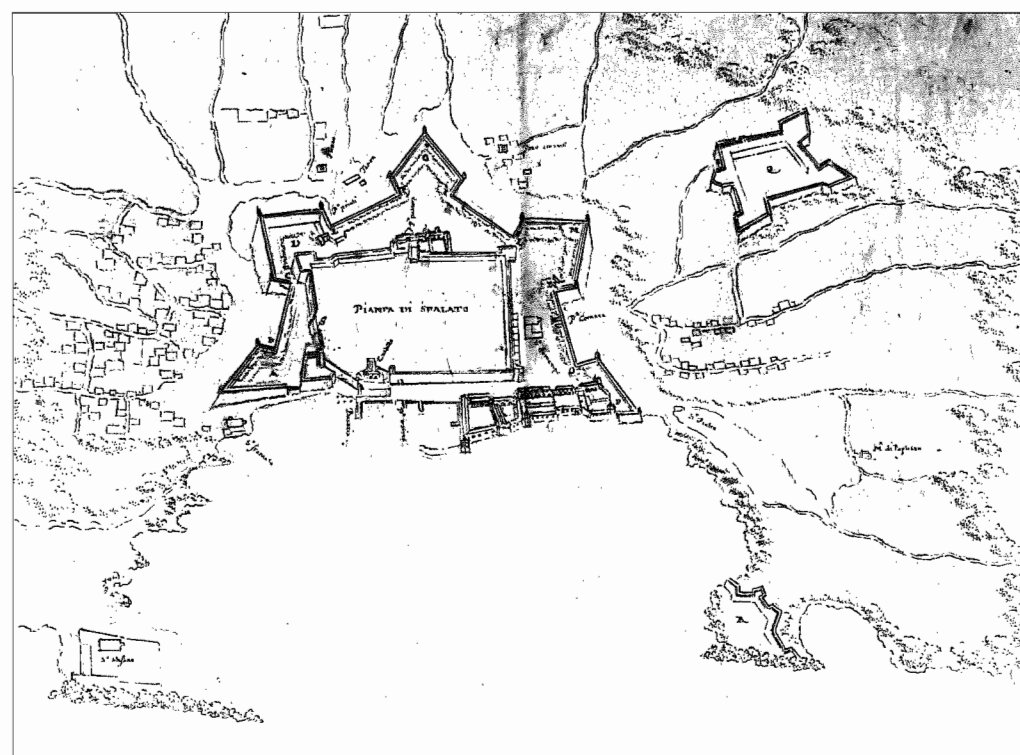
34 N. F. Eraut, Presjek kroz zidine: a) prema Gripama, b) prema Marjanu, 1682.

N. F. Eraut, Section through the walls: a) to Gripe and b) to Marjan, 1682.

Antonio Pisani smirio ih je i vladi predložio da se nedaleko od samostana podigne zid ispunjen zemljom na kojem bi se postavilo topništvo¹³⁷. Čini se da je prijedlog prihvaćen jer se 1645. navodi da je samostan u nesigurnom revelinu (*in revellino poco sicuro*). Zbog ratne opasnosti redovnice su ga morale napustiti, a u njega se uselila vojska. Iako ga je vojska oštetila, samostan je ostao pošteđen pa su se 1671. redovnice vratile u njega.¹³⁸

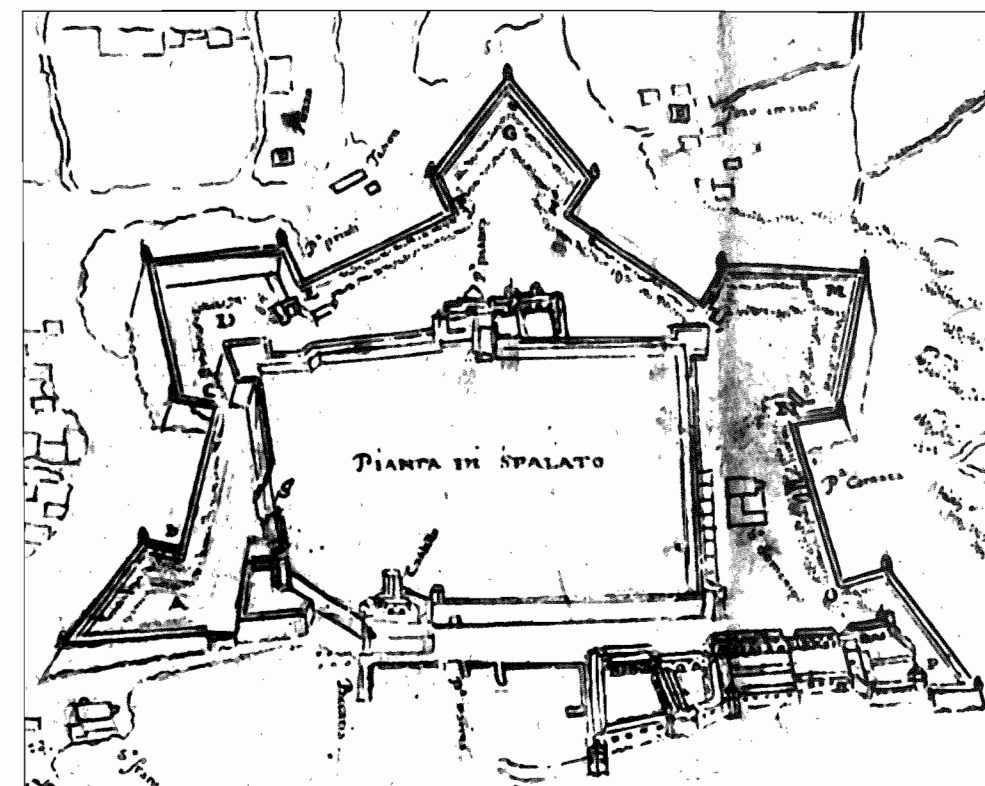
STANJE I IZGLED ZIDINA NAKON IZGRADNJE

Tek dovršene zidine vide se na karti splitsko-solinskog polja inž. Zorzija Calergija iz 1675. (sl. 27)¹³⁹, a još bolje u zbirci crteža inž. Napoliona Francesca Erauta iz 1682. godine¹⁴⁰. Iz legende tlocrta¹⁴¹ doznajemo da je Eraut

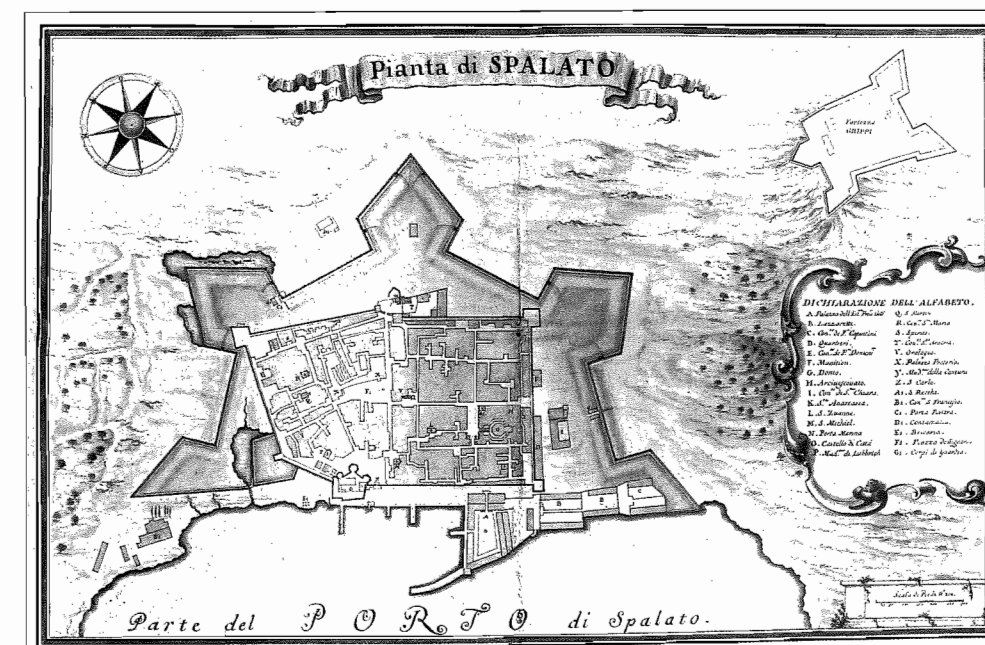
35 S. de Boucaut (Buccò), Plan Splita iz 1692.

S. de Boucaut (Buccò), Map of Split of 1692.

36 S. de Boucaut (Buccò), Dio plana Splita iz 1692.

S. de Boucaut (Buccò), Part of the map of Split, 1692.

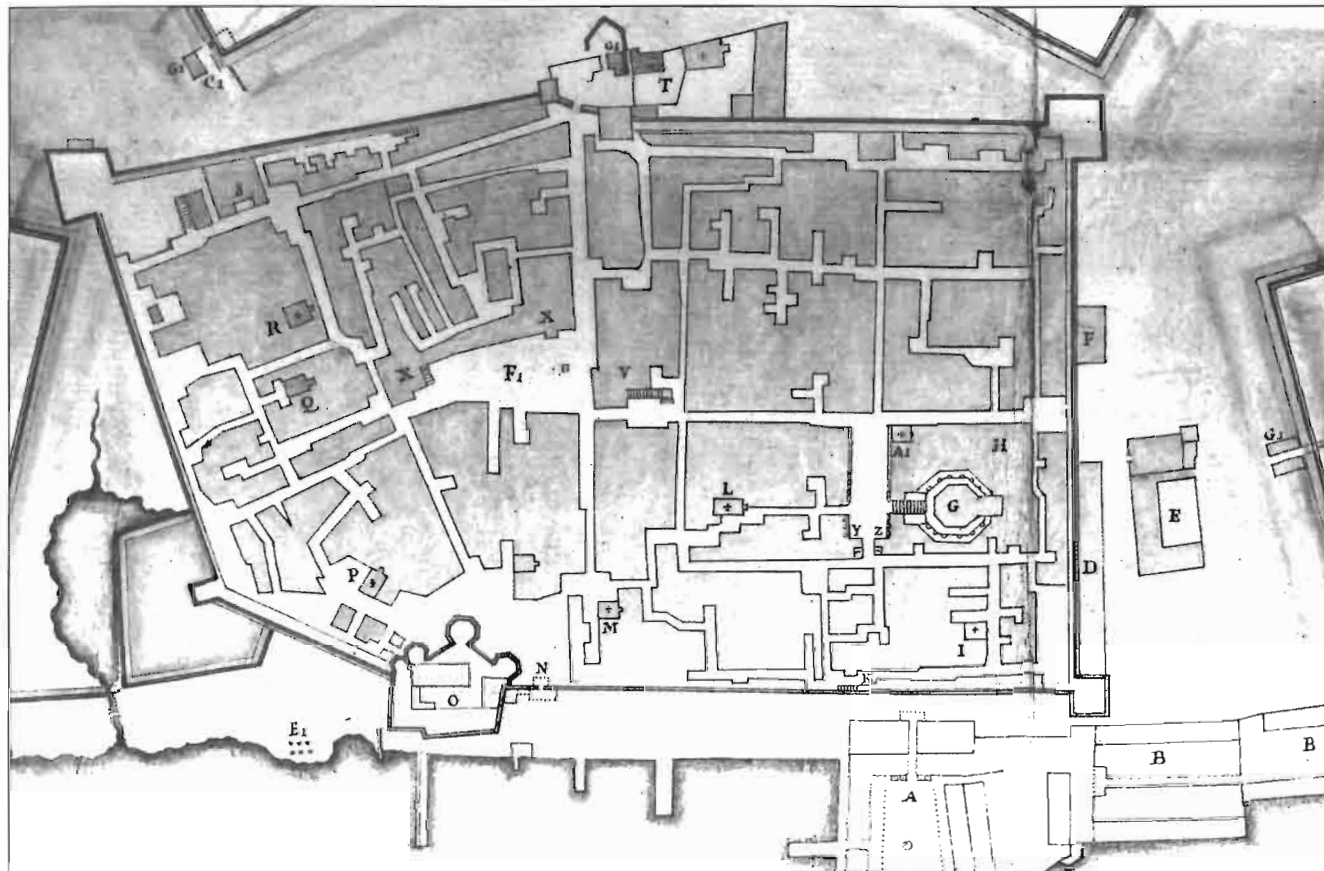
37 G. Juster, Plan Splita iz 1708.

G. Juster, Map of Split of 1708.

boravio u Splitu i pomagao pri gradnji novih utvrda, ali ne kao inženjer nego kao zapovjednik vojnika koji su radili (sl. 28, 29)¹⁴². U popratnom opisu on kaže da je to stari grad i da ostaci Dioklecijanove palače pokazuju koliko je bila veličanstvena. Eraut se divi njezinoj gradnji i navodi da je vidio rušenje mnogih (sic!) njezinih kula pod upravom providura Antonija Bernarda i Andrea Cornera radi izgradnje novih utvrda.¹⁴³ To bi značilo da su u njihovo

vrijeme srušene dvije preostale osmerostrane kule Palače: jedna uz Zlatna vrata i druga uz Srebrna vrata, koja je na Santinijevu tlocrtu iz 1666. prikazana kao gomila kame-nja (sl. 21).

Eraut nije bio zadovoljan novim obrambenim sustavom i drži kako bi bilo bolje da je grad ostavljen neutvrđen jer je okružen brojnim uzvišicama, posebno brdom Marjanom. On misli da je bilo bolje iskopati jarak oko grada

38 G. Juster, Dio plana Splita iz 1708.

G. Juster, Part of the map of Split, 1708.

39 G. Juster, Dio vedute Splita iz 1708.

G. Juster, Part of the view of Split, 1708.

(u legendi plana označen slovom V), podići neku vanjsku utvrdu sa skrivenim putem i palisadom¹⁴⁴. Eraut nije bio zadovoljan ni tvrđavom Gripe zbog njezinih nedovoljnih bočnih strana i mogućnosti da neprijatelj lako osvoji grad ako je zauzme.

Nasuprot utvrdama, Eraut hvali lijepu i široku luku s prostranim lazaretom gdje se obavlja karantena karavana

koje dolaze iz Turske i roba zatim trgovačkim galijama prevozi dalje, a od čega Venecija ima veliku korist. Ističe da je grad veoma napućen, da je njegov teritorij plodan, da more ima odličnu ribu, a pohvalio je i vodu rijeke Jadro na kojoj spominje mlinice.

Eraut je na planu (sl. 29) najprije označio sâm grad (A), zatim mletački kaštel na obali (B), stari obrambeni pojas

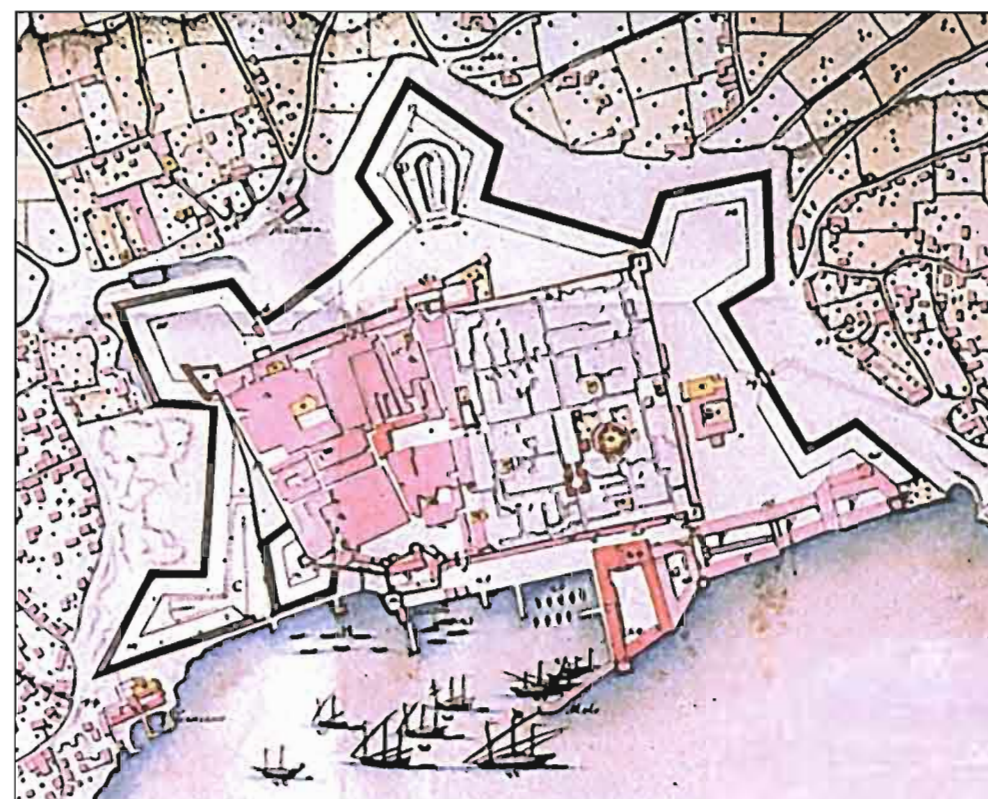
40 R. Adam, Plan Splita iz 1757. (1764.)

R. Adam, Map of Split of 1757 (1764).

41 F. Gironci, Plan Splita iz 1784.

F. Gironci, Map of Split of 1784.

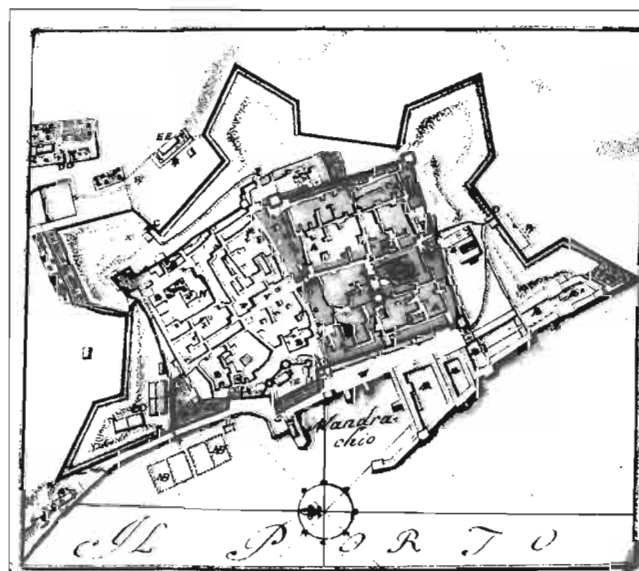
42 F. Gironci, Dio plana Splita iz 1784.

F. Gironci, Part of the map of Split of 1784.

koji je obuhvaćao Dioklecijanove i srednjovjekovne zidine uključujući bastion Zorzi (C) te nove zidine (D). Označena su Vrata Pisture (E) s čije su unutrašnje strane dvije kućice za stražu (označene kosim crtama), Vrata luke (F) koja su također imala dvije stražarnice, dok je s njihove desne strane ucrtana gradska loža¹⁴⁵, zatim Vrata Priuli (G) s kućicom za stražu i obrambenim dvorištem s vanjske strane (označeno točkicama) i Vrata Corner (H) s dvije kućice za stražu i mostom s vanjske strane koji se vidi i na Santinijevu planu (sl. 21).

Slovom I označena su dva polubastiona i središnji bastion Corner, ali Eraut ističe da je polubastione podigao tada pokojni providur Cattarino Corner, a središnji bastion (dodatno označen križićem) providur Andrea Corner. Slovom K označen je bastion Priuli, a slovom L bastion Contarini.

Od drugih, nevojnih zgrada prikazan je sklop lazareta (M), u čijoj je južnoj kuli križićem označena kapela, i most kojim su karavane ulazile u lazaret (N) preko pokretnog mosta (O). Između lazareta i jugoistočne kule Dioklecijanove palače (kula Arsan) označena su vrata za ulazak u luku (kod Santinija nazvana Vrata sv. Dominika), a uz kulu kućice za stražu: jedna unutar Palače, a druga u luci. Dalje su ucrtani crkva i samostan sv. Dominika (P), crkva sv. Frane (Q), predgrađa Veli varoš (R) i Lučac (S) te bazana na Dobrome (T)¹⁴⁶. Označeni su također luka (X) i veliki gat (Y), a oko novih zidina nedovršeni opkop (V).

43 P. Gironci, Plan Splita iz 1784.

P. Gironci, Map of Split of 1784.

Izvan grada prikazan je poluotok Sustjepan (Z) na kojem je crkva i samostan sv. Stjepana (&), poluotok Bačvice (2) s prirodnim uzvišicom (4) i istoimenom tvrđavom (4) u kojoj su tri zgrade za posadu. Na samom rtu Bačvica jest crkva koju Eraut pogrešno naziva sv. Bartula (5)¹⁴⁷, a u blizini grada crkva sv. Petra (6). Na istočnom je dijelu

44 Plan Splita, oko 1800.

Map of Split, ca 1800.

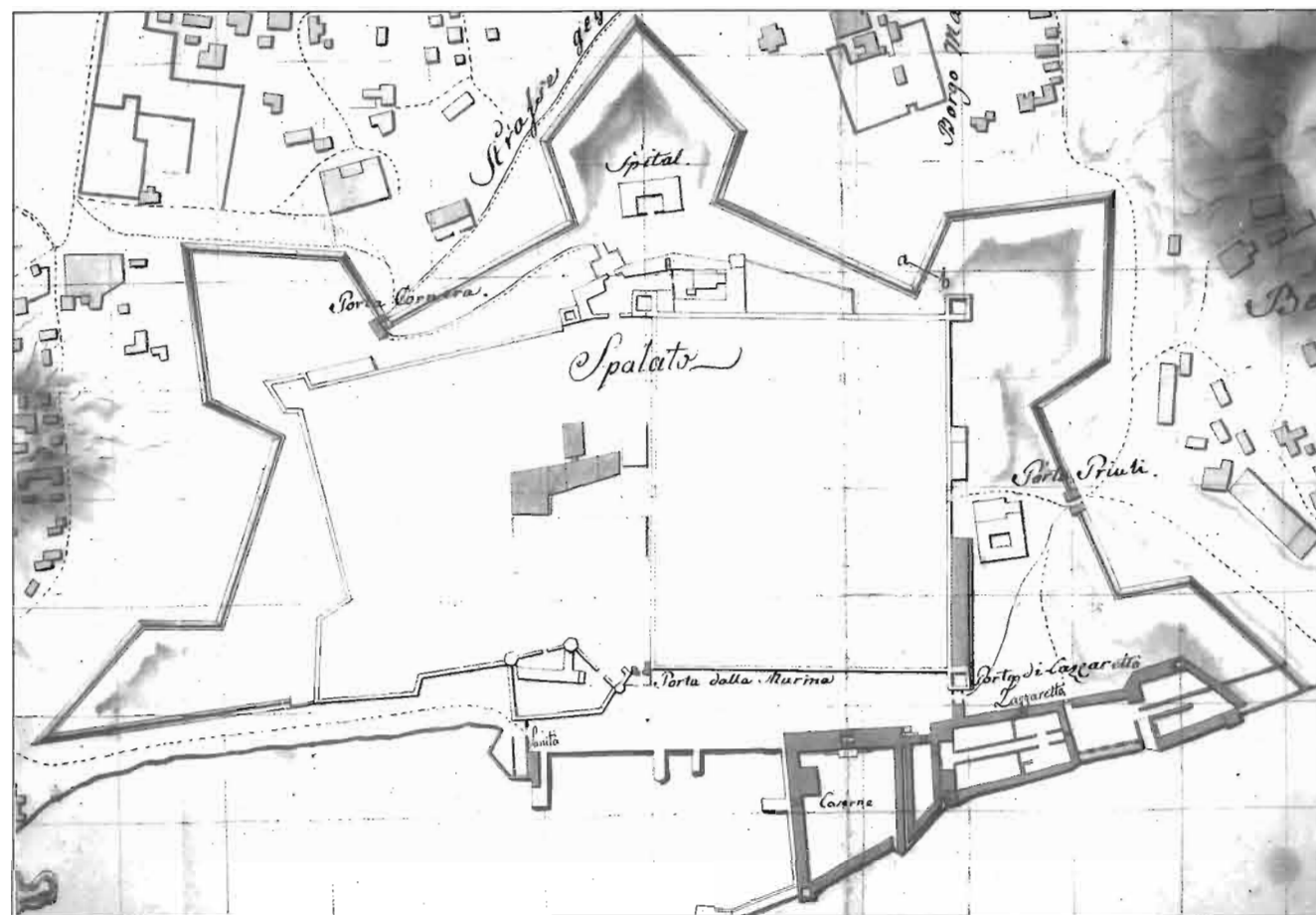
Lučka tvrđava Gripe (7). Zbog opasnosti za sigurnost grada označene su uzvišice koje ga okružuju (8) i brdo Marjan (9) koje posebno ugrožava grad.

Na Erautovu planu pozornost privlači most s južne strane lazareta jer za sada nije poznat iz drugih tlocrta. Prilaz njemu na kopnenoj strani štitile su kućice za stražu povezane dvorištem i obrambenim dvorištem ispred (palisada - kao ispred Vrata Priuli, bazane i kod kule Arsan). S njega se ulazilo u lazaret preko malog pokretnog mosta. Kad je sagrađen taj most, nije poznato, ali nije dugo postojao jer ga nema na Coronellijevu tlocrtu grada objavljenom 1688. (sl. 30)¹⁴⁸ ni na tlocrtu Steffana de Boucauta (Buccò) iz travnja 1692. (sl. 35, 36)¹⁴⁹, a kao srušen spominje se u jednoj naredbi generalnog providura Giustina da Rive od 5. rujna 1707. U njoj se, među ostalim, određuje kako se sva trgovačka roba mora krcati samo na rivi, po danu i pod nadzorom. Sva druga mjesta bila su zabranjena, posebno Vrata iznad mora kojima je završavao most, tada srušen, kako bi se spriječilo krijumčarenje i izbjegavanje zdravstvenoga pregleda robe. Zato je da Riva dao zatvoriti

i osigurati navedena vrata te zabranio njihovo otvaranje pod bilo kojim izgovorom.¹⁵⁰

Na drugom listu Eraut je prikazao Split gledan s juga i presjeke zidina prema tvrđavi Gripe i Marjanu (sl. 32, 33). Na veduti grada uočljivi su brojni objekti koji su i na tlocrtu, no tu se vidi i novoizgrađena crkva sv. Križa u Velom varošu (iako tada nije imala dovršen zvonik)¹⁵¹ te crkva sv. Filipa i Jakova koja se nalazila na putu prema Sustjepanu. Vidi se također crkva sv. Frane i sv. Stjepana sa zvonikom. Za poznavanje izgleda zidina, odnosno njihove gradnje, vrlo su važni njihovi presjeci sa svim dijelovima i visinama (sl. 33, 34).¹⁵²

Dovršenje novih splitskih bedema poklapa se sa završetkom Kandijskog rata 1669. godine. Osvajanjem Klisa 1648. Turci su potisnuti iz neposredne blizine grada, što je potvrđeno razgraničenjem 1671. godine¹⁵³. Uskoro je, međutim, izbio Morejski rat (1684-1699) u kojem je Venecija znatno proširila svoju vlast u unutrašnjost Dalmacije. U takvim okolnostima splitske zidine više nisu bile

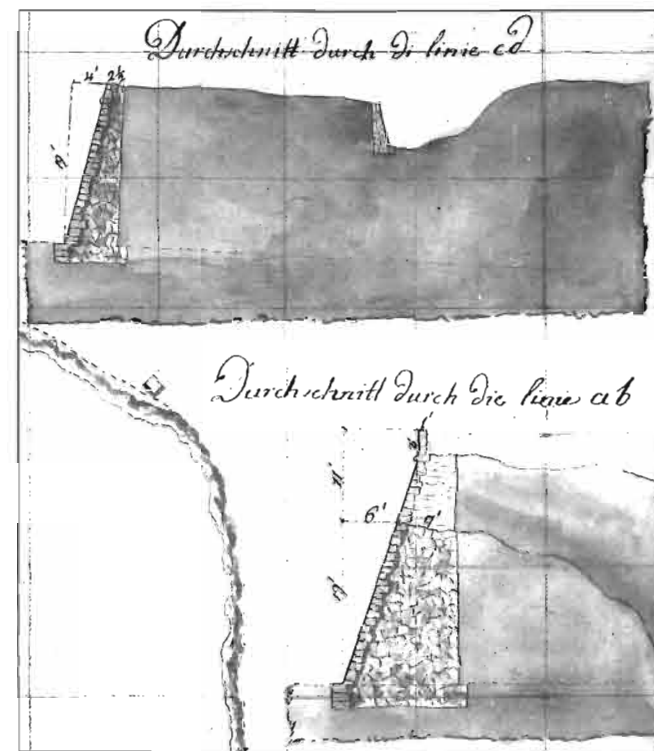

45 Dio plana Splita iz oko 1800.

Part of the map of Split of ca 1800.

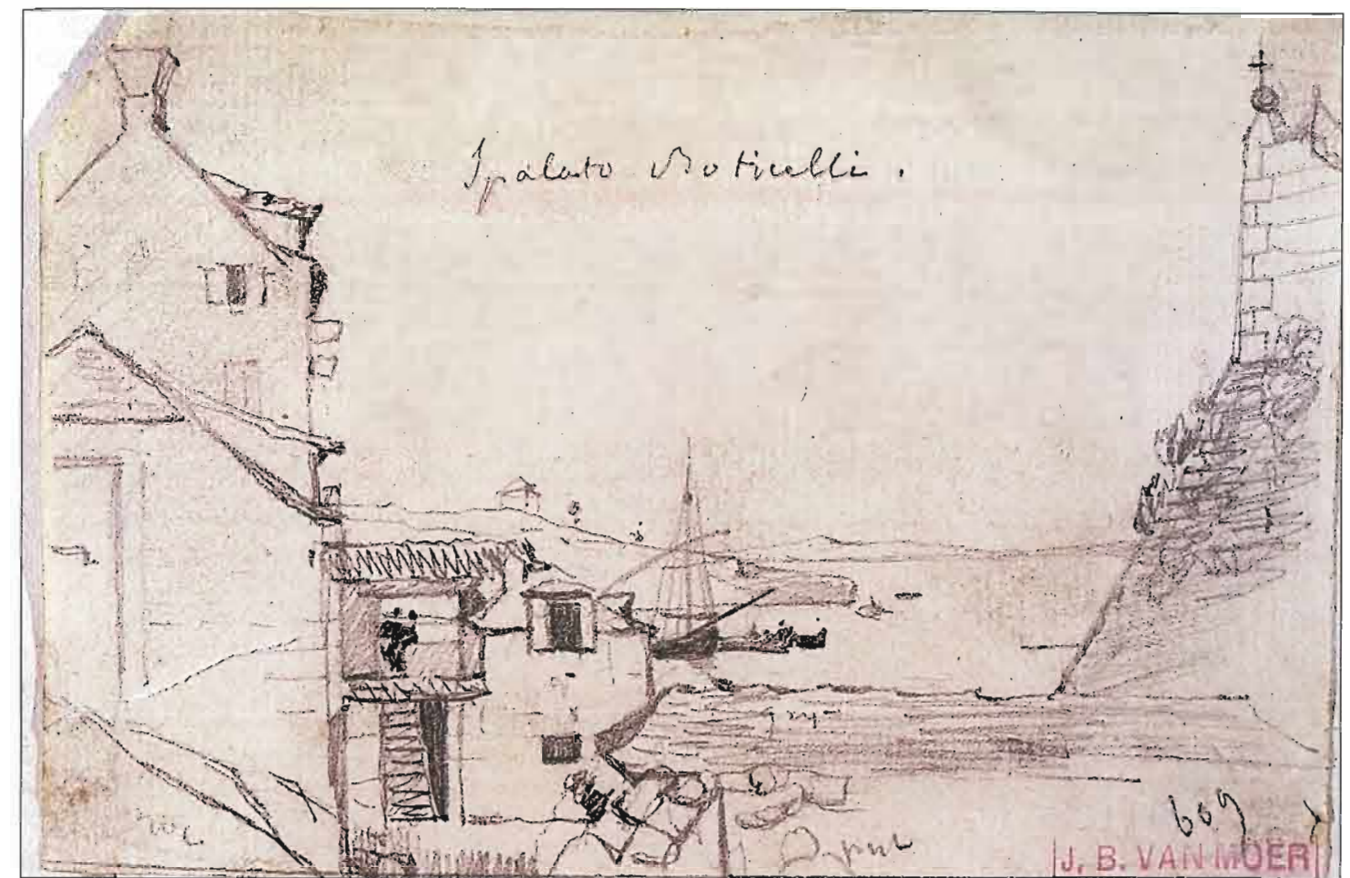
toliko važne pa im se nije posvećivala odgovarajuća briga, dapače, ostale su nedovršene. Na to se žali već generalni providur Antonio Barbaro u svojem izvještaju početkom 1672: bastion Priuli nije ispunjen zemljom, na kortinama nedostaju prsobrani itd.¹⁵⁴ Slično kaže providur Morosini 1673, a prigovori se ponavljaju 1720, 1723,¹⁵⁵ 1742.¹⁵⁶ i 1749. godine.¹⁵⁷ Zemljani nasip bastiona Zorzi prema gradu se urušio jer su mu propali potporni zidovi, kojih su tragovi 1741. bili dijelom sačuvani¹⁵⁸. Čak ni tvrđavi Gripe nije ponovno sagrađen sjeverozapadni bastion koji je bio srušen 1663, a o tvrđavi Bačvice providur Pietro Valier piše 1685. da je raskopana i gotovo srušena te da treba dosta novca za njezin popravak¹⁵⁹. Potkraj mletačke vladavine zidine su bile veoma jadne tako da je Split mogao biti zauzet jednim udarcem neprijatelja. Zato je 1782. *brigadiere degli ingegneri* Giovanni Cristoforo Moser de Filseck smatrao da je za državu bolje da u gradu budu samo skladišta za namirnice i streljivo, a da se obrana temelji na tvrđavama u Klisu i Sinju koje su prikladnije¹⁶⁰.

Stanje zidina u travnju 1692. opisao je (vidi prilog 1) i poratio planom inž. Boucaut (sl. 35, 36)¹⁶¹. On na početku točno ističe da su se u Splitu od izbijanja Kandijskog rata 1645. pa do 1660. utvrde samo gradile i onda rušile¹⁶².

46 Presjek kroz bedeme (a-b) i tvrđavu Gripe (c-d) na planu iz oko 1800.

Section through the ramparts (a-b) and Gripe Fort (c-d) on the map of ca 1800.

47 J. B. van Moer, Dio Luća i polubastion sv. Petra, 1858.

J. B. van Moer, Part of Luća and the St Peter demi-bastion, 1858.

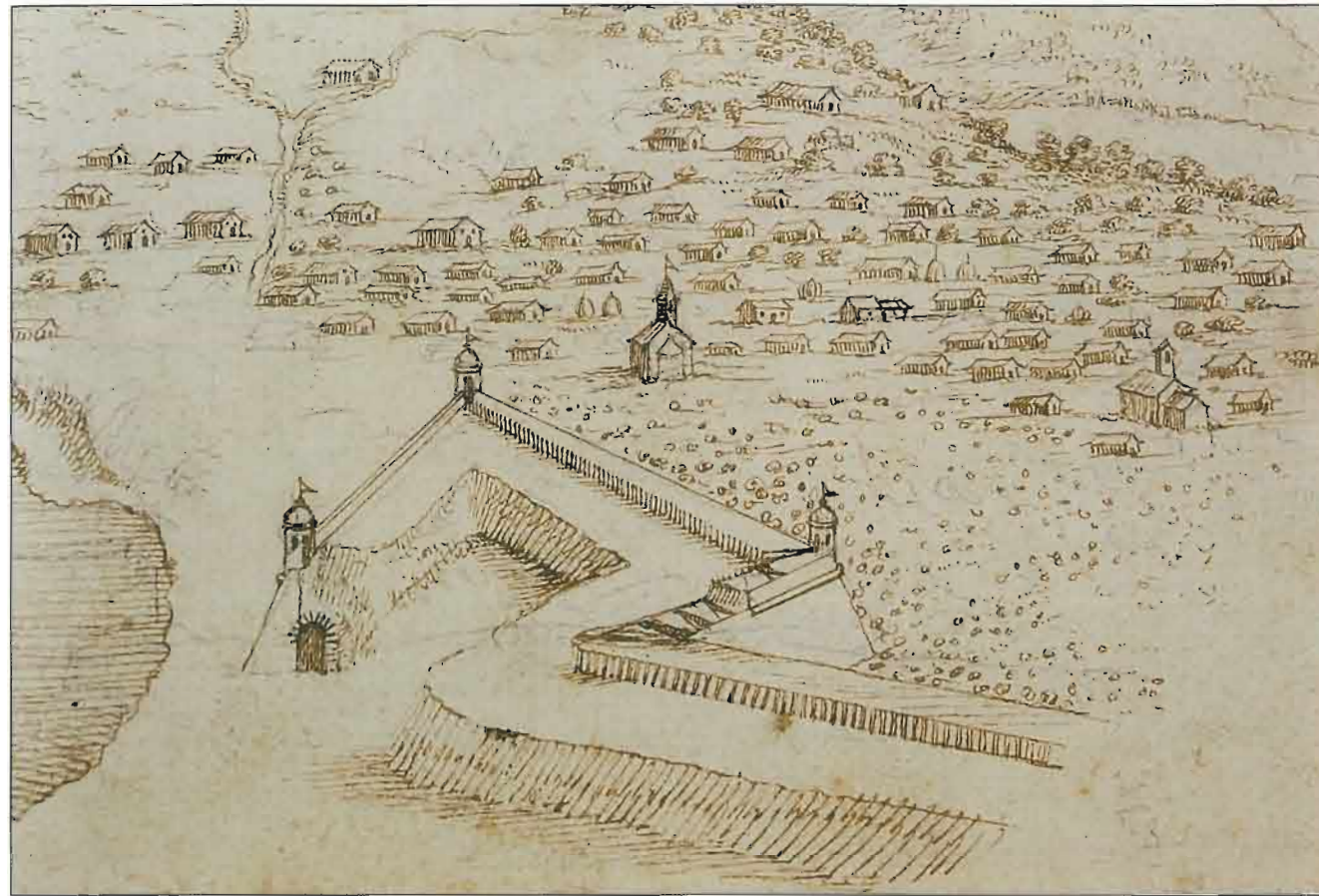
Nove zidine projektirane su na temelju sedmerokuta i projektu se ne bi moglo ništa prigovoriti kada grad ne bi okruživale brojne uzvišice. Svim bastionima (osim Contarini i sv. Petra) i kortinama nedostajao je dio zemljanog nasipa. Bastion Priuli ispunjen je samo jednu četvrtinu, zbog čega su se njegovi unutrašnji zidovi počeli oštećivati pa on predlaže da se odmah napuni. Sve kortine trebalo je povisiti, a na svim bastionima i zidinama staviti završni vijenac (*cordon*), zidić za ophodnju i napraviti prsobrane. Na tvrđavi Gripe nedostajali su prsobrani, a zgrade za vojsku bile su u lošem stanju. Tvrđava Bačvice bila je porušena na mnogim mjestima jer je zemljana (*di terra*) i uskoro će, kaže Boucaut, biti potpuno srušena¹⁶³. O starijim bedemima on govori samo da je prije dvije godine, tj. 1690, pao dio zapadnog zida (S) i stvorio otvor (breča),¹⁶⁴ što je omogućivalo lak ulazak u grad.

Izgled splitskih baroknih zidina dokumentiran je, osim raznim tlocrtima, u prvom redu Santinijevim crtežima, zatim Erautovom vedutom i presjecima, Justerovim planom i vedutom (sl. 37-39), bakrorezima u knjizi R. Adama iz 1764. koji odražavaju stanje iz 1757. (sl. 40, 73), akvarelima L. F. Cassasa iz 1782, a objavljenima kao bakrorezi 1802, planovima Francesca i Pietra Gironcija iz 1784. (sl.

41-43), crtežu Grgura Fradelica Gale iz 1800. (sl. 24)¹⁶⁵ i planu grada nastalom oko 1800. (sl. 44-46)¹⁶⁶. Dio pak istočnog polubastiona Corner, poslije sv. Petra, vidi se i na akvarelu A. Barača iz 1818.¹⁶⁷ crtežu J. B. van Moera iz 1858. (sl. 47)¹⁶⁸ i crtežu nepoznatog autora iz 1875. (sl. 77)¹⁶⁹. Iz njih se vidi da su bastioni bili samo dijelom ispunjeni zemljanom nasipom koji se koso spuštao prema gradu, a unutar kojeg je bila protuminska galerija koja je dokumentirana na Erautovu i Santinijevu crtežu (sl. 33, 48). Njihovo zidno platno bilo je obrubljeno istaknutim poluoblom vijencem iznad kojeg je bio niski zid - prsobran dok su se na uglovima nalazile okrugle kućice za stražu. Bastioni Contarini i Priuli, a možda i drugi, imali su mletačke lavove s grbovima i natpisma (sl. 49-51).

ZIDINE I PROSTOR UZ NJIH PRELAZE U RUKE PRIVATNIKA

Smanjenje obrambene važnosti zidina dovelo je do toga da su njihovi dijelovi počeli mijenjati namjenu i prelaziti u ruke privatnika¹⁷⁰, kao i prostor između dvaju obrambenih

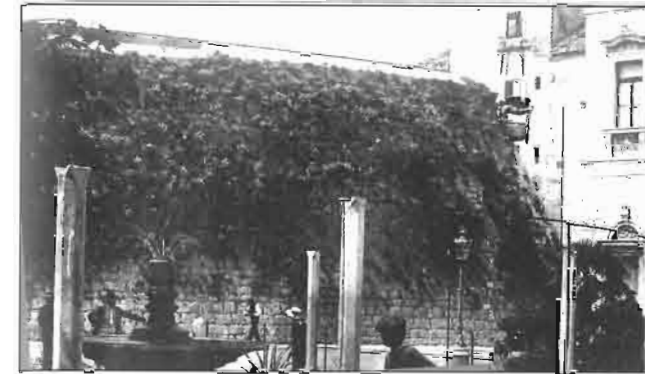

48 G. Santini, Bastion sv. Ante i Veli varoš, 1666.

pojasa (sl. 52), (vidi prilog 2).¹⁷¹ Sudeći po dostupnoj građi, čini se da je taj proces započeo oko 1740, a pojačao nakon 1770. godine. On je bitan jer zahvaljujući njemu niču nove kuće uz Dioklecijanovu palaču i sjeverne zidine. Prethodno je već 1696. odlukom providura Daniela Dolfina vrt na polubastionu sv. Petra dan kapucinima zajedno s jugoistočnom kulom lazareta i susjednom sobom¹⁷². Stara kula Rim je, zajedno s obližnjim vrtom unutar bastiona Bernardo, terminacijom generalnog providura Giustina da Riva od 8. prosinca 1706. dana u najam pukovniku Aleksandru Aurori¹⁷³, a odlukom generalnog providura Giacoma Boldua od 18. kolovoza 1745. njezin je najam preuzeo poručnik Vicko Brand¹⁷⁴. Blizu kule Rim bila su istoimena vrata koja se spominju još u srednjem vijeku¹⁷⁵. Možda se na njih odnosi podatak iz investiture koju je 1. lipnja 1704. dobio Anzolo Fedrizzi. Njemu je, naime, dopušteno da sagradi kuću na zemljištu na kojim su se nekoć nalazila gradska vrata, a tada su bila zazidana¹⁷⁶. Zemljani nasip uz bastion Zorzi dan je 7. srpnja 1747. u najam majstoru Pavlu Miletiću, ali pod uvjetom da tu ne smije podići kuću¹⁷⁷. Njegov se sin Jakov niz godina koristio bastionom Zorzi kao vrtom što mu je potvrđeno i odobren mu je najam terminacijom od 16. rujna 1789. On je to pravo 2. travnja 1792. ustupio kćerki Ani Mariji i njezinom mužu Anti de Rossiju, zvanom Grego, a to je

49 Mletački lav s bastiona Contarini nakon rušenja
Venetian lion from the Contarini bastion after demolition.

pak potvrđeno terminacijom od 17. kolovoza 1792.¹⁷⁸ Tlocrt bastiona Zorzi i obližnjih kuća dokumentiran je na crtežima A. Barbierija iz 1741. i F. A. Kurira iz 1798. (sl. 53, 54) na kojima se vide i dva podzemna svoda koji

50 Bastion Priuli s mletačkim lavom
Priuli Bastion with Venetian lion51 Mletački lav na bastionu Priuli
Venetian lion on Priuli bastion

su vjerojatno bili dio fortifikacijskog sustava ili su služili za čuvanje streljiva i potrebnog materijala¹⁷⁹.

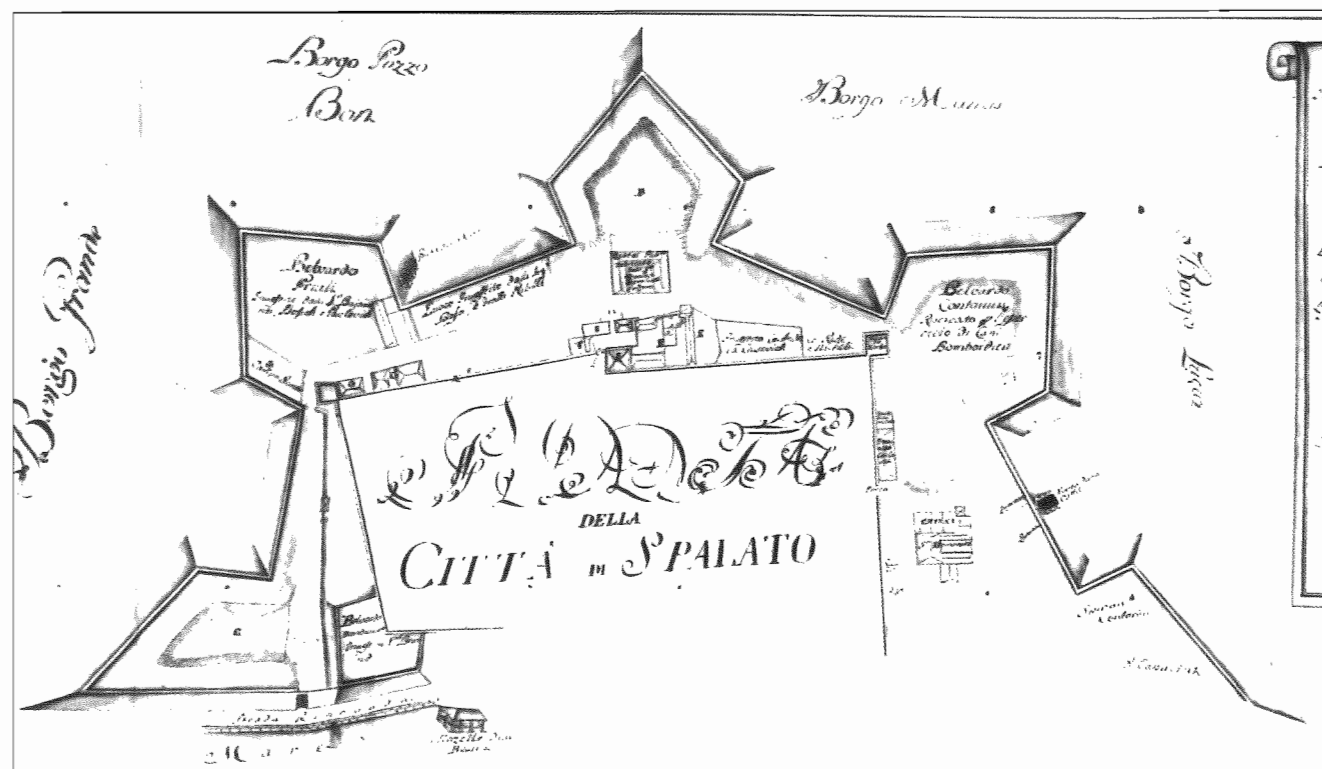
Odlukom Magistrata alle rason Vecchie iz 1774. jugoistočna kula Dioklecijanove palače prešla je u vlasništvo obitelji Paulini koja ju je uredila za stanovanje¹⁸⁰.

Između samostana sv. Arnira i bastiona Corner, na položaju Pustica ili Pistura, bilo je zemljište toga samostana, koje su 1774. redovnice dale u najam dr. Josipu Pavišiću, što mu je bilo potvrđeno terminacijom od 13. srpnja 1774. Novom terminacijom od 26. veljače 1776. on je dobio investituru za zemljište od 159 koraka uz stare sjeverne zidine, a nasuprot Vratima Priuli, jer je želio sagraditi kuću¹⁸¹. Budući da mu je ponestalo novca za nastavak gradnje, Pavišić se odrekao zemljišta u korist konte Marina Pavlovića koji je dobio investituru i pravo da kuću nasloni na gradske zidine te probije potrebne prozore¹⁸². Pavlović je podigao prostranu kuću koja je ucrtana na planovima F. i P. Gironcija iz 1784. (sl. 41-43), na tlocrtu bastiona Priuli iz 1789. (sl. 55) i dijela zidina iz 1792. (sl. 56)¹⁸³. Pavlović je 1789. započeo graditi drugu kuću, zapadno od postojeće. Zbog toga je bratovština sv. Duha zatražila potvrdu od Magistrata alle rason vecchie da njoj pripada zemljište, s unutrašnje strane zida, na kojem su podignute neke kuće koje su služile kao bolnica za siromahe i jedna dvorana u kojoj su prije mnogo vremena bila načinjena tri iskopa u zidinama. S tim u vezi protomajstor Ivan Tesolato zvan Daganelo dao je izjavu da navedeni iskopi ne mogu nanijeti nikakvu štetu započetoj Pavlovićevoj kući¹⁸⁴. Do 1796. Pavlović je podigao i treću kuću uz bastion Zorzi, kako to svjedoči Kurirov plan grada iz te godine (sl. 52).

Dio zemljišta koje se nalazilo između Srebrnih vrata i sjeveroistočne kule Dioklecijanove palače dobila su 1774. u najam braća Zane da bi na njemu mogli odlagati smeće i nečistoću iz njihove kuće koje je prozor bio iznad tražene čestice (sl. 57)¹⁸⁵.

Dr. Ivan Moller dobio je 28. travnja 1775. investituru za zemljište uz sjeverni zid Dioklecijanove palače, jer ga je htio iskoristiti za vrt ili gradnju kuće, ali uz uvjet da ostavi slobodan prolaz prema Zlatnim vratima Palače. Prava nad tim zemljištem odobrena su mu ispravama od 25. siječnja i 4. veljače. 1776.¹⁸⁶ Njegova malodobna kćerka Jelena ustupila ga je uz nadoknadu Andriji Kruševiću 9. ožujka. 1789. a na temelju odobrenja gradskog kneza izdanog prethodnoga dana. Nedugo zatim, 21. ožujka, Krušević je ustupio dio zemljišta Radošu Antunu Michieli Vitturiju, što se vidi na planu grada iz 1796. (sl. 52, 58)¹⁸⁷. Vojni inž. Paolo Artico piše 1791. da odnedavno služi kao streljiste topnicima i vježbalište za pješništvo¹⁸⁸.

Vojno skladište uz Srebrna vrata, zajedno sa susjednim zemljištem, dobio je u najam dr. Nicolò Foscolo na temelju

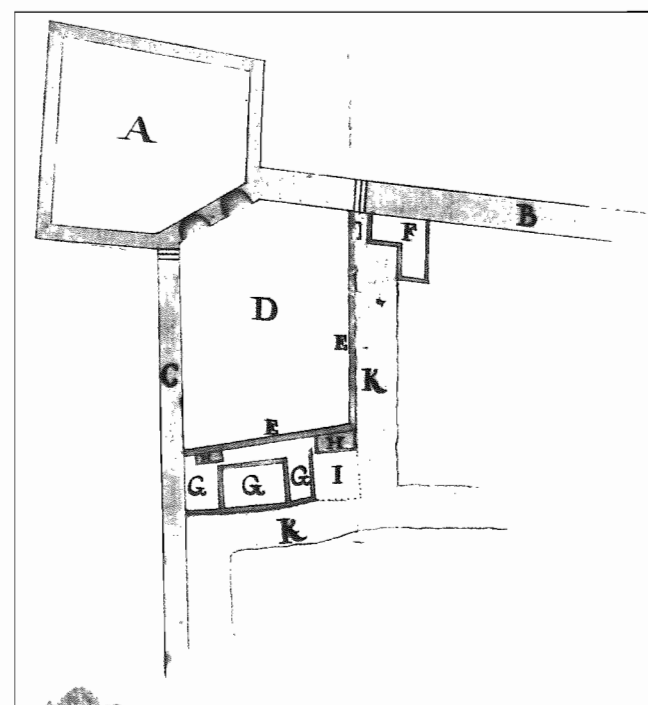
52 F. A. Kurir, Plan Splita iz 1796.

F. A. Kurir, Map of Split of 1796.

odluke Magistrata alle rason vecchie od 3. kolovoza 1778.¹⁸⁹ Trgovac Antun Zamengo zatražio je dio zidina između mletačkog kaštela i kule Rim jer je htio uz njih sagraditi novu kuću. Terminacijom spomenutog Magistrata dana mu je investitura za taj komad zidina što je potvrđeno dekretom Senata od 28. prosinca 1782.¹⁹⁰

Uz Vrata Pisture, a uz ulaz u samostan sv. Arnira, bila je još od srednjeg vijeka mala loža koje je služila za razne javne poslove te kao kućica za gradsku stražu (sl. 7, 8)¹⁹¹. Potkraj 18. stoljeća bila je izvan uporabe i zapuštena tako da je u njoj odlagano smeće¹⁹². Radoš Antun Michieli Vitturi dobio ju je u najam terminacijom od 23. ožujka 1789, ali je zbog toga došao u spor s pukovnikom Jurjom Antunom Matutinovićem koji je također zatražio investituru za nju i dobio je 22. rujna 1790, a nakon potvrđenog mišljenja splitskog kneza od 2. srpnja¹⁹³. Nasuprot toj loži bila je kućica u državnom vlasništvu koju je investiturom dobio u najam Ivan Mišinić, a nakon njegove smrti sin mu Ante terminacijom od 10. lipnja 1780. Budući da je Ante ubrzo umro, kovač Matija Stupac zatražio je da on dobije tu kućicu što mu je odobreno terminacijom od 3. prosinca 1782.¹⁹⁴

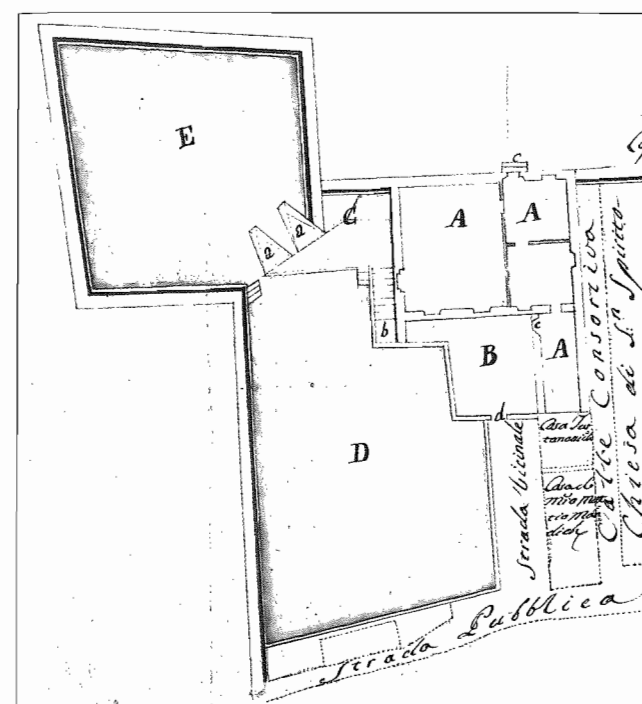
Uz Vrata Priuli bilo je podignuto groblje za vojnike koje se na nacrtima može pratiti od 1784.¹⁹⁵, dok je sâm prostor bastiona dan Jerolimu Bajamontiju, Ivanu Božiću i

53 A. Barbieri, Bastion Zorzi, 1741.

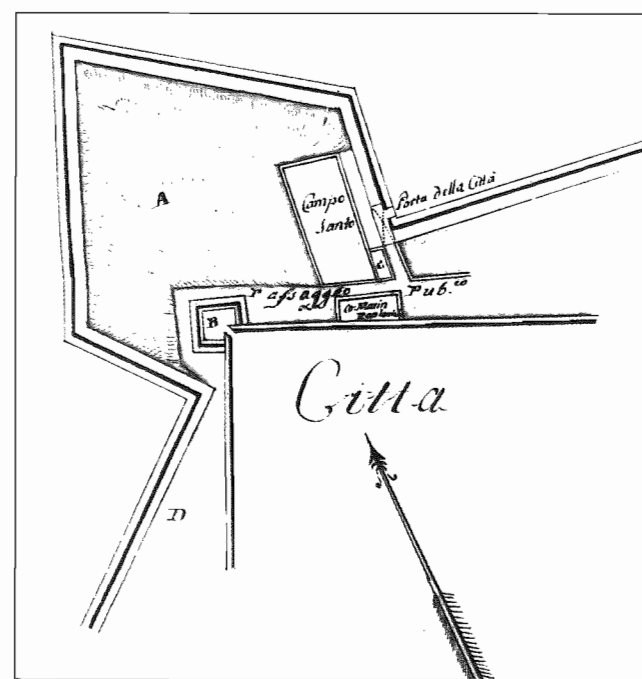
A. Barbieri, Zorzi Bastion, 1741.

Marinu Pavloviću investiturama od 18. prosinca 1789.¹⁹⁶ Njegovo zemljište bilo je loše kvalitete, glinovito, šljunkovito i zakrčeno velikom količinom kamenja i nečistoće¹⁹⁷.

54 F. A. Kurir, Bastion Zorzi, 1798.

F. A. Kurir, Zorzi Bastion, 1798.

55 F. A. Kurir, Bastion Priuli, 1789.

F. A. Kurir, Priuli Bastion, 1789.

S južne strane čestice koja je pripala Marinu Pavloviću nalazilo se spomenuto groblje za vojnike¹⁹⁸, a ono je pak bilo nasuprot njegovoj kući. Svakodnevna ukapanja stvarala su tužnu atmosferu u Pavlovićevoj kući pa se u kolovozu 1795. obratio mletačkom Magistratu za zdravstvo s prijedlogom da u zamjenu za groblje dade istu površinu njegova obradiva vrta koji je iza bastiona Zorzi¹⁹⁹ i k tomu

još jedan dio za pokapanje siromaha. Ujedno se obvezao da će novom groblju podići ogradni zid.²⁰⁰ Magistrat je 21. prosinca 1795. prihvatio molbu²⁰¹, pa je groblje premješteno na zapadnu stranu bastiona Priuli, kako se to vidi na nacrtu mjernika Franje Antuna Kurira iz listopada 1796.²⁰² Izgled Pavlovićeva vrta i raspored čestica na bastionu vidi se iz dvaju nacrti što su ih 1801. izradili inž. Ivan Vojnović Nakić i mjernik F. A. Kurir koji je ujedno podijelio čestice između vlasnika (sl. 59, 60)²⁰³.

Zemljište uz kortinu između bastiona Priuli i Corner dobili su Ivan Krstitelj Bosa (Bozza) i braća Riboli investiturom iz 1792.²⁰⁴, dok je česticu zapadno od Vrata Pisture dobio obitelj Bernardi vjerojatno nešto prije²⁰⁵. Iste godine u dnu bastiona Corner bila je podignuta gradska bolnica (sl. 52, 58)²⁰⁶. Frane Tadić zatražio je 1796. investituru za dio staroga gradskog zida istočno od kuće Pavlović i odnosno zemljište s vanjske strane te prostore unutar bastiona sv. Ante i Corner (iza gradske bolnice). On ih je htio upotrijebiti za vrtove, a na bastionu sv. Ante podići malu kuću. S tim u vezi mjernik F. A. Kurir izradio je plan grada na kojemu je ujedno zabilježeno da bastion Contarini služi za vježbanje zapovjednicima bombardijera (sl. 52)²⁰⁷. Na planu grada V. Kurira iz 1826. piše da je taj bastion dan u investituru gosp. Cataniju (sl. 69).

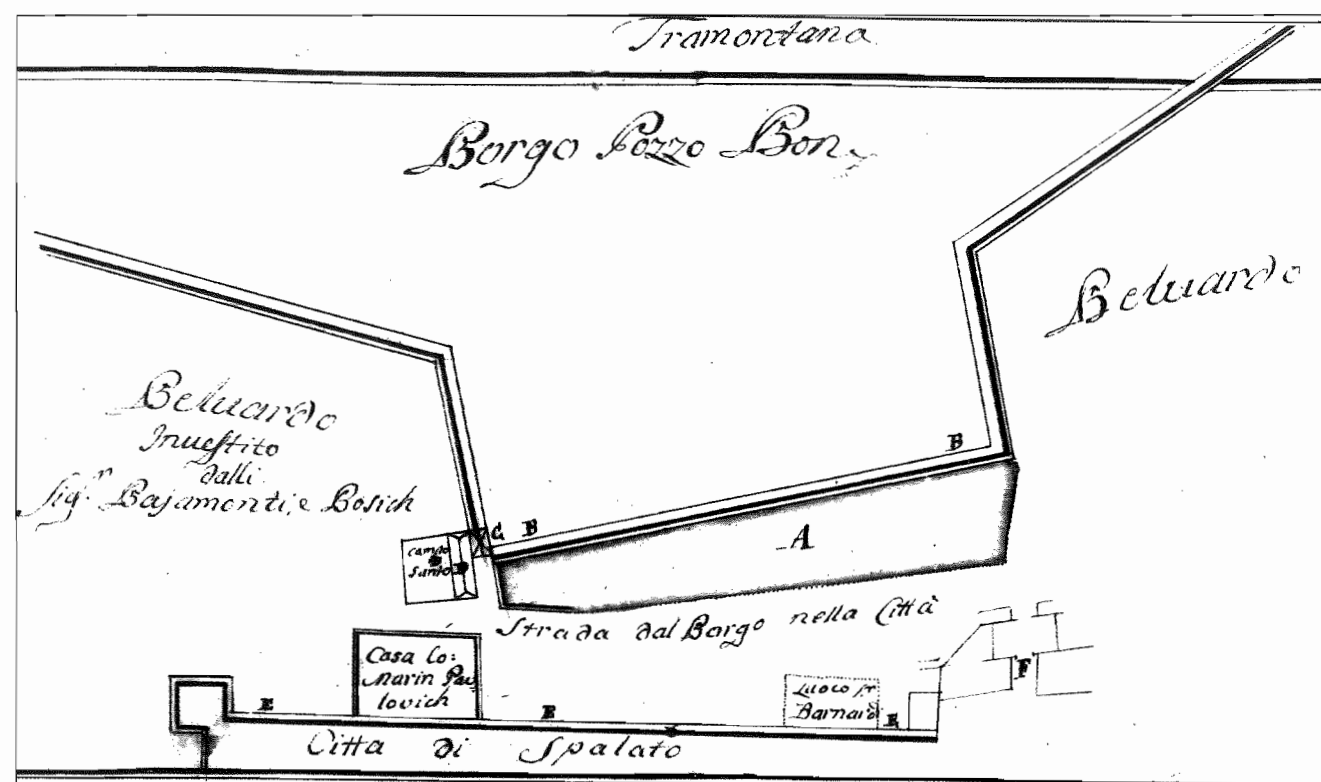
U najam su bile tražene čak i kule gradskoga kaštela. Braća Franjo Marija i Ivan Krstitelj Milesi, čija se palača nalazila nasuprot kaštela, podnijeli su zahtjev da im se za skladišta iznajme dvije trošne kule koje su bile istočno i zapadno od središnje, visoke kule (sl. 63, 64). Prema mišljenju mjernika A. Kurira od 10. 4. 1791. one su se mogle dati u najam, ali iz uporabljenih dokumenata nije vidljivo je li molbi udovoljeno²⁰⁸.

U okviru vladinih nastojanja da se unaprijedi i raširi svilarstvo sadjenjem murvi i uzgojem svilene bube, generalni je providur Alvise Foscari 7. 11. 1778. odobrio Ivanu Cerutiju sadnju murvâ na pokosima skrivenog puta u Splitu i Trogiru²⁰⁹. Istog je dana providur odobrio sadnju murvâ dr. Ivanu Molleru i braći Nikoli i Kristoforu Pauliniju unutar, tj. na bedemima tvrđave Gripe i na pokosima oko nje²¹⁰.

Davanjem prostora unutar bastionâ u najam (investitura, livel) vlast je dobila izvor prihoda koji je dijelom išao u državnu kasu, a dijelom gradskom knezu²¹¹.

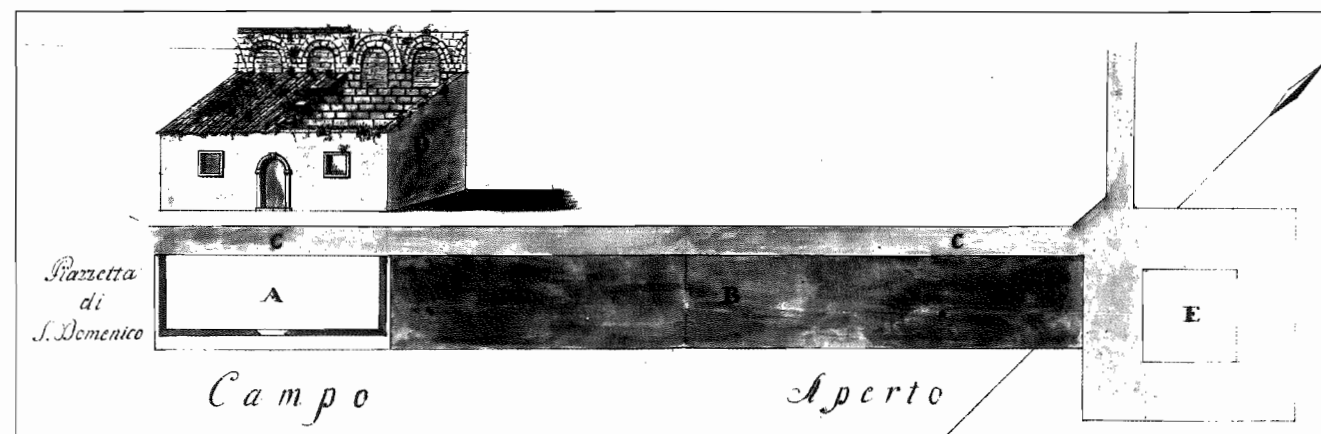
PROPADANJE ZIDINA I POČECI RUŠENJA U 19. STOLJEĆU

Nikad u potpunosti dovršene i tijekom vremena nedovoljno održavane, barokne su zidine postupno propadale, što se vidi već na bakrorezima u Adamovoj knjizi iz 1764.

56 F. A. Kurir, Dio splitskih zidina, 1792.

56 F. A. Kurir, Part of the Split walls, 1792.

57 F. Grandi, Kuća Kačić i odlagalište smeća i nečistoće (B) uz istočni zid Dioklecijanove palače, 1778.

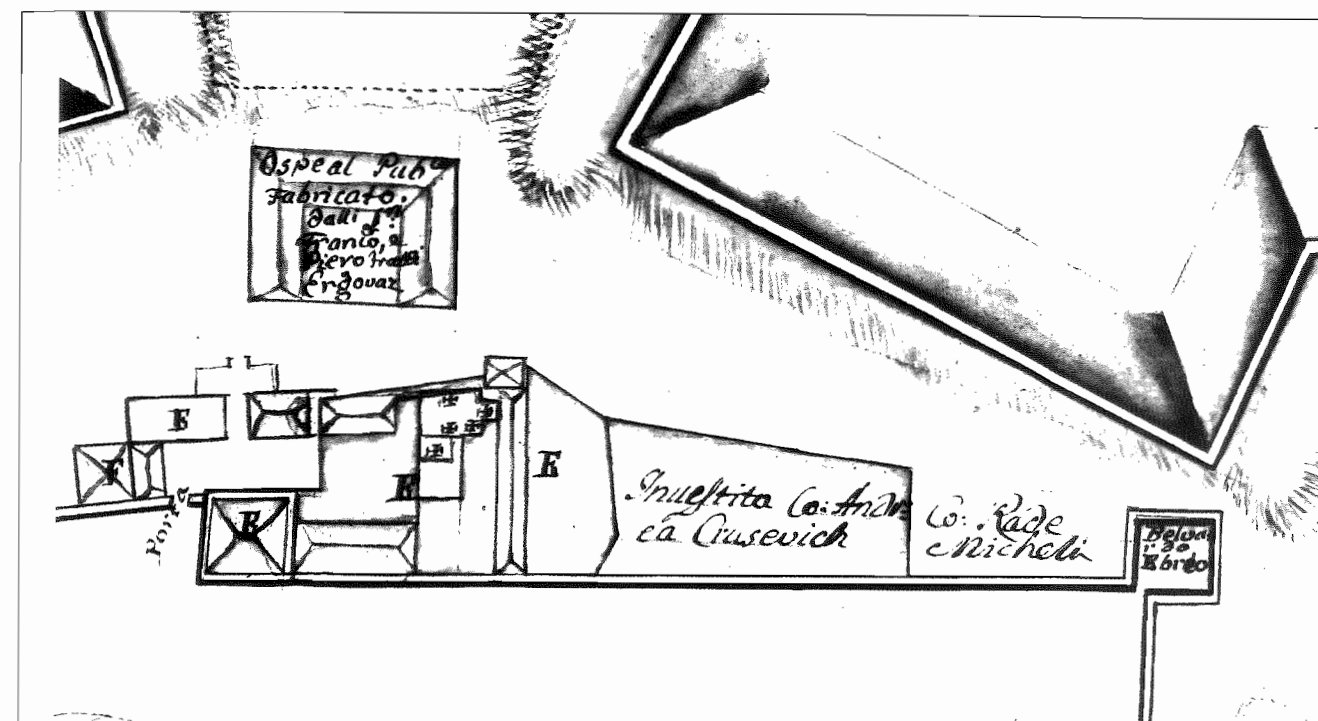
57 F. Grandi, Kačić House and waste dump (B) along the eastern wall of Diocletian's Palace, 1778.

godine. One su ipak preživjele pad Venecije i razdoblje prve austrijske uprave, a u doba francuske uprave počelo je njihovo rušenje. Po naredbi maršala Marmonta, 1807.²¹² srušen je mletački kaštel na obali, dio zapadnih bedema (gdje je podignut perivoj), (sl. 65-67)²¹³, probijen prolaz u zidu kortine na zapadnoj strani bastiona Corner²¹⁴ i srušena kortina između bastiona Corner i Contarini²¹⁵.

To potvrđuje i car Franjo I. u svojem dnevniku prigodom posjeta Splitu 1818. godine. On ne navodi imena bastiona nego ih označuje brojevima od 1 do 5, počevši od zapada u smjeru kretanja kazaljke na satu. Car bilježi sljedeće stanje: »... zgrada Lazareta koju štiti polubastion

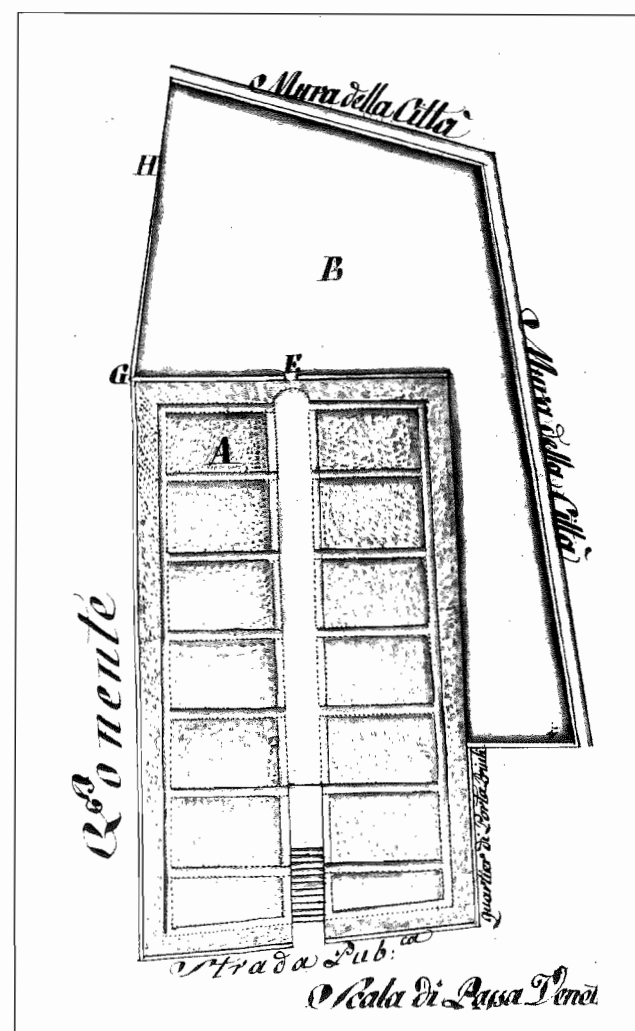
prema moru. To je bastion 5.; onda dolazi courtina u kojoj se nalazi Porta Cornera, onda bastion 5.²¹⁶ koji je održan. Slijedi courtina koju su razorili Francuzi pa bastion 3. kraj kojega smo prošli, onda dijelom razorena courtina, pa bastion 2. i druge courtine bastiona 1. koje su razorene«²¹⁷.

Grafičku dokumentaciju o zidinama nedugo nakon odlaska Francuza pružaju planovi grada iz 1817. i 1819. (sl. 68, 68a)²¹⁸ te tlocrt Vicka Kurira iz 1826. godine (sl. 69)²¹⁹. Slijede katastar iz 1831. (sl. 70)²²⁰ i Andrićevi planovi iz 1846. i 1847.²²¹ dok je izgled istočnog zida oko 1845. prikazan na veduti Johanna Högelmuüllera (sl. 74)²²².

58 F. A. Kurir, Dio plana iz 1796. – sklop na Pisturi, samostan sv. Arnira i gradska bolnica

F. A. Kurir, Part of the map of 1796 – Pistura complex St Arnir Monastery, city hospital

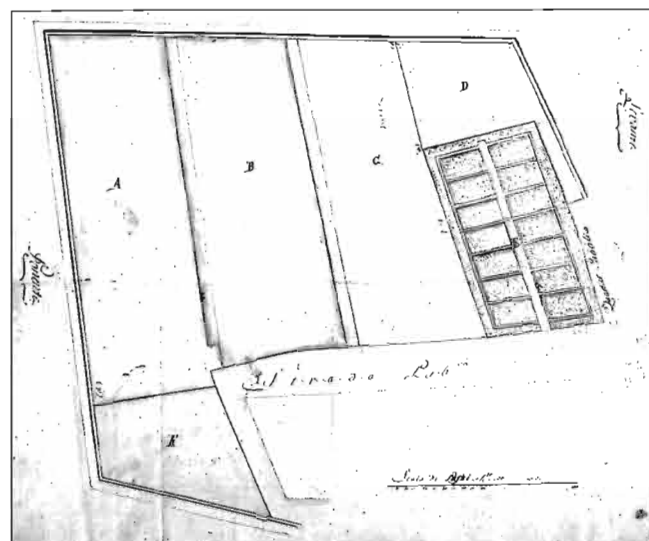

59 I. Vojnović Nakić, Dio bastiona Priuli s vrtom Pavlović, 1801. I. Vojnović Nakić, Part of Priuli Bastion with the Pavlović Garden, 1801.

»Smrtna presuda« zidinama stigla je 1845., kada je carskom odlukom od 11. srpnja, a zatim vladinim dekretom od 9. kolovoza Split proglašen slobodnim gradom. Od postojećih utvrda morala se sačuvati samo tvrđava Gripe i baterije na Sustjepanu i Bačvicama, dok su se ostale mogle rušiti.²²³ Ta odluka omogućila je kasnije rušenje polubastiona sv. Petra, kortine Corner i dijela bastiona Contarini za izgradnju željezničke pruge 1875 – 1877. i najvećeg dijela bastiona Contarini za Veliku realku građenu od 1907. do 1910. Rušenja su nastavljena i tijekom 20. stoljeća. Da bi se olakšao promet, 1934 – 1935. otupljen je vrh i zapadni ugao bastiona Corner²²⁴, od 1947. do 1951. probijen je bastion Priuli kod kazališta, ali je jedan njegov dio obnovljen 1963,²²⁵ dok je za potrebe natkrivanja željezničkog usjeka početkom osamdesetih godina srušen još jedan dio bastiona Contarini²²⁶.

OPORUKE I SREDSTVA ZA UZDRŽAVANJE ZIDINA

U vezi s popravljanjem i izgradnjom zidina treba spomenuti jednu slabo poznatu pravnu odredbu. Nedvojbeno je, naime, da je njihovo održavanje zahtijevalo velika sredstva pa je već u 15. stoljeću donesen propis po kojem oporuka ne vrijedi, odnosno ne može se izvršiti ako oporučitelj ne ostavi određeni iznos za zidine. Plaćanjem te pristojbe oporuka je imala pravo izvršenja. Iz maloga broja objavljenih splitskih oporuka može se pretpostaviti da je taj propis

60 F. A. Kurir, Bastion Priuli s vrtom Pavlović, 1801.
F. A. Kurir, Priuli Bastion with Pavlović Garden, 1801.

donesen u prvoj polovici 15. stoljeća jer se takva pristojba spominje 1444. godine kad Cvitan Ratkov iz Splita oporukom ostavlja za zidine 20 soldi²²⁷. U oporuci Margarete,

kćeri splitskog drvorezbara Antuna Hmelića, iz 1466. navodi se da ostavlja pet malih soldi²²⁸ dok Ivan Alberti oporukom iz 1492. ostavlja jedan dukat²²⁹. Slijedi oporuka Marka Marulića iz 1521. koji traži da njegov nasljednik »radi osnaženja oporuke« uplati za zidine onoliko koliko to zakon nalaže²³⁰. Dvadesetak godina poslije, oko 1540, Marin Domić ostavlja za zidine pet lira²³¹, a 1622. Jakov Cerineo pet soldi koliko i Juraj de Caris (Dragišić) 1656, uz napomenu da je to za osnaženje njegove oporuke²³². I nadbiskup Stjepan Cosmi 1707. ostavlja pet soldi²³³. Jerolim Kavanjin pak 1709. ne navodi iznos, ali naglašava da ostavlja onoliko koliko to traži zakon, a radi osnaženja oporuke²³⁴. Slično je bilo i u Trogiru: Ivan Vitturi ostavlja 1482. deset malih solida²³⁵, a Pavao Andreis 1686. deset soldi²³⁶.

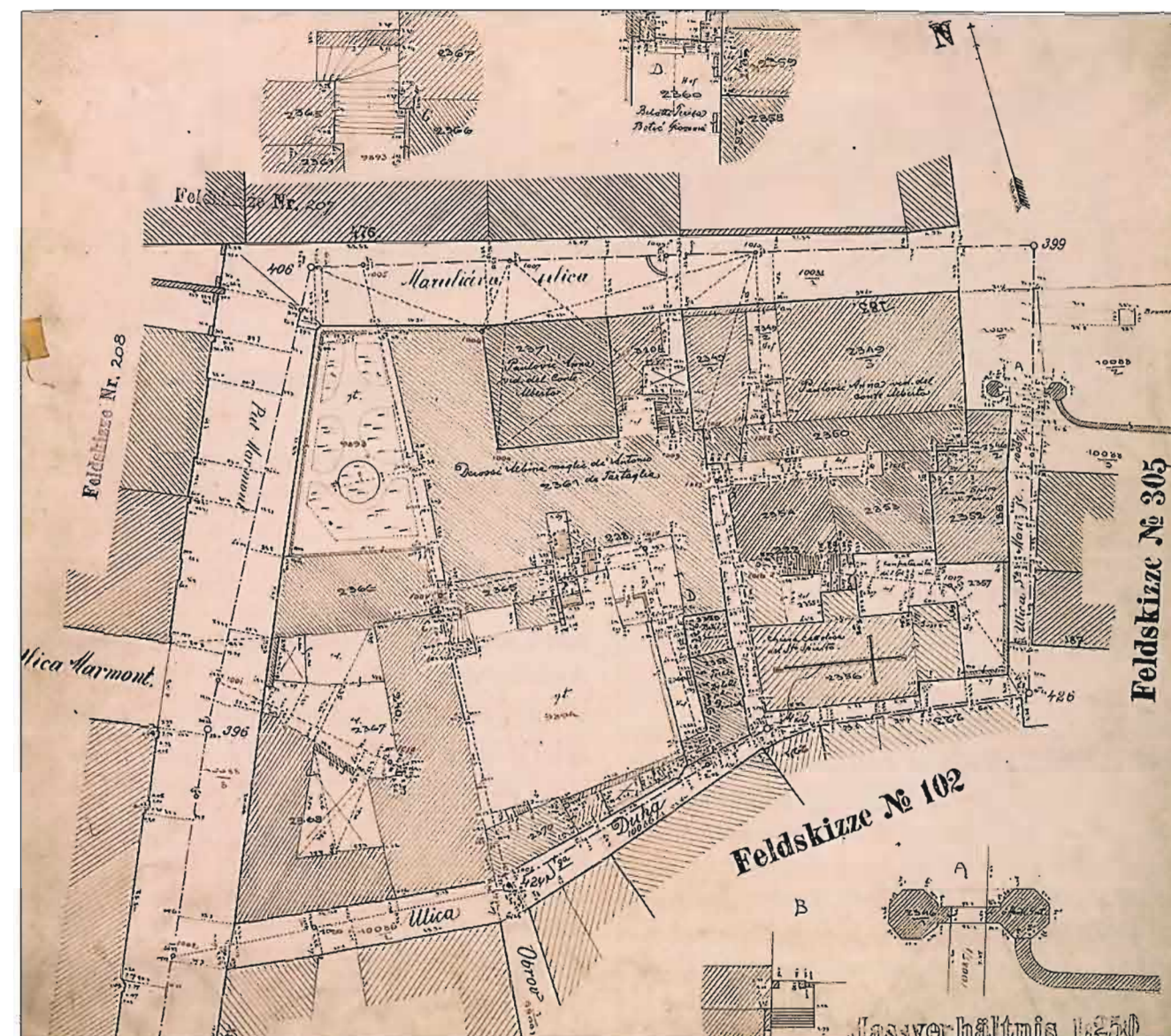
UTVRĐIVANJE ISTOČNOG ZIDA DIOKLECIJANOVE PALAČE

Do podizanja baroknih bedema, grad je s istočne strane štitio zid Dioklecijanove palače (sl. 1). Sredinom 16. stoljeća

61 Bastion Priuli, 1910.

Priuli Bastion, 1910.

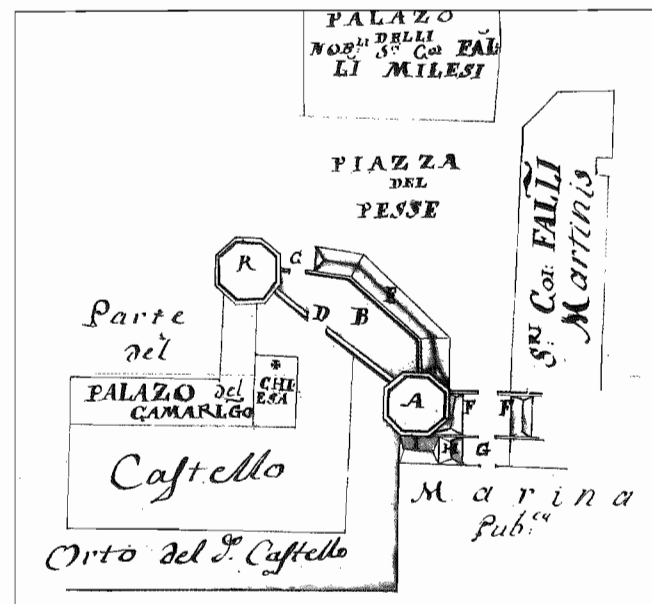

62 Bastion Zorzi i kuće Pavlović, 1909.

Zorzi Bastion and Pavlović houses, 1909.

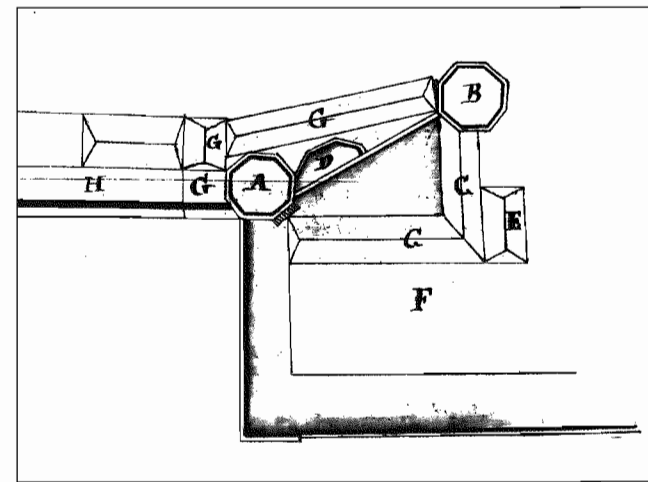
njegov južni dio bio je učvršćen s unutrašnje strane, a 1601. zid je popravljen u vrijeme kneza i kapetana Andrea Veniera²³⁷. Zbog veličine, odnosno radi lakše obrane grada, Srebrna vrata Dioklecijanove palače bila su zazidana već u ranom srednjem vijeku. U vrijeme kneza Antonija Loredana (1467-1469) vrata su prekrivena velikim zidom koji je uklonjen 1945 – 1947. godine²³⁸. Uz nekadašnja antička vrata bila su otvorena manja koja se kao Nova vrata (*Portam Novam*) spominju u drugoj polovici 12. stoljeća²³⁹, a zatim u gradskom Statutu iz 1312. godine²⁴⁰. Kao »mala vrata sv. Dominika« navode se 1711. i 1712.²⁴¹, a prikazana su na dvjema tablama u Adamovoj knjizi (sl. 71)²⁴². U vrijeme kneza i kapetana Antonija Delfina vrata su dobila današnji izgled, a iznad njih postavljen je natpis Antonius Delphinus / A D / MDCCLXIV s mletačkim lavom i Delfinovim grbom (sl. 72)²⁴³. Sastavljač popisa državnih

zgrada 1789. zove ih »vrata sv. Dominika, zvana i Dobre smrti« po obližnjoj crkvi prislonjenoj s unutrašnje strane Srebrnih vrata. Kaže da su razoružana i uvijek otvorena te da se s lijeve strane nalazi zidana kućica za stražara.²⁴⁴ Zbog širenja Splita na zapad i izgradnje srednjovjekovnih zidina, sjeveroistočna kula Dioklecijanove palače prozvana je Stari ugao (*Canton vecchio*) koji se u 17. i 18. stoljeću naziva Položajem Židova (*Posto degli Ebrei, Beluardo Ebreo*)²⁴⁵. Tijekom vremena kula je bila snižena na razinu prvog kata i nadozidana novim zidom. Njezina izloženost neprijatelju i upotreba sve snažnijega topovskog oružja nametnuli su potrebu da se ona pojača pa je njezin donji dio proširen, do visine istaknutog vijenca koji ju je opasivao, te je dobila izgled bastiona. Zbog toga je na planovima grada prikazana veća s obzirom na druge kule careve palače.

63 A. Kurir, Istočna strana gradskog kaštela, 1790.

63 A. Kurir, Eastern side of city castle, 1790.

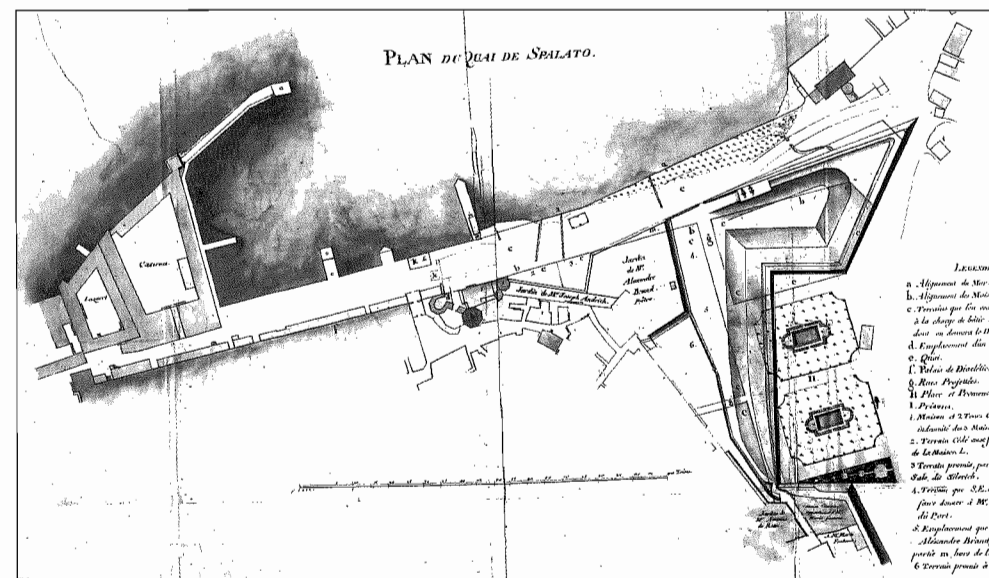
64 A. Kurir, Zapadna strana gradskog kaštela, 1790.

64 A. Kurir, Western side of city castle, 1790.

Radovi na toj kuli spominju se u rujnu 1631.²⁴⁶ i rujnu 1645. godine²⁴⁷. Na temelju toga, kao i podatka F. Difnika²⁴⁸, čini se da je kula promijenila izgled upravo tijekom 1645. i 1646. godine. Deset godina poslije, tj. potkraj 1655. Paula Bugardello, udovica majstora Ivana, podnosi zahtjev za odštetu splitskom knezu, u kojem navodi da je na početku rata srušena jedna kula, naslonjena uz gradske zidine, u kojoj je bio tjesak za masline vlasništvo obitelji Bugardello koji je ona iznajmljivala. U to je vrijeme, kaže, novim zidom opasana kula zvana Stari ugao zbog čega je bilo potrebno zauzeti gradsku ulicu, a da bi se omogućio

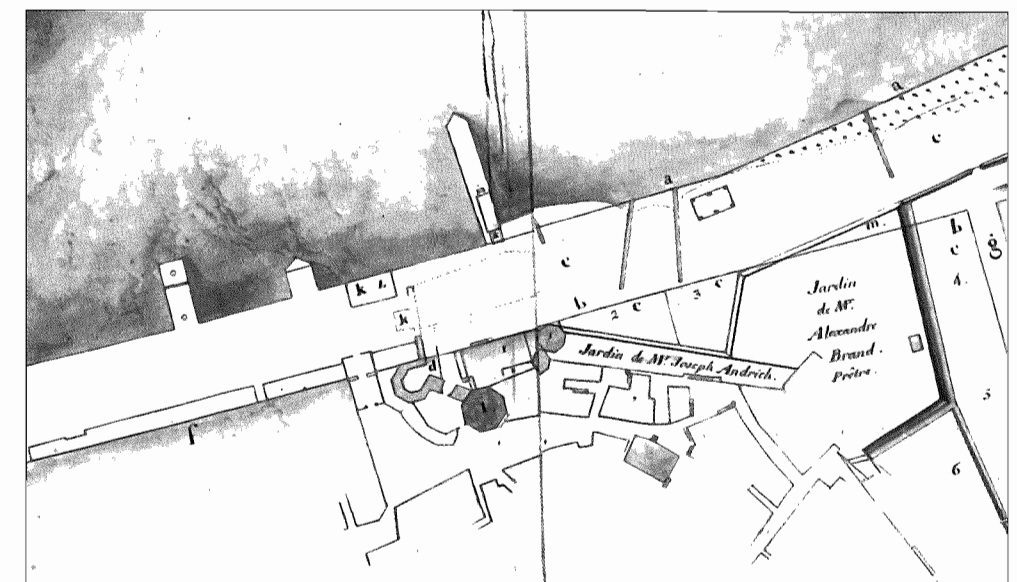
prolaz srušeni su vrt i kuća s bunarom koji su pripadali don Nikoli Bugardelliju.²⁴⁹

Vanjski izgled navedene kule vidljiv je na Adamovoj veduti Splita gledanog s istoka i na dvama snimkama postojećega stanja zidova Palače (sl. 71, 73)²⁵⁰. Adam je smatrao da ona nije sačuvana cijela, nego samo mali dio uz zidine što je uočljivo na njegovu planu grada i tlorisu postojećega stanja Dioklecijanove palače (sl. 40)²⁵¹. Kula se vidi i na Cassasovu prikazu sjevernog zida Palače²⁵², a na velikom planu grada i tlocrtu Palače označena je kao djelomično sačuvana i nazvana modernom kulom (*Tour moderne*)²⁵³ jer su spomenute preinake onemogućivale da se u njoj prepozna rimska kula.

65 B. Mazzoli, Plan uređenja splitske obale, 1807 (ovdje namjerno okrenuto!)

B. Mazzoli, Map of the layout of the quay in Split in 1807 (here deliberately rotated)

66 B. Mazzoli, Dio plana uređenja splitske obale iz 1807.

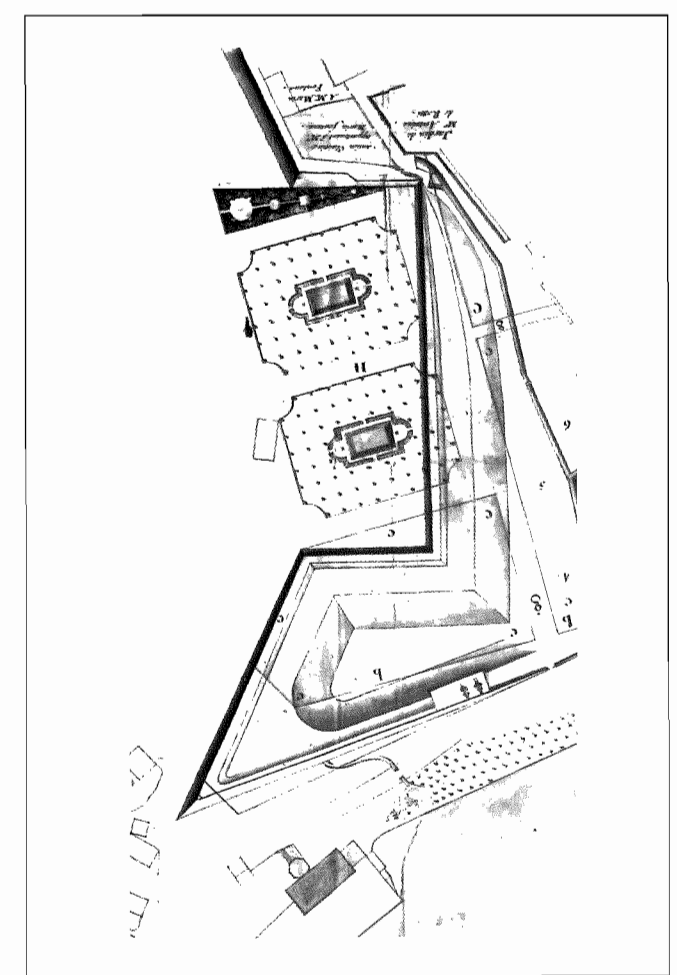
B. Mazzoli, Part of the map of the layout of the quay in Split of 1807.

Kula je investiturom dobila obitelj Milesi, a zatim Radoš Antun Michieli Vitturi²⁵⁴. U katastru iz 1831. upisana je kao državno vlasništvo uz napomenu da je puna ruševina²⁵⁵. Godine 1843. uklonjeno je nadodano pojačanje²⁵⁶, a novi vlasnik Izidor Paparella pretvorio ju je u stambenu zgradu²⁵⁷, nadozidavši dva kata i potkrovlje, te joj tako dao današnji izgled, kako se vidi već na Högelmüllerovoj litografiji (sl. 74)²⁵⁸.

ZGRADE UZ ISTOČNI ZID DIOKLECIJANOVE PALAČE

Da bi se onemogućio lakši pristup neprijatelju i uspinjanje na zidine, bilo je zabranjeno otvaranje bilo kakvih prozora i balkona te podizanje zgradâ uz zidine. No, nakon izgradnje baroknih bedema država dopušta da se uz istočni zid Dioklecijanove palače sagrađe vojna bolnica i skladište. Vojna bolnica osnovana je 1657, ali je bila smještena u zgradi bratovštine sv. Duha. Kada je u studenome 1682. nadbiskup Stjepan Cosmi posjetio tu zgradu, zabilježeno je da je posredovao kod dužda da se vojnici isele²⁵⁹. Čini se da je nadbiskupova molba urodila plodom jer je uskoro uz južni dio istočnog zida Palače podignuta jednokatnica za vojnu posadu koja je dijelom služila i kao bolnica. Ona nije prikazana na Erautovu planu grada iz 1682, nego na Boucautovu planu iz 1692. (sl. 35, 36) pa je, dakle, podignuta između tih godina.

Njezin najstariji opis daje G. F. Rossini u izvještaju iz 1749. godine. On kaže da je zgrada imala po 10 soba u prizemlju i na katu tako da su se u njoj mogle smjestiti četiri družine (*compagnie*) sa svojim časnicima. Jedna soba

67 B. Mazzoli, Dio plana uređenja splitske obale iz 1807.

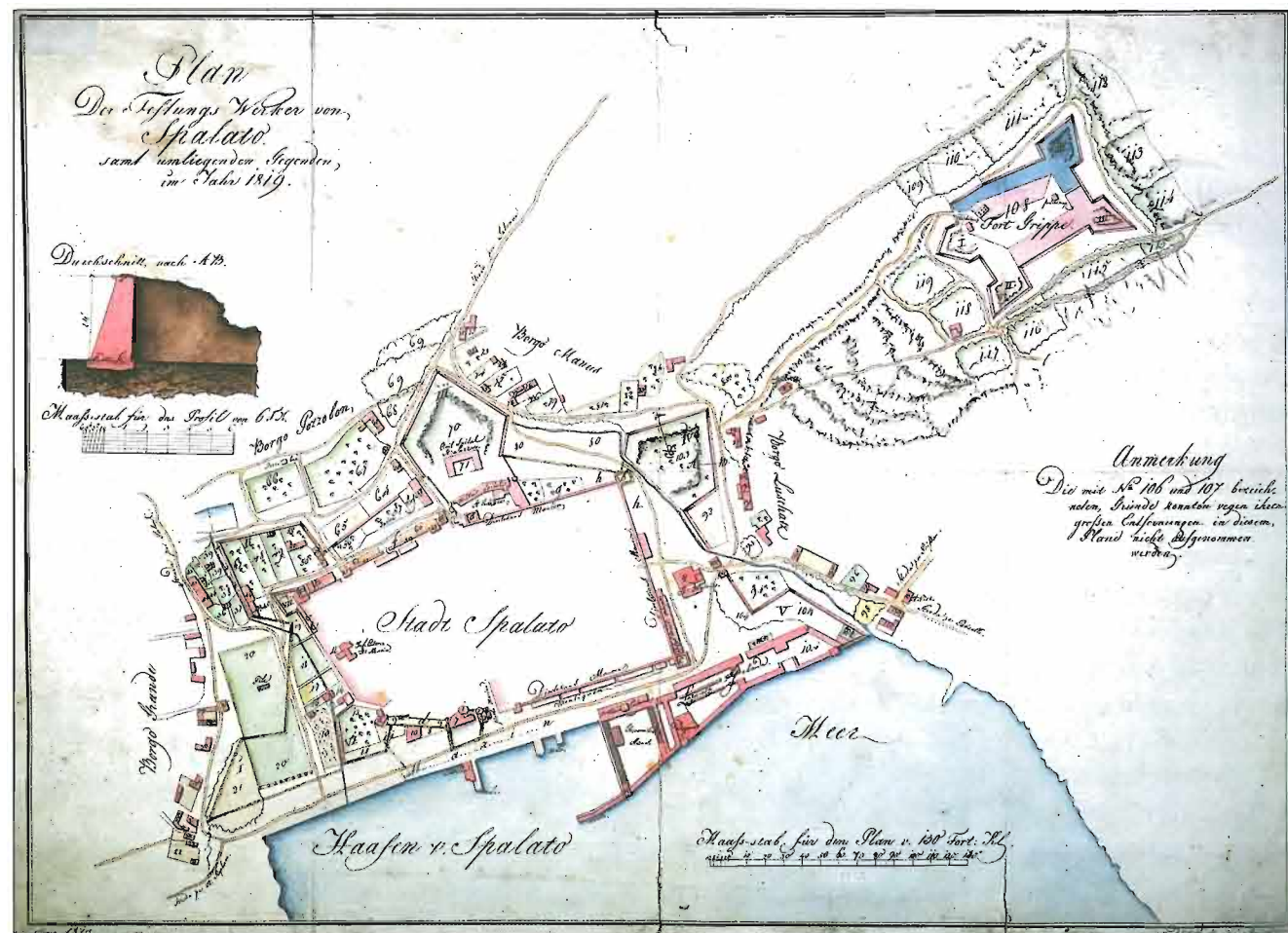
Mazzoli, Part of the map of the layout of the quay in Split of 1807.

u prizemlju i pet na katu služile su za bolnicu, a potkrovlje za skladište raznog materijala. Uzduž kata bila je galerija s ogradom.²⁶⁰ Sudeći prema popisu iz 1789. zgrada je

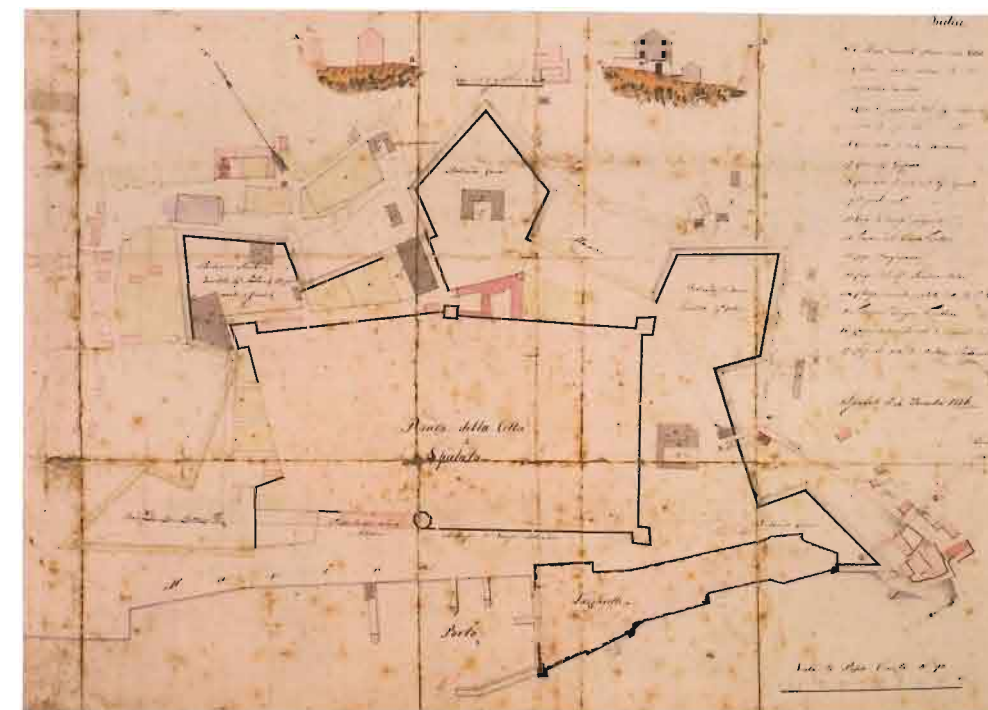
68 Plan Splita iz 1817.

Map of Split of 1817.

68a Plan Splita iz 1819.

Map of Split of 1819.

69 V. Kurir, Plan Splita iz 1826.

V. Kurir, Map of Split of 1826.

70 Katastarski plan Splita iz 1831.

Cadastral Map of Split of 1831.

preuređena tako da je bila podijeljena na dva dijela: jedan za bolnicu, a drugi za vojnu posadu. Bolnički dio imao je u prizemlju kuhinju i veliku sobu za bolesnike, a na katu sobu za stražu s ormarom za lijekove, veliku sobu za bolesnike s oltarom i dvije sobe za nadstojnika bolnice (piora). U potkrovlju su bili skladište i sobica za kapelana. Taj dio zgrade bio je temeljito obnovljen godine 1785.

Dio namijenjen vojnoj posadi imao je u prizemlju sedam soba za vojnike, a na katu pet soba za niže časnike. Njega je trebalo temeljito obnoviti.²⁶¹ Dokad je u toj zgradi bila vojna bolnica, nije za sada poznato, ali se zna da je 1804. njezin dio služio kao vojarna za topništvo. Drugi pak dio služio je kao skladište za opskrbu hranom.²⁶²

71 R. Adam, Istočni zid Dioklecijanove palače, 1757. (1764)

71 R. Adam, Eastern wall of Diocletian's Palce, 1757. (1764)

Izgled cijeloga sklopa vidi se u Adamovoj knjizi na slici Splita gledanog s istoka (sl. 73), samo gornji kat na Cassasovoj veduti grada gledanog s jugoistoka (sl. 75)²⁶³, a mali dio na Högelmüllerovoj litografiji (sl. 74).

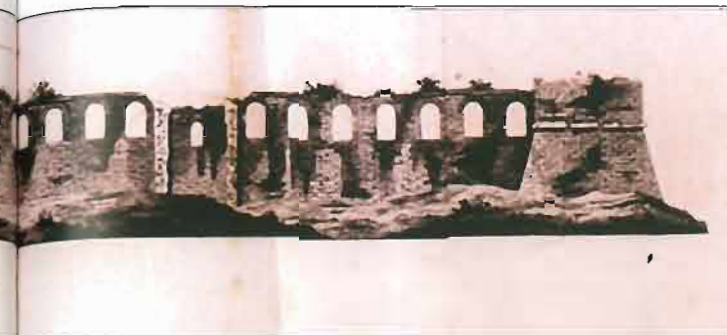
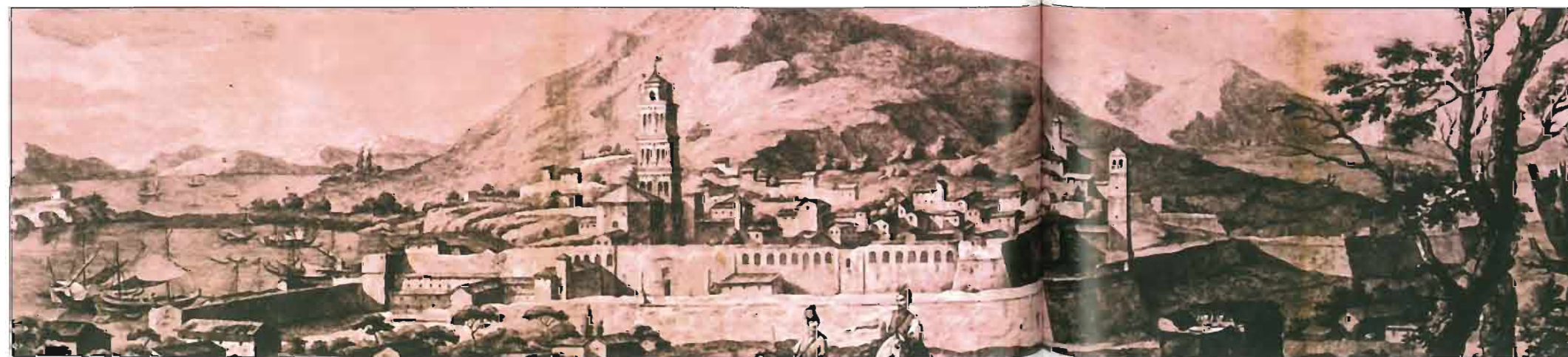
Sjeverno od Srebrnih vrata Palače podignuto je oko 1700. vojno skladište. Nema ga na planu iz 1692, ali je ucrtano na Justerovu planu iz 1700. (*F - Munizion*). Rossini 1749. bilježi da je prizemnica i da ga nadvisuje velika gomila zemlje koja ga zbog kiša zatrpava pa je predložio da se odijele iskopom²⁶⁴. Ta je gomila prikazna na planu grada iz 1796. godine (sl. 52)²⁶⁵. Odlukom Magistrata alle rason vecchie od 3. kolovoza 1778. skladište je, zajedno sa susjednim zemljištem, dobio u najam dr. Nicolò Foscolo. Tada je bilo ruševno, a sjeverno od njega nalazilo se skupljalište nečistoće.²⁶⁶ Nakon Foscolove smrti, njegovi su nasljednici 19. ožujka 1790. prodali polovicu skladišta kontima Kačić iz Makarske (sl. 57)²⁶⁷. Na planu grada iz 1796. navedeno je da je cijelo skladište dano u investituru obitelji Kačić, a prostor sa sjeverne strane nekom Midoleu²⁶⁸.

Malo dalje od tog skladišta bilo je groblje koje je služilo bolnici. Rossini ističe njegovo žalosno stanje jer su mrtva-

72 Vrata sv. Dominika iz 1764.
Vrata sv. Dominika iz 1764.

73 R. Adam, Pogled na Split s istoka, 1757. (1764)

R. Adam, View of Split from the east, 1757. (1764)

Prostor između Dioklecijanove palače i baroknih bedema zatvarao je s južne strane sklop lazareta. Potkraj 1580, nakon 14 godina upornog zalaganja, splitski Židov Danijel Rodriga uspio je dobiti dopuštenje mletačkih vlasti da podigne skladište za trgovačku robu (skala) s carinarnicom i lazaretom za raskuživanje robe i karantenu. Sljedeće godine započela je gradnja toga sklopa po nacrtima Splićanina Vicka Bugardela i nekog zadarskog protomajstora, a prvi dio dovršen je 1592, kad je službeno otvoren.²⁷²

74 J. Högelmüller, Split gledan s istoka, oko 1845.

Högelmüller, Split seen from the east, ca 1845.

ci bili izloženi na milost i nemilost životinjama. Zato je predložio da se ogradi zidom, čime bi se ujedno spriječilo klizanje zemlje.²⁶⁹ To se groblje spominje na jednom nacrtu iz 1774.²⁷⁰ i pismu pokrajinskog fiskalnog odvjetnika Trifona Pasqualija iz 1791. godine²⁷¹.

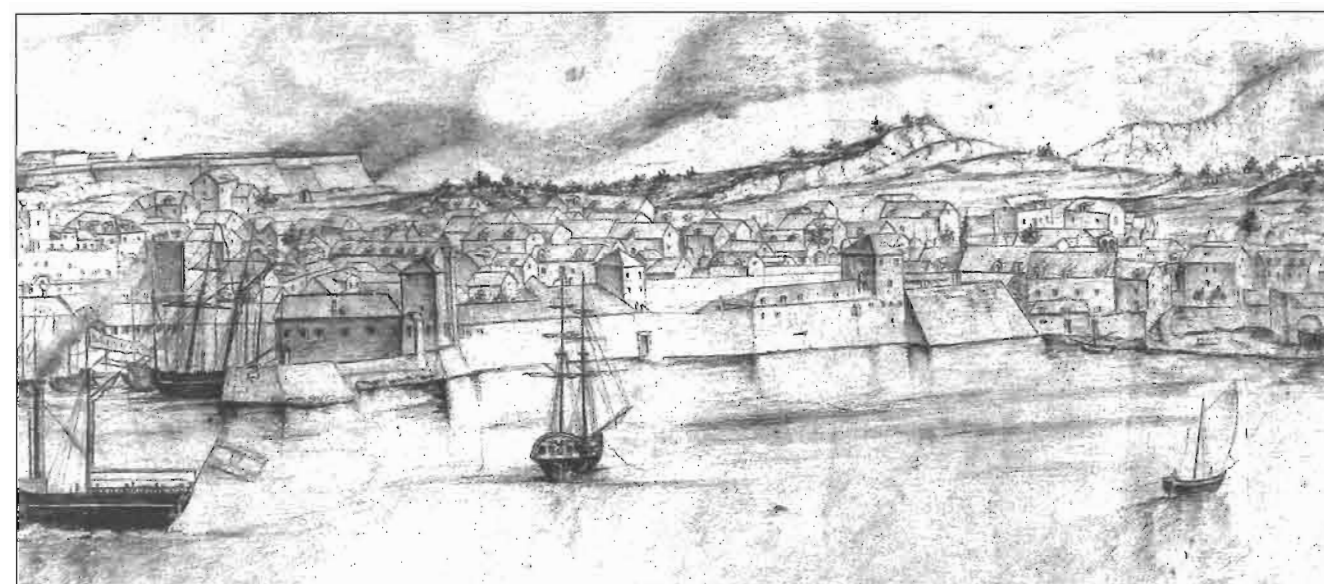
No, njegova dogradnja i proširivanje nastavljeno su idućih godina i u 17. stoljeću, a raznih preuređenja i promjena bilo je i poslije²⁷³.

Cijeli sklop, tijekom vremena prozvan lazaret (sl. 75-80), sastojao se od nekoliko dvorišta s pripadajućim zgradama. Njegov krajnji zapadni dio zvan je Generalat, jer je prigodom boravka u Splitu tu stanovao generalni providur s pratnjom²⁷⁴. Stan u lazaretu imao je i njegov upravitelj (prior), opskrbljivač (*vivandiere*) i emin, turski carinski predstavnik²⁷⁵. U lazaretu su bila skladišta, carinarnica, mala crkva²⁷⁶, prostorije za razgovor, sobe za boravak osoba u karanteni, štale, veliki bazen s vodom, tzv. kavanom u koju se roba umakala i tako raskuživala²⁷⁷, a od 1696. u njegovu istočnom dijelu borave kapucini. S vremenom su pojedini dijelovi lazareta prelazili u ruke privatnika, na što se 1791. žali vojni inženjer Paolo Artico²⁷⁸. Godine 1808. s vanjske strane kule Generalata pridodana je mala kapela sv. Jelene namijenjena osobama na brodovima²⁷⁹. Zanimljivo je da su, sigurno u doba francuske uprave, u lazaretu bile uređene sobe za masonsku ložu²⁸⁰.

75 L. F. Cassas, Lazaret i dio istočnih zidina, 1782. (1802)

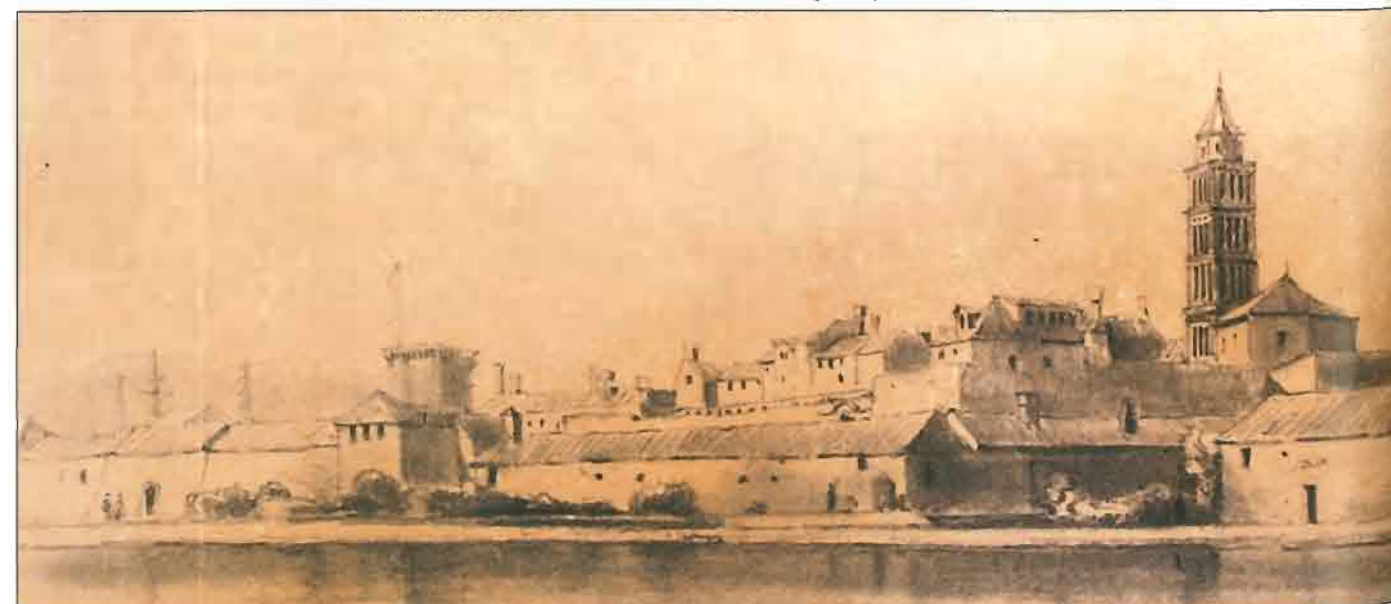
L. F. Cassas, Lazaret and part of the eastern walls, 1782. (1802)

76 F. Bratanić, Lazaret na veduti Splita, oko 1850.

F. Bratanić, Lazaret on a view of Split, ca 1850

77 Lazaret i dio istočnih zidina, 1875.

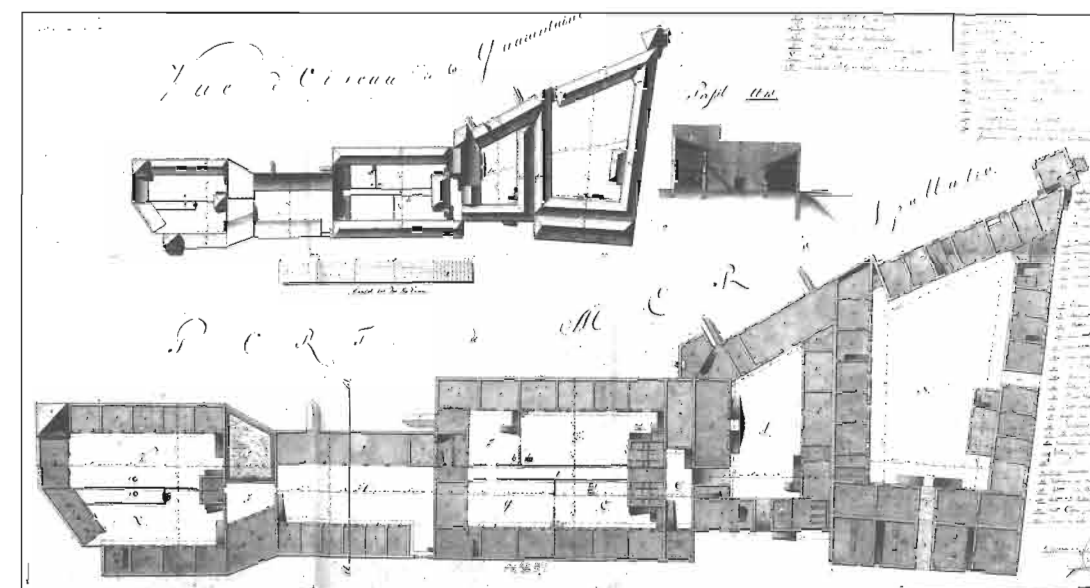
Prolazak karavana kroz predgrađa bio je stalna opasnost za širenje kuge, pa je 1732. izrađen prijedlog za izgradnju nove ceste kojom bi karavane zaobilazile Manuš (sl. 81). Ona bi se jednim dijelom zaštitila prema Lučcu podizanjem zida i drvene ograde od kolja, a kroz kapucinski bastion probio bi se tunel. Tako bi karavane mimoilazile Vrata Corner i izravno ulazile u lazaret²⁸¹. Taj plan, međutim, nije ostvaren.

Izgled lazareta može se pratiti na brojnim planovima Splita, počevši od onog iz 1630, zatim na nacrtima cijeloga sklopa i pojedinih njegovih dijelova, te na raznim vedutama grada²⁸².

Kao što je rečeno, zbog obrane i utvrđivanja nisu bila pošteđena ni crkvena zdanja. U samostan sv. Arnira uselila se

78 Tlocrt prizemlja i krovšte lazareta, 1814.

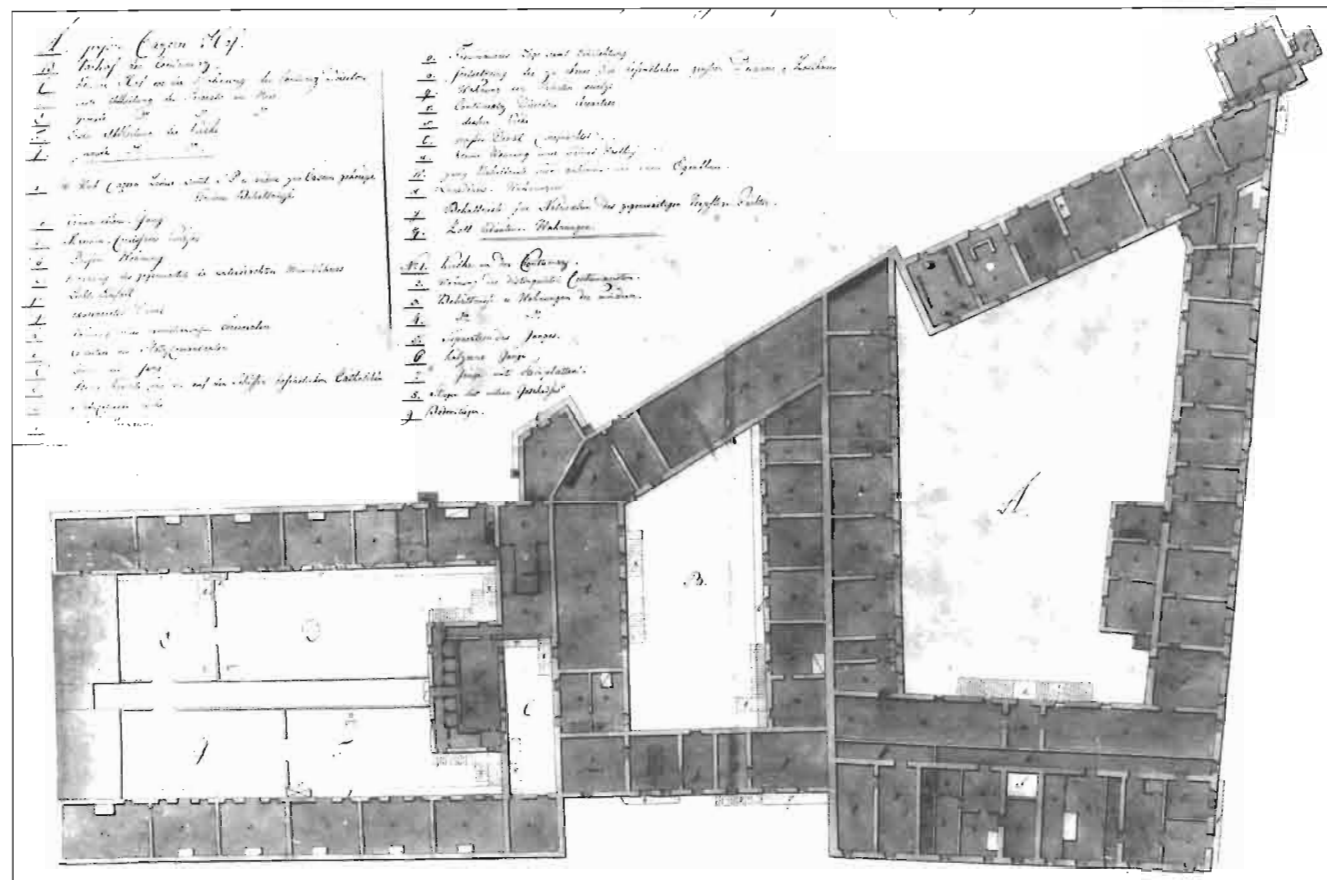
Ground plan of the ground floor and the roof layout of the lazaret, 1814.

vojska koja ga je oštetila, a crkva sv. Mateja poslužila je kao privremeno skladište baruta²⁸³. Na zapadnoj strani grada srušeni su franjevački samostan i crkva sv. Križa, a na istočnoj dominikanska crkva sa samostanom. I dok je franjevački sklop ostao izvan baroknih zidina, a nova crkva sv. Križa premještena dalje prema Marjanu, dotle su se dominikanci vratili na staro mjesto.²⁸⁴ Nasuprot tomu, crkva sv. Ilije koja se nalazila otprilike na mjestu neogotičke crkve sv. Petra, odnosno današnjeg usjeka željezničke pruge, a koja je čini se, srušena u 15 stoljeću²⁸⁵, nije obnovljena vjerojatno zato što je bila preblizu zidina.

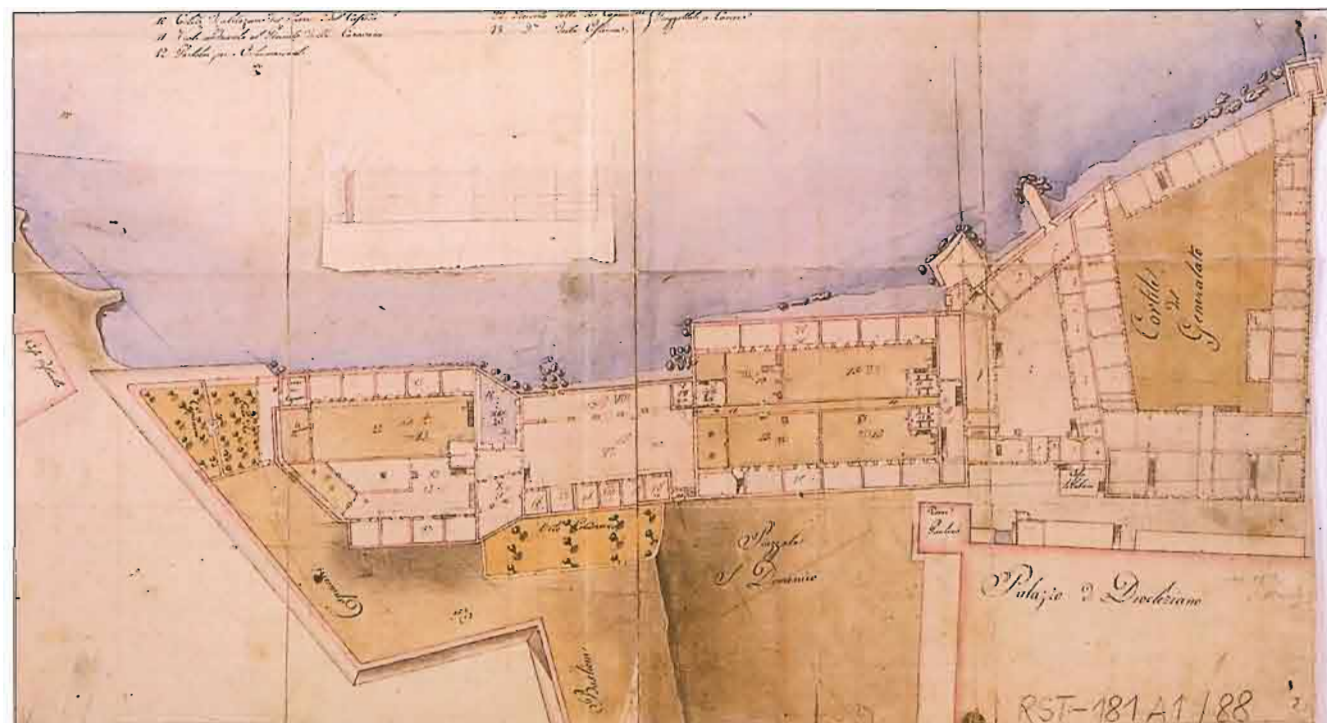
* * *

Po svojoj važnosti i opsegu, izgradnja splitskih baroknih zidina, zajedno s utvrdama Gripe i Bačvice, može se

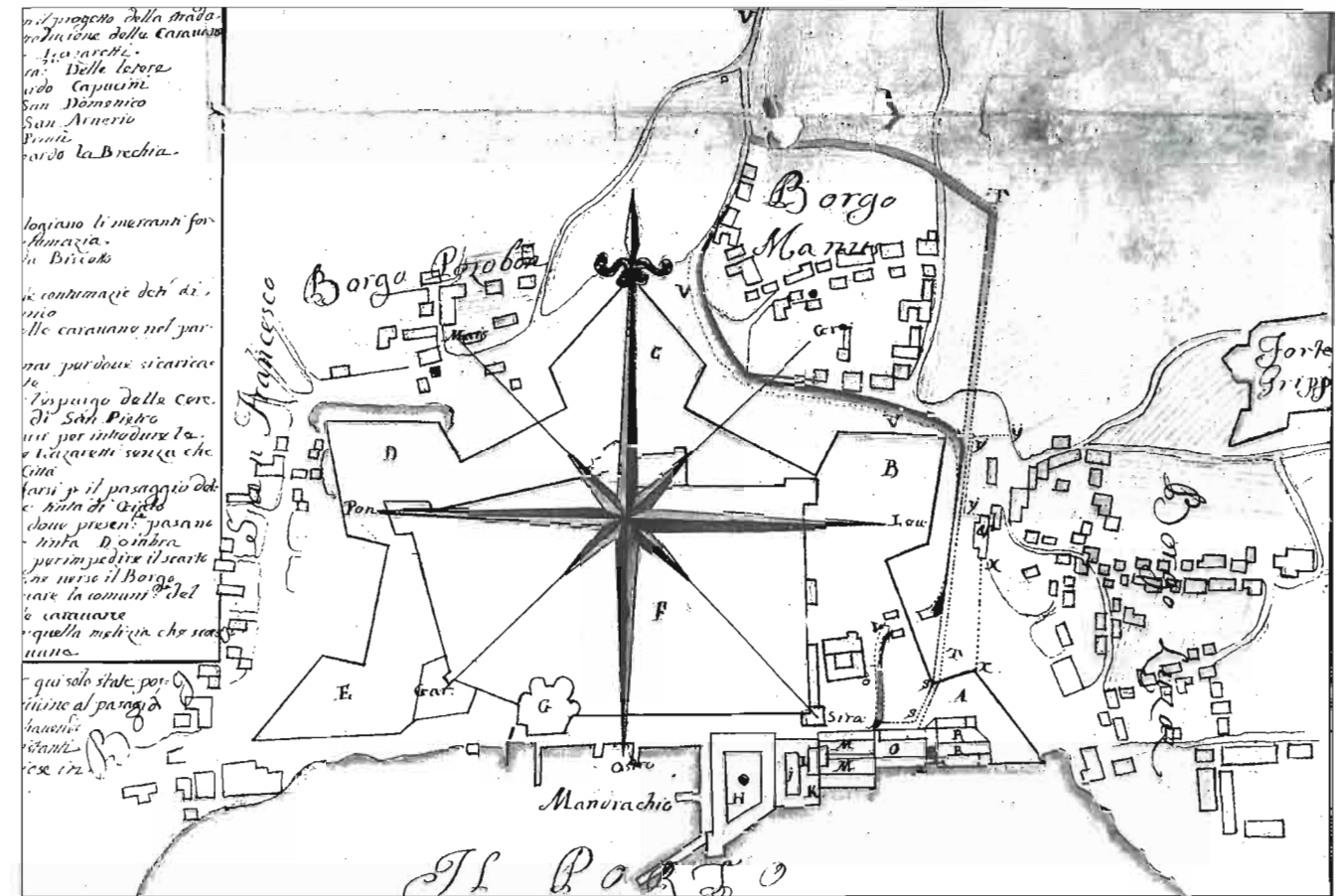
79 Tlocrt kata zapadnog dijela lazareta, 1814.

Ground plan of the western part of the lazaret, 1814.

80 V. Andrić, Tlocrt lazareta iz 1817.

V. Andrić, Ground plan of the lazaret of 1817.

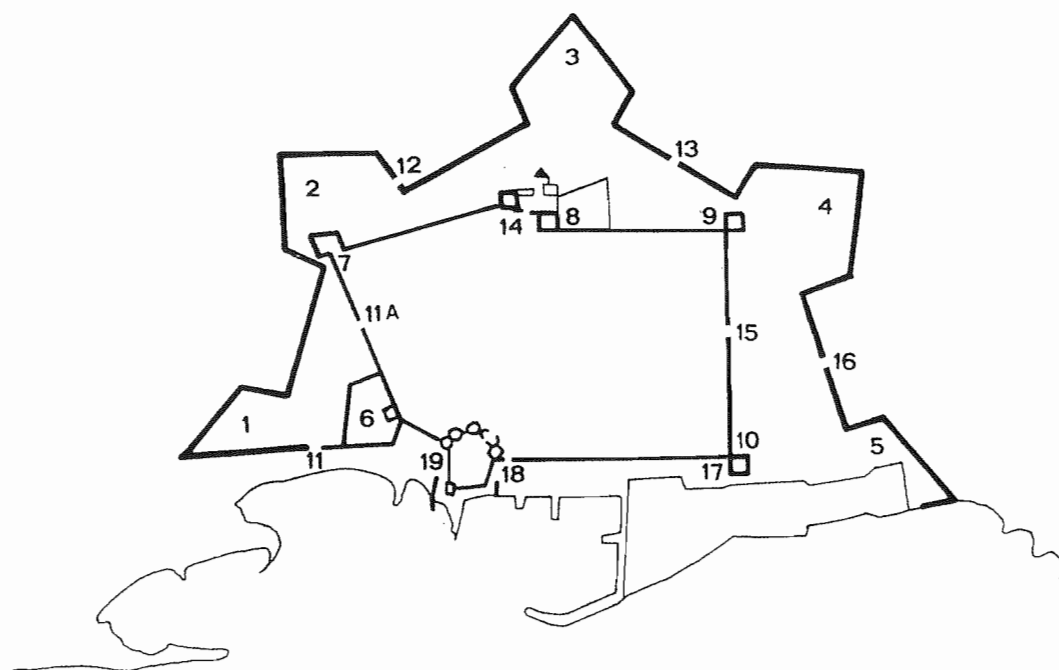
81 Plan Splita iz 1732.

81 Map of Split of 1732.

usporediti s podizanjem Dioklecijanove palače. Bio je to zaista golem posao koji je dotaknuo sve društvene slojeve i umnogome utjecao na urbanizam i gospodarstvo. Grad se iscrpljivao u borbi za opstanak i, umjesto da se ulaže u razvoj, ulagalo se u očuvanje postojećeg, a zatim u obnovu porušenog. Zidine su progutale velika komunalna i državna sredstva, brojne kuće i zemljišta. Zbog njih su stradale crkve i samostani i bili ukinuti fontik, zalagaonica i beneficij soli, a stanovnici opterećeni radnom obvezom.

Sve to, zajedno s ratnim pustošenjima i stradanjima te smanjenom trgovinom, unazadilo je splitsko gospodarstvo. Zidine su pak odredile granice rasta grada unutar njih i povukle crtu do koje su im se predgrađa mogla približiti. Opadanje obrambene važnosti bedemâ utjecalo je na izgradnju slobodnog prostora između njih i starijih zidina, a njihovo djelomično rušenje u 19. i 20. stoljeću utjecalo je na oblikovanje suvremenog izgleda Splita.

Plan Splita s nazivima utvrda i gradskih vrata

Legenda uz crtež – plan zidina:

Utvrd		
SANTINI 1666.	ERAUT 1682.	CORONELLI oko 1694.
1 sv. Ante	1 Corner (Cattarino)	1 Cornaro (T. 65), Corner (T. 66)
2 sv. Marina	2 Priuli	2 Priuli
3 Cornaro	3 Corner (Andrea)	3 Corner
4 Contarino	4 Contarini	4 Contarini
5 sv. Juraj	5 Corner (Cattarino)	5 Cornaro (T. 65), Corner (T. 66)
6 Bernardi	6 /	6 Bernardi
7 /	7 /	7 /
8 /	8 /	8 /
9 /	9 /	9 /
10 /	10 /	10 /
ROSSINI 1749.	F. GIRONCI 1784.	
1 sv. Ante	1 sv. Ante	
2 Priuli	2 Priuli	
3 Contarini	3 Contarini	
4 Corner	4 Corner	
5 sv. Petar ili kapucina	5 sv. Petar	
6 Bondumier	6 Bernardo	
7 položaj Zorzi	7 položaj Zorzi	
8 položaj sv. Amira	8 /	
9 položaj Židova	9 položaj Židova	
10 položaj Arsan	10 položaj Arsan	
SANTINI 1666.	ERAUT 1682.	CORONELLI oko 1694.
11 /	11 /	11 /
12 /	12 /	12 /
13 /	13 /	13 /
14 Pistora	14 Pistora	14 /
15 /	15 /	15 /
16 Cornaro	16 Corner	16 Cornaro (T. 65)
17 Vrata sv. Dominika	17 /	17 /
18 Vrata luke	18 Vrata luke	18 Vrata luke
19 Vrata mesnice	19 /	19 /
ROSSINI 1749.	F. GIRONCI 1784.	P. GIRONCI 1784.
11 /	11 /	11 Breča (Brechia)
12 /	12 /	12 /
13 /	13 /	13 /
14 Vrata sv. Amira	14 Vrata sv. Amira	14 Vrata sv. Amira
15 /	15 Vrata sv. Dominika	15 Vrata sv. Dominika
16 Corner	16 Corner	16 Corner
17 /	17 Vrata »od Turaka«	17 Vrata lazareta
18 Vrata luke	18 Vrata luke	18 Vrata luke
19 /	19 Vrata mesnice	19 Vrata mesnice

Providuri

Antonio Bernardo (1656-1660)
 Andrea Corner (1660-1662)
 Girolamo Contarini (1662-1664)
 Cattarino Corner (1664-1667)
 Antonio Priuli (1667-1669)

Prilozi

1.

Illustrissimo et Onoratissimo Signor Provveditor General
in Dalmatia et Albania

Furono fatte alla Città di Spalato, al principio della passata Guerra, che seguì l'anno 1645, diverse fortificationi, e fin al 60, non si fece altro, che fare, e desfare, che si principiò la fabbrica di parte d'un eptango, che dimostra la qui inclusa Pianta. La Figura non può essere più bella, ne meglio intesa, se il sito fosse appropriato alla Fortificatione; mà come per l'ordinario la fortificatione si deve appropriare al sito, questa rende la medesima in qualche parte diffetosa, essendo dominata dà molte parti dà monti, che la circondavano. Trè baloardi intieri, e due mezzi formano la figura fino al mare. Rapresenterò a Vostra Signoria il più esatamente che mi sarà possibile il suo stato presente.

Il mezo Baloardo di S. Antonio segnato A è quasi finito; vi manca solo un poco del suo terrapieno, et alla sua faccia il cordon, il muretto delle ronde con parte del suo Parapetto, et il simile al fianco.

Alla cortina frà il detto et il Baloardo Priuli segnato BC, la mura non è più alta di piedi 11 1/2, si deve alzarla ancora piedi 8 farvi il muretto delle ronde, e mettervi il suo cordon, vi manco poco meno della metà del suo terrapieno, et tutto il suo parapetto.

Al baloardo Priuli segnato D la mura haveva 30 piedi d'altezza per coprirsì dal commando del Monte, et il terrapieno che vi s'atrova non arriva alla 1/4 parte dell'altezza, che deve avere, che rende le mura interiori scoperte, e sottoposte all'ingiurie del tempo, sono già tutte logorate, et in molte parti cominciano à rovinarsi, e dubito, che frà poco un opera così bella fatta con tanta spesa corre fortuna di precipitar, se non vi si porgerà pronto rimedio, che savia di farvi il suo terrapieno, et benchè il baloardo deve esser vuoto, tuttavia non vi andrà meno così per il detto parapetto, e terrapieno di passa cubi di terra 6500, quali non potevan costar meno di lire trè, che sarebbe lire 16500, over ducati d'argento 1650 in circa.

Alla cortina frà il detto, et il Baloardo Cornaro segnata EF tutta la mura hà dà esser alzata ancora piedi otto, li doi terzi del suo terrapieno mancano, et tutto il suo parapetto.

Al baloardo Corner G manca solo à perfezionar li fianchi, metervi li cordoni, farvi li muretti, et alla faccia, che guarda il baloardo Contarini, farvi il terrapieno, et il parapetto.

Alla cortina fra il detto, et il baluardo Contarini segnata IL la mura non è fornita, ne mancava l'altezza in circa di 5 piedi, il suo cordon, il muretto delle ronde et li 3/4 del suo terzo del suo terrapieno.

Il baluardo Contarino segnato M è in miglior stato di tutti gli altri, vi manca sol far la strada delle ronde alli fianchi, accomodar alle faccie li parapetti.

Alla cortina frà il detto et il mezo baluardo di S. Pietro segnata NO alzar un poco la mura, metervi il cordon, farvi il muretto, aggrandire il terrapieno, e tutto il parapetto.

Al mezo baluardo di S. Pietro P manca al fianco il cordone, et muretto come alla faccia, e tutto il parapetto.

Al forte delle Grippi e segnato Q li parapetti, e li quartieri sono in cativo stato.

Quello delle Boticelle segnato R l'essendo opera di terra è diroccati moliti luochi, si che la più picciola entrata e la porta, frà poco sarà affatto ruinato.

Non parlo del recinto vecchio, del quale doi anni sono cascò nel luoco segnato S la mura, et hà fatto una breccia di passa in circa 20 et havendo la cortina, et altri luochi dà quella parte non forniti, et bassi; fà che si possa uscire et intrare nella città senza molta ò nessuna difficoltà.

Vostra Signoria visto col ochio proprio che si come non è ancora principio di fosse, nè meno ve ne sarà di missura opera esteriore.

Spalato li 24 aprile 1692

2.

(Marginalne napomene ovdje s odijeljene kosom crtom.)

Fabbriche Pubbliche, o spazj di Fortificazione, che presentemente investiti trovansi a' particolari, esistenti disperse entro e fuori i Recinti di questa Città di Spalato, ovvero nelle sue adjacenze

In Città

- 1 Casa era de' R.R. P.P. Gesuiti, serviva d'Alloggio agl' Ufficiali di questo Presidio, investita dal Signor Conte Rados Michieli²⁸⁶
- 1 Altra Casa era de' R.R. P.P. Gesuiti, che trovai occupata dalla Relicta Conte Iseppo Ivellio, e Fratelli / Fu sostituita dal Provveditor Generale a cambio della Dominicale (?)²⁸⁷
- 1 Gran Guardia diroccata situata nella Piazza delle Pile, il Terreno investito alla Città, e l'aria alla Famiglia Mussura / Dall'extraordinario Generale Die²⁸⁸
- 1 Altro pezzo di Mura investito al Signor Conte Rados Michieli, situato vicino alle Monache di San Rainerio
- [1] Quartieretto Militare situato al predetto Convento investito dal Signor Colonnello Matutinovich l'Anno scorso / Matutinovich²⁸⁹

Alla Marina

- 2 Magazeni due di rimpetto al Generalato investiti dal Signor Antonio Marcochia / Consegno²⁹⁰
- 2 Detti numero due situati alla Riva investiti uno dal Signor Conte Giuseppe Cindro, e l'altro dal Signor Conte Grossi-Crusseveh / Conte Giuseppe Cindro disse di non aver titolo, poi consegno²⁹¹

Turroni numero trè situati negl'Angoli del primo Recinto della Città

- 1 Turrone vicino al Pubblico Ospital Militare investito dal Signor Conte Cristofolo Paulini²⁹²

- 1 Turrone vicino a San Domenico investito dal Signor Conte Giovanni Battista Milesi²⁹³

- 1 Turrone vicino al Campo Santo Militare investito da Giacomo Miletich²⁹⁴

Frà il primo, e secondo Recinto

- 1 Pubblica Munizione situata vicino a San Domenico, investita dal quondam Signor Dr. Marco Foscolo / Signor Girolamo Bonajuti
- 1 Fondo vicino alle R.R. Madri di San Rainerio, investito dal Signor Conte Dr. Andrea Crusseveh
- [1] Spazio adjacente alla Mura del primo Recinto dirimpetto il Campo Santo, investito dal Fontana²⁹⁵, sopra cui vi fu fabbricato vasto Casamento / Consegno
- 1 Detto vicino al Campo Santo investito dal Signor Conte Marin Paulovich / Consegno
- 1 Bastione del Recinto Capitale vicino al predetto Campo Santo, investito dalli Fratelli Bajamonti, e Bojcich / Consegno Titolo²⁹⁶
- 1 Altro equal Bastione situato in Breccia investito dalli Fratelli Brandi / Bajamonti consegno²⁹⁷
- 1 Pezzo di Mura del primo Recinto cortina, situato in Breccia vicino alle Beccarie, investito dal Signor Antonio Zamengo / Consegno

Fabbriche situate fuori delli due Recinti, ossia nelle sue Adjacenze

- 1 Forte Grippi investito dal quondam Signor Dr. Giovanni Moler, ora presentemente posseduto da' suoi Eredi / Consegno²⁹⁸

Bilješke

¹ Ovakvo datiranje Koluničeve karte proizlazi iz najnovije monografije o tom majstoru. M. Pelc, *Život i djelo šibenskog bakroresca Martina Rote Koluniča*, Zagreb, 1997: 13, 17 - tu se navodi da je 1570. putovao po Dalmaciji, 231.

² Sve navedene prikaze donosi Z. Buljević, *Tragovima staroga Splita*, Split, 1982: sl. 1-4, preradba Rotine karte sl. 6.

³ A. Duplančić, Jedna faza razvoja splitskih utvrda (1648.), *Mogućnosti 1-3*, Split, 1994: 162, sl. 3.

⁴ G. Novak, *Povijest Splita II*, Split, 1961: 40, 61.

⁵ F. Difić, *Povijest Kandijskog rata u Dalmaciji*, Split, 1986: 62, 160.

⁶ NAS, KAS, br. 703, str. 13 - pismo gen. prov. Francesca Molina od 1. svibnja 1625: *non sarebbe però male a meglio assicurarli con terrapieno in qualche parte dello stesso Castello, et in un rivellino vicino per modo di maneggiar l'artiglieria*; str. 13-14 - Molinovo pismo od 22. lipnja 1625: *A conto che fa l'ingegnere Alberti, mille ducati si vogliono per i miglioramenti necessari nel Castello e nel Rivellino di Spalato, ottocento di questi per terrapienare il luogo nel Castello, che servirà per piattaforma, et il rimanente per disfar la cortina e far Piazza per la reclusa dell'Artigliaria, tutto ch'io creda, che summa maggiore non habbi a perficionar l'opera, alla quale quel Signor Conte in 'avisa aver dato principio*; str. 15 - Molinovo pismo 16. srpnja 1625: *come pur segue de ripari, che si fan al Castello, ove è levata già la cortina, si continua il terrapieno per far la piazza dell'artiglieria et è a bonissimo segno*; str. 16 - pismo gen. prov. Antonija Pisanija od 23. prosinca 1627: *Nelle muraglia del Castello di Spalato diligente deve impiegarsi l'opera perchè nel riaccomodarle possa anco mirarsi all'avanzo della sua forma con miglior sua sicurezza*; str. 17 - pismo gen. prov. Alvise Zorzi od 26. lipnja 1629: *l'accomodamento della Torre del Castello. Zorzi ne navodi ime inž. Albertija. To je vjerojatno Agostino Alberti koji je 1625. radio na gradnji splitskog lazareta i koji je godinu dana prije izradio nacrt za utvrđivanje crkve i samostana sv. Nikole u Komiži i crkve Gospe od Spilica u Visu. (C. Fisković, Prilozi o viškim spomenicima, *Mogućnosti 3-5*, Split, 1982: 277, 278, 283. A. Tudor, Dvije viške crkve i njihovo utvrđivanje u 17. stoljeću, *PPUD 34*, Split, 1994: 285-301.) Za sada nije poznato je li to ista osoba koju, uz god. 1592, spominje P. Marchesi, *Fortezze veneziane 1508-1797*, Milano, 1984: 64. Inž. Marco Antonio Alberti spominje se u Zadru 1646. kao protomajstor koji radi na tamošnjim zidinama, zatim pri osvajanju Knina 1654, a 1661. u Splitu umire njegov sin Giacomo. (A. Benvenuti, *Zara nella cinta delle sue fortificazioni*, Milano, 1940: 93. G. Novak, *Mletačka uputstva i izvještaji VII*, Zagreb, 1972: 75-80, 91. A. Jutrović, Muzičari, slikari, zlatari i graditelji u starom Splitu, *Mogućnosti 4*, Split, 1956: 317.) Radovi potrebni na kaštelu navode se i sredinom 1645. u izvještaju inž. V. Benaglie. NAS, KAS, br. 703, str. 33-34: *In Castello. Alla Torre si deve fare in ogni maniera et senza ritardo per assender sopra il volto dove è posta l'Artigliaria che domina tutta la città come anco per valersi delle tre Canoniere situate nel medesimo solaro. Piazze tutte devono esser agiustate che nel modo presente pochi pezzi d'Artigliaria si potrebbero adoperarsi. Sopra le Mura deve esser accomodata la Ronda et far il muretto, et tra uno merlo e l'altro con l'aferitogio per valersi francamente di difesa et sicurezza della gente colettiva. Ovdje navedeni svezak iz Kaptolskog arhiva sadrži razne dokumente što ih je iz Muzeja Correr, Biblioteke Marciana i Državnog arhiva u Veneciji 1906. prepisala dr. Cesira Cavazzana, a po narudžbi don Frane Bulića za splitski Arheološki muzej. (Vidi arhiv Muzeja, 1906, br. 62, 142, 148, te pisma i dopisnice uvezane zajedno s prijepisima.) Da se rukopis čuva u Muzeju spominju Bulić i Karaman te Katić. (F. Bulić - Lj. Karaman, *Palača cara Dioklecijana u Splitu*, Zagreb, 1927: 26 - bilj. 10, 30, 54. L. Katić, Solin od VII do XX stoljeća, *PPUD 9*, Split, 1955: 77 - bilj. 91, 79, 82.) Uz svaki dokument naznačen je broj sveska iz mletačkog arhiva, ali danas te signature ne vri-**

jede u što sam se uvjerio tijekom rada u svibnju i lipnju 1996; npr. stari sv. 68 sada je 476, a 125 sada je 534.

⁷ Splitski knez i kapetan Andrea Michiel (1569-1573) zatekao je kvadratnu kulu, koja se nalazila između jugoistočne kule i Srebrnih vrata, srušenu više od dvije trećine pa ju je dao porušiti do kraja i podići zid ravan s ostalim zidinama. G. Novak, *Nepoznato preinačavanje istočnog perimetralnog zida Dioklecijanove palače, VAHD LVI-LIX/2*, Split, 1954-1957: 190-191. G. Novak, *Mletačka uputstva i izvještaji IV*, Zagreb, 1964: 127, 129. G. Novak, *Povijest ...* (bilj. 4): 426.

⁸ NAS, KAS, br. 703, str. 16: *Sarebbe molto vantaggiosa la distruzione di una delle tre torri che guardano verso la parte di San Domenico, bastando le altre due che sono in distanza opportuna.*

⁹ NAS, KAS, br. 703, str. 17-18, Zorzi jevo pismo od 9. 12. 1629: *Oltre due buoni e forti restelli fatti alle porte di Lazzaletti, che producono effetti ottimi di sicurtà, feci demolire affatto sette gran torri di forma antica che non pure erano inutili, ma che più importa, impedivano le difese reali delle Cortine portando obbligo di maggiore numero di milizie di quello, che ricerca la difesa ordinaria della piazza, et in conseguenza dispendio inutile et pregiudiziale, et hora rimangono le sole necessarie et di profilo che terrapienate con parte dellle materie già levate dalle demolite et fatte portare in esse fiancheggiano quel recinto quanto ricerca il bisogno del servizio militare: con l'avanzo delle stesse materie pur anco si va riempendo un beloardo fondato già dal Signor Sforza Pallavicino l'eminenza del quale lasciai al mio partire ridotta al cordone: anco sopra di esso si anderà avanzando con opere di terreno a segno di scoprire et dominare li siti di favori che potevano grandemente pregiudicare alla sicurtà della Città. Na planu grada iz 1630. srušene kule označene su točkasto.*

¹⁰ Vjerojatno je to bastion na uglu između sjevernih i zapadnih zidina, dovršio ga je Zorzi. Pallavicino (1520-1585) bio je mletački vojni zapovjednik. Tijekom 1559. obišao je Dalmaciju i dao prijedloge za utvrđivanje gradova koji su se dijelom počeli ostvarivati. (Š. Ljubić, *Commissiones et relationes Venetae III*, Zagreb, 1880: passim.) Ljubiću je bio poznat njegov izvještaj od 9. prosinca 1559. (str. 146) pa bi ga bilo važno naći i vidjeti što je predložio za Split. O Pallaviciniju vidi P. Marchesi, *Fortezze ...* (bilj. 6): 76.

¹¹ ASV, Provveditori da terra e da mar, filza 1152, nepag., pismo br. 4: izvještaj providura Antonija Pisanija od 5. lipnja 1630. Zorzi jevo nasljednik Antonio Civran 26. travnja 1632. izdao je naredbu da se kamenje srušenih kula prenese u Veneciju za gradnju crkve Santa Maria della Salute. DAZd, gen. prov. kut. 7, A. Civran (1630-1632), knj. jedina, f. 419-420. L. Jelić, *Raccolta di documenti relativi ai monumenti artistici di Spalato e Salona, BASD XVII*, Spalato, 1894, prilog: 35-36.

¹² O tome svjedoče Zorzi jevo grb i grb kneza i kapetana Cipriana Civrana, s njihovim inicijalima i godinom 1630, koji su bili postavljeni na bastionu. Iscrbioni dalmate d'epoca veneziana, *BASD III*, Spalato, 1880: 184-185. A. Duplančić, *Prilog poznavanju obrane Splita u XVII i XVI-II stoljeću, Vesnik Vojnog muzeja 33*, Beograd, 1989: 125-127. A. Duplančić, *Zidine Splita na neobjavljenim nacrtima iz XVIII. stoljeća, Kulturna baština 22-23*, Split, 1993: 96-97.

¹³ Vidi bilj. 199.

¹⁴ NAS, KAS, br. 703, str. 8-11: *Castello sopra la Torre grande, Torre piccola in detto Castello verso il Sirocco, al Castello della Sentinella sopra la Beccaria, nel Terrapienado al Canton della Marina, Cortina verso S. Francesco, Torre di Riva, Torre di Nechac, torre del Canton novo, Torre alla Pistora, Torre di Sant'Arnesio, Toretta del Neboise, Torre di S. Martino, Torre Costantina, Torre del Canton Vecchio, Torre detta S. Polinar, Torre di Arsan, Corte del Papali ... verso il Porto. Taj*

je rukopis prijepis iz 1906. i nepravilnosti u pisanju naziva kula Rim, Nehaj i sv. Arnira možda su pogreške prepisivača koji nije znao splitsku topografiju.

¹⁵ Usporedi nacrt luke iz 1635. i 1641. (ovdje sl. 2, 3). ASV, Provveditori da terra e da mar, filza 450, dis. 1, prilog uz pismo gen. prov. Francesca Zena od 20. kolovoza 1635., a u vezi s produbljivanjem luke, o čemu je izvještaj izradio Girolamo Mondella. Osim strana svijeta i dubina u luci, na nacrtu su označeni: lazaret (*Parte Del Lazaretto*), gradska vrata (*Porta della Città*), vrata koja vode prema samostanu sv. Frane (*La Porta che vada a san. Fr.co*) i klaonica (*Beharia*). (Mondella je bio rodnom iz Verone, a doselio se u Šibenik gdje se i oženio. Tu je izradio nacрте za tri oltara u crkvi sv. Frane i nacrt za crkvu sv. Križa, dok se kao drvorezbar istaknuo izrađujući propovjedaonicu u katedrali i kaseterani strop Nove crkve. K. Stošić, *Galerija uglednih Šibenčana*, Šibenik, 1936: 58-59. K. Prijatelj, Arhitekt Ivan Skoko i domaći majstori šibenskog baroka, *Zbornik zaštite spomenika kulture, knj. III, sv. 1/1952*, Beograd, 1953: 110, 112-114.) ASV, Senato, dispacci, Rettori, Dalmazia, 1641, filza 46, dis. 1 - prilog uz pismo splitskog kneza i kapetana Girolama Querinija od 18. srpnja 1641. On izvještava da je Carlo Silvestrini pok. Nicolò, kopač kanala (*cavacanalì*) iz Venecije, koji trenutačno radi na jarku u Trogiru, pregledao splitsku luku i napravio prijedlog (14. srpnja) za njezino produbljivanje kako bi mogle pristajati galije raznih veličina. Querini navodi da je čišćenje i uređenje luke bilo naredeno dukalama od 21. siječnja 1612. i 29. studenoga 1613. Na nacrtu koji je dao izraditi knez, osim udaljenosti između pojedinih gatova i dubina, označeni su: veliki gat (*Molo grande passa quarantadai vala passa n. ro 41*), gat za tovarenje galija (*molo dove carricano le galee*), obala uz lazaret zvan carinarnica (*Riva che vada al molo Grande sotto li Lazaretti detti Doana*), mali gat prema gradu (*molo piccolo verso la Città*), drugi gat prema gradu (*Un altro molo verso la Città*), gat Zdravstvenog ureda zvan Novi gat (*molo della sanità detto il Nuovo molo*) i obala luke (*Riva della Marina fuori della Città*). Zatim su označeni: dio lazareta zvan Generalat jer je u njemu boravio generalni providur prigodom dolaska u Split (*Generalato*), prostorije u lazaretu u kojima je stanovao emin, turski carinski predstavnik (*Stanze di Emin*), Vrata Arsan između lazareta i jugoistočne kule Dioklecijanove palače zvane Arsan (*Porta d'Arzan*), stražarnica uz kulu Arsan (*Guardia d'Arzan*), unutrašnji grad (la *Città di Spalatro*), južna gradska vrata (*Porta della Città*), mletački kaštel (*Castello della Città*), Vrata mesnice (*Porta delle Becarie*) i klaonica-mesnica (*Becarie*). Klaonica je početkom 17. stoljeća bila ruševna, a nakon izgradnje novih bedema premještena je malo zapadnije. (A. Duplančić, Trgovina u splitskoj luci u svjetlu nekoliko nacrtu iz XVI-II. stoljeća, *Kulturna baština* 21, Split, 1991: 124.) Usporedbom ovih nacrtu i plana iz 1630, vidi se da je gat Zdravstvenog ureda sagrađen između 1630. i 1635. Luka je produbljivana i 1684. kada je za tu svrhu bila napravljena splav od velikih gređa namijenjenih gradnji novog samostana sv. Dominika. A. Duplančić, Regesta zapisnika splitskoga Velikog vijeća od 1620. do 1755. godine, *Grada i prilozi za povijest Dalmacije* 14, Split, 1998: 78.

¹⁶ O tom trgu i rekonstrukciji njegova izgleda vidi u J. Marasović, Prilog proučavanju slike Splita Girolama da Santacroe, *Petriciolijev zbornik II (PPUD 36)*, Split, 1996: 223-243. J. Marasović, Znanstveni projekt Graditeljsko naslijeđe Splita, *Obnova povijesne jezgre* 2, Split, 1997: 56.

¹⁷ Blizu te kule bila su istoimena vrata koja se spominju već 1384. u reformacijama gradskog Statuta, zatim 1404, 1414. i kasnije. *Statut grada Splita*, preveo Antun Cvitančić, Split, 1998: 897. P. Petrić, Splitski toponimi, *Čakavska rič* 1, Split, 1986: 139. C. Fisković, Splitska renesansna sredina, *Dani hvarskog kazališta - Renesansa*, Split, 1976: 316. C. Fisković, Umjetnički obrt XV-XVI. stoljeća u Splitu, *Zbornik Marka Marulića*, Zagreb, 1950: 131 - tu su pogrešno poistovjećena sa Zlatnim vratima kao i u P. Petrić, Sakralna topografija u staroj gradskoj jezgri, *Kulturna baština* 19, Split, 1989: 277.

¹⁸ Naziv Nehaj za utvrde pojavljuje se još u Kaštelima, Senju i Sutomoru. C. Fisković, Spomen na Alberta Papalića i Ivana Andreisa, *Kulturna baština* 5-6, Split, 1976: 27.

¹⁹ O njoj vidi A. Duplančić, Prilog ... (bilj. 12): 122-123. A. Duplančić, Zidine ... (bilj. 12): 94.

²⁰ G. Novak, *Povijest ...* (bilj. 4): 428. P. Petrić, Splitski ... (bilj. 17): 141.

²¹ Gen. prov. Francesco Molin piše duždu 17. rujna 1624. da se na toj kuli pojavio veliki otvor koji je prijetio njezinim padom, pa je on poslao inženjera koji je upravo popravljao. NAS, KAS, br. 703, str. 12: *la torre della Città che serve di guardia e di difesa ai Lazareti*.

²² I danas se u dvorištu kuće koja je naslonjena uz južni zid Dioklecijanove palače (Alešijeva 6) vidi uzidan grb obitelji Papalić, jednak onomu na kruni bunara iz 1565. u njihovoj velikoj palači. (D. Kečkemet, Poljički Papalići i njihov doprinos gradu Splitu, *Poljički zbornik* 3, Split, 1978: 171.) Ta je kuća iz 19. stoljeća, a na katastarskome planu iz 1831. na njezinu su mjestu označene čestice 1784 i 1785. Na dvama neobjavljenim nacrtima što ih je 1748. izradio kapetan inž. Mihovil Luposignoli tu se nalazila kuća s dvorištem obitelji Cerineo.

²³ ASV, Provveditori da terra e da mar, filza 1152, nepag., pismo br. 4: izvještaj providura Antonija Pisanija od 5. lipnja 1630: *Hò fatto far il disegno di questa Piazza dall'Ingegnero Francesi*. Naslov priloga je *Discorso sopra la Città di Spalato del Cavalier Antonio di Ville* i njega ču objaviti posebno. Na Francesijevu nacrtu točkasto su označene kule koje je dao srušiti providur Zorzi. O De Villeu vidi M. Bertoša, *Tutamen civitatis et provinciae* (*štiti gradu i pokrajini*), *Istra* 119, NS, 1-2, Pula, 1991: 31-36.

²⁴ Isto: *In somma bisogna supponer il luoco impossibile à diffendersi da un'essercito, chi non volesse distrugger il tutto, e far una forteza reale*.

²⁵ ASV, Provveditori da terra e da mar, filza 1152, nepag., pismo br. 4: prilog uz izvještaj providura Antonija Pisanija od 5. lipnja 1630: *Se si volesse aggrandire, et fortificare contra ogni forza, si potrebbe con cinque bastioni relai, et un corpo separato per fortificar il lazaretto, et sarebbe fortissima per esser sopra il sasso vivo non sottoposta alla mina*.

²⁶ Isto: *Poco necessario stimo cambiar il luoco della porta, ma bene assicurarla meglio, che non è, facendo una sarasinesca nella prima entrata, et un rastello in dentro segnato Y. et far, che la sarasinesca dell'altra entrata possa facilmente cascare; la quale resta hora intoppata nel muro. Sarebbe anco necessario dinanzi la prima entrata cavar un fosso otto piedi profondo, o più, se si può, largo dieci, longo vinti; sopra il quale si faria un ponte levatoio coperto d'un buon rastello, et una barriera dinanzi esso cassello ...*

²⁷ G. Novak, *Povijest ...* (bilj. 4): 420.

²⁸ NAS, KAS, br. 703, str. 27: *Per far li restelli alla Porta della Città alla Pistora, et il Muro alto piedi quattro con li loro Pilastri, il tutto di novo sarà di spessa circa Ducati ottanta Duc. 80.-*.

²⁹ To je vjerojatno barijera koju spominje de Ville.

³⁰ A. Duplančić, Jedna ... (bilj. 3): sl. 1. J. Marasović, Prilog ... (bilj. 16): 229.

³¹ A. Duplančić, Prinos dokumentaciji urbanističkog razvitka Splita od 17. do 19. stoljeća, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 20-21/199-1995, Zagreb, 1996: 146. O datiranju toga tlocrta vidi bilj. 281.

³² R. Adam, *Ruins of the palace of the emperor Diocletian at Spalatro in Dalmatia*, London, 1764: t. II. F. Bulić - Lj. Karaman, *Palača ...* (bilj. 6): sl. 8 uz str. 25 - to je plan iz talijanskog izdanja objavljenog u Livornu 1784.

³³ Z. Buljević, *Tragovima ...* (bilj. 2): sl. 20. Vidi D. Kečkemet, Louis ... (bilj. 172): 113.

³⁴ A. Duplančić, Prilog ... (bilj. 12): 117-118. A. Duplančić, Zidine ... (bilj. 12): 93-94, sl. na str. 96. Jarak se navodi i u jednom dokumentu iz 1789: *oltre il Canale*. Isto, str. 100, bilj. 22. Vidi ovdje bilj. 86.

³⁵ D. Kečkemet, Rušenje splitskih gradskih utvrda, *Grada i prilozi za povijest Dalmacije* 16, Split, 2000: 429, 430.

³⁶ Popravlak malog mosta na kuli Pisture, izradba kata na kuli sv. Ivana, popravlak sjeveroistočne kule Dioklecijanove palače (*canton vecchio*), izradba pilastra ispod kućice kraj kule Arsan (jugoistočna kula Dioklecijanove palače), popravlak uzlaza na baluard (Zorzi) nasuprot crkvi sv. Križa i podizanje zaštitnog zida na baluardu, poravak dijela kule Rim, izradba rukohvata na stubama zidina, izradba rešetaka na vratima gradskog kaštela, stražarnice kod kule Arsan i na vratima Pisture. DAZd, gen. prov. kut. 7, A. Civran (1630-1632), knj. jedina, f. 364-365v: *per comodar il pontil della torre della pistora, per far il soler alla torre di San Zuane, per accomodar la piazza bassa del canton Vecchio, per far comodar l'altra mità della detta piazza con alzar il terreno et valzarlo, per far far uno pilastro sotto il Caselo della torre di Arsan et meter uno travo per traverso, per accomodar la salita al balloardo in faza di Santa Croce et alzar il muro per non esser scoperti di fuori, per accomodar il Rombo (?) nella torre di di Rim, per far apozzi alle scale*

delle mura, per far il rastello alla porta del Castello, per far il rastello al corpo di guardia di Arsan appresso li lazaretti, per far il rastello alle porte della pistora.

³⁷ NAS, KAS, br. 703, str. 24 - pismo gen. prov. Francesca Zena od 20. rujna: *Da Spalato mi scrive quel Signor Conte esser per l'impeto del vento fortunevole dei giorni passati caduto un pezzo di muraglia della Città, dalla parte verso i Borghi*. Vjerojatno se odnosi na zapadne zidine, prema Velom varošu.

³⁸ G. Novak, *Mletačke upute i izvještaji* VIII, Zagreb, 1977: 222.

³⁹ Njegovo prezime nekad pišu Benaglia. On se prethodno spominje na gradnji zadarskih zidina, a u studenome 1656. sastavio je izvještaj o utvrđenjima u Dalmaciji i Boki kotorskoj. (A. Benvenuti, *Zara ...* (bilj. 6): 92. B. Skakić, Spisak signatura evidentirane grade o spomenicima kulture Crne Gore iz arhiva u Beču i Veneciji, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru* XXIX-XXX, Kotor, 1981-1982: 107, br. 251.) Vincenzov sin Girolamo također je bio inženjer. Vlast je bila zadovoljna njihovim radom, o čemu svjedoče pohvale i odredbe o njihovim plaćama. DAZd, gen. prov. kut. 14, L. Foscolo (1645-1650), knj. I, f. 326-326v - dukala Francesca Molina od 9. 12. 1647. Isto, kut. 15, knj. II, f. 136-136v, 318v-319. Isto, kut. 17, G. Foscari (1650-1652), knj. jedina, f. 152v-153. Isto, kut. 18, L. Dolfin (1652-1654), knj. jedina, f. 91, 560v-561. Isto, kut. 19, G. A. Zen (1655-1656), knj. I, f. 183-184v.

⁴⁰ NAS, KAS, br. 703, str. 25 - pismo gen. prov. Giovannija Battiste Grimani od 5. prosinca 1641: *Torriione cadente a San Rainerio*; str. 26-27 - Benaglinio pismo providuru od 11. 10. 1641: *Il Torriione nominato San Arnerio sopra il quale vi è piazza di Artiglieria tiene bisogno sia repparato nelle due facciate una a borra et l'altra a Gherbino essendo spichate più di passa quattro de crepatura, et occorrendo valersi dell'Artigliaria per il tormento di essa potrebbè dirupparsi quasi tutta la muraglia come la Sua Vostra Illustrissima ha veduto con l'occhio proprio. Et volendovi provedere sarà sufficiente quattro chiave di Larese in Croce 10 arpesi et bastoni di ferro e rimeter anco li quadroni scalzati dal loco loro et salizar la Piazza de Lastroni tutta di novo con far anco un Casello di tavoli per li rispetti dell'Artigliaria di spesa sarà in circa ducati do cento e cinquanta Duc. 250.- ... Tiene ancor bisogno sia restaurato i Caselli cinque intorno le Mura per le sentinelle per li quali si spenderà in circa ducati venticinque Duc. 25.-. Popravak te kule i zidina spominje Grimani i u pismu od 27. ožujka 1642: *e conobbi necessario il riprezzo d'un Torriione che minaccia rovina e qualche accomodamento nella strada della Ronda e rifacimento di Rastelli: Tenni diversi discorsi con quell'Illustrissimo Signor Conte* (gradski knez - o.p.); *havevo meco l'Ingegnere Benaglio nè mi esprese bisogno di fabricatione di Muro per recinger quel Borgo*.*

^{40a} G. Stanojević, Popis vojnih posada, ratne opreme, ljudstva i stoke gradova i kaštela u Dalmaciji i Boki kotorskoj iz 1642. godine, *Vesnik Vojnog muzeja* 13-14, Beograd, 1968: 119.

⁴¹ NAS, KAS, br. 703, str. 32-33 - prilog uz pismo gen. prov. Anrea Vendramina od 13. lipnja 1645: *La torre di San Arnerio che minaccia caduta et di altezza piedi cinquanta et di larghezza piedi trenta quattro, computando l'argo uso della Muraglia ch'è di piedi cinque per cadauna parte, nela sumità della detta torre vi è fabricato un volto di sasso et di sopra lastricato di lastre: serve per piazza d'Artigliaria. Onde dall'Antichità et del gravissimo peso et urto che gli dà il volto ha fatto ceder un passo et mezzo di superficie di Muraglia che in occorrenza di sbaro d'Artigliaria stimo non sarà bastevole alla resistenza et volendovi riparar stimarei sufficiente gettar il volto sbassar un passo le superfici della Torre, et sopra di essa far uno solaro con scaloni di l'arese coperto con maieri di Rovere che tanto servirà et si fugirà una spesa indicente et inconveniente alle presenti congiunture*. Isto, str. 34 - pismo gen. prov. Vendramina od 19. srpnja 1645: *Per il Torriione San Rainerio a Spalato sono necessari quattro Rulli de Scallon d'Arese di lunghezza trentadue piedi*.

⁴² NAS, KAS, br. 703, str. 33: *Alla Torre di Roma deve esser fatto li due solari con Chiave di l'Arese et maieri di Rovere per esser sito principale di fiancar le due cortine verso il castello et il Baluardo novo; et questa operatione deve esser fatta quanto prima. Alla Torre vicino di San Arnerio deve esser fatto il Solaro per valersi di fianchi tanto necessari per fiancar le cortine*.

⁴³ F. Difnik, *Povijest ...* (bilj. 5): 74. Č. Čičin-Šain, Pisma Marka Kavanjina splitskog trgovca iz prve polovine XVII. stoljeća, *Starine* 49, Zagreb, 1959: 188. A. Duplančić, Regesta ... (bilj. 15): 40, 41.

⁴⁴ NAS, KAS, br. 703, str. 41, pismo gen. prov. Lorenza Dolfina duždu od 4. ožujka 1653: *nei primi bollari di queste turbolenze fu dalla Consula di guerra stimato all'hora bene d'abbandonare quelle Piazze di Provincia, che non erano di valida resistenza agli attacchi che formidabili si temevano dei Turchi. Tra le medesime fu misurata a questa condizione la Città di Spalato, et per ciò vi furono in più luoghi applicati fornelli con risolutezza ad ogni emergente che fosse insorto sopra d'essa d'attacco di farla volare*. F. Difnik, *Povijest ...* (bilj. 5): 236.

⁴⁵ F. Difnik, *Povijest ...* (bilj. 5): 74.

⁴⁶ F. Difnik, *Povijest ...* (bilj. 5): 75. Tu piše »na jugoistočnom uglu grada«, što je, čini se, pogreška jer se popravak kule dovodi u vezu s gadanjem Gripe. U vezi s rušenjem jedne kule Palače i popravka sjeverozapadne kule vidi bilj. 248. Ovime ispravljam svoje pisanje da je Difnik mislio na osmerokutnu kulu uz Srebrna vrata. A. Duplančić, Prilog ... (bilj. 12): 133.

⁴⁷ F. Difnik, *Povijest ...* (bilj. 5): 75, 87, 198. A. Duplančić, Prilog ... (bilj. 12): 123.

⁴⁸ G. Novak, *Povijest ...* (bilj. 4): 287. J. Marasović, Prilog ... (bilj. 16): 231. Plan gotovo izvorne veličine vidi u D. Kečkemet, *Split na starim gravirama*, Split, 1970: tab. 5.

⁴⁹ Vidi bilj. 59.

⁵⁰ *dalla parte verso Tramontana incontro alla porta a Tiro de moschetto, vi si trova un redotto fatto con terrapieno, quale oblige qualche numero de soldati alla difesa, e questo lo faccia spianare*. ASV, Provveditori da terra e da mar, busta 476, nepag., Giustinianov izvještaj od 26. srpnja 1654, prilog uz pismo br. 148. Isto u NAS, KAS, br. 703, str. 45-47. Bastion Zorzi on naziva velikom kulom: *verso Tramontana vi è un Torione fabricato in forma d'un picciolo baluardo*.

⁵¹ J. Marasović, Prilog ... (bilj. 16): 233.

⁵² Sveučilišna knjižnica - Split, M-12, str. 46v. DAZd, stara splitska općina, kut. 338, sv. 379, f. 11v: *Vi Dicemo, che col Senato restano deliberate le fortificationi medeme, e dati gli ordini al Provveditor General di farvi poner subito mano, e di solecitare la perfetione, con la celerita maggiore*. A. Duplančić, Regesta ... (bilj. 15): 65-67.

⁵³ F. Difnik, *Povijest ...* (bilj. 5): 162.

⁵⁴ NAS, KAS, br. 28, str. 56v, Foscolovo pismo prokuratorima kaptola, sudcima Velikog vijeća i prokuratorima pučana datirano u Zadru 27. studenog 1647: *Sono stati da me uditi anco con attentione sopra l'affare di quelle fortificationi; e tosto, che mi sarà permesso, accorrerò in persona, per dar forma à quanto benignamente la Publica provvidenza intorno ciò ha disposto; ne in tanto tralasciarò, d'espedit quella quantità de materiali, che dalla possibilità mi saranno concessi, per far, che restino consolate pienamente; All'arrivo poi, che stimo seguirà di breve, applicherò l'animo à quel di più, che fosse chiamato dal bisogno*.

⁵⁵ Skriveni se put nalazio između nepraskarpe i vanjskog pokosa (*spalto*) koji je branitelj skrivao od neprijatelja. *Enciclopedia italiana* XV, Roma, 1932: 739-740, sl. 33.

⁵⁶ ASV, Senato, dispacci, rettori, Dalmazia, 1648, filza 53, nepaginirano. A. Duplančić, Jedna ... (bilj. 3): 160. J. Marasović, Prilog ... (bilj. 16): 229. F. Difnik, *Povijest ...* (bilj. 5): 159-160, 198. G. Novak, *Povijest ...* (bilj. 4): 422. Š. Ljubić, Notizie risguardanti le rovine di Salona, *BASD XIX*, Spalato, 1896: 174 - Coccov izvještaj od 30. prosinca 1648. Zbog obnove kliške tvrđava bila je usporjena gradnja Gripe pa su Splitani 1651. požurivali njezino dovršenje. (Š. Ljubić, nav. dj. D. Kečkemet, Splitska utvrda Gripe, *Vojnopomorski ogledi* 2, Split, 1971: 30; o Magliju na str. 33-35. A. Duplančić, Regesta ... (bilj. 15): 58.) Perspektivni pogled na Split toga vremena vidi se na grafici s prikazom Foscolovih osvajanja iz 1651. (ovdje sl. 11). Museo Correr - Venezia, mapa »Ritratti veneziani« (Prov. Correr, Raccolta uomini illustri), br. 64. A. Duplančić, Jedna ... (bilj. 3): sl. 2. J. Marasović, Prilog ... (bilj. 16): 230.

⁵⁷ To je položaj Leni.

⁵⁸ F. Difnik, *Povijest ...* (bilj. 5): 198.

⁵⁹ NAS, KAS, br. 703, str. 37-40: *Le fortificationi a Spalato scorre di già cinque anni che sono incominciate in particolarmente il forte di Grippe segnato A situato sopra il Colle che domina la città di capacità di quattro in cinque cento fanti: è fatto circa la quarta parte, che dimostra la linea tinta di rosso: vi resta far il rimanente, cioè in Muraglia, terrapieni,*

parapetti, escavationi di fossi, strada coperta, dispositione di Spalti, et linee di communicatione alla città: di spesa sarà circa ducati trenta mille. Per fornir la strada coperta intorno la città segnata B la disposizione de' declivii con palesata sarà di spesa circa ducati due milla. Dalla parte di San Francesco sopra il colle del Borgho, segnato C stimiamo necessario la costruzione d'un posto di capacità di sessanta fanti alla prova del Camone, da quella parte che può esser battuto con le linee di communicatione alla Città: di spesa sarà circa ducati dieci mille. ... coprirsì più che si può con parapetti et difese interrate con dispositione de declivii, assicurate con palisate et rapezar il posto Leni segnato D per ressi-ster più lungamente: di spesa sarà circa ducati sei mille. Nacra na koji se odnosi taj izvještaj nije bilo 1906. U odredbi gen. prov. G. Foscarini-ja od 31. prosinca 1652. o Benaglinoj plaći spominje se njegov odlazak u Split radi dovršenja tvrđave Gripe. DAZd, gen. prov., kut. 17, G. Foscarini (1650-1652), knj. jedina, f. 152v.

⁶⁰ NAS, KAS, br. 703, str. 37 - pismo Leonarda Foscola od 9. veljače 1650. MV (=1651): ma senza frutto crederei si potesse ordinare la ristaurazione della strada coperta che circonda la Città dirupata un parte et necessaria alla sua difesa.

⁶¹ ASV, Provveditori da terra e da mar, busta 476, nepag., pismo br. 134.

⁶² Na istom mjestu. Herbestein 3. lipnja piše da je vidio Benaglin plan utvrđivanja Vranjica i misli da bi sada taj trošak bio beskoristan.

⁶³ ASV, Provveditori da terra e da mar, busta 476, nepag., pismo br. 148.

⁶⁴ Inž. Benaglio je u srpnju i kolovožu 1658. vodio radove na lazaretu i tvrđavi Gripe. Tada je od trećoretkinja (picokara) sv. Ciprijana uzeto 900 kupa za potrebe lazareta. DAZd, stara splitska općina, kut. 347, sv. 401, f. 14v.

⁶⁵ ASV, Provveditori da terra e da mar, busta 476, nepag., Vimesov izvještaj od 18. srpnja 1654, prilog uz pismo br. 148. Isto u NAS, KAS, br. 703: 43-45. Njegovo je pismo zanimljivo i zbog naziva pojedinih obrambenih položaja: ... la torre d'Arsan, scortiva il Lazaretto, et sin al posto di Sant'Apulinar del quale tirrano in ragionevol distanza le difese sin al terrapieno, et torre di Canton vecchio, da questa sin alla Torre di San Rainerio col posto del Capello di fuori la porta Pistora del Cortino con la Torretta chiamata Neboise, che difende tutto il sito dove era il monasterio delle monache fuori tutto del muro del recinto. Dalla Porta Pistora sin al Belloardo Zorzi, ha la muraglia di dodici e più piedi de grossezza, che a mio parere val ben per terrapien nuovo di sedeci ovvero diciotto costrutto di fresco. Dal bastion Zorzi viene difesa la venuta (!) di San Francesco et tutta la cortina sino al posto suddetto del Capello a Sant Rainerio. Dal detto bastione sino alla Torre de Rim è fiancheggiato quello intervallo come da questa Torre sin al Castello, fa il medesimo effetto. Vero è che bisogna finir da terrapienar questa Torre senza dilatazioni mancandovi solo cinque o sei piedi di terra per terrapienarla sin alle feradore nel che consiste la salute di quel angolo, tanto più, quanto che il Belloardo Zorzi non ha fianchi bassi che difende la strada coperta sin a detta Torre. Della Torre de Rim sino al Castello non vi è che agiongere. Il Castello qual domina il Mollo, e tutto il Porto, e comanda li Lazaretti mirabilmente quali corrono pericolo di essere alla prima occupati dal nemico in caso che quella parte formasse il suo attacco come la più debil parte di tutta la Città. Položaj Capello koji se nalazio blizu sv. Arnira nije bio do sada poznat. Ženski samostan koji spominje Vimes je samostan sv. Arnira. A. Duplančić, Regesta ... (bilj. 15): 40.

⁶⁶ 16. studenoga 1656. on piše u Veneciju da je za gradnju splitskih utvrda dao iz Solina dovesti znatnu količinu velikog kamenja. Š. Ljubić, Solinske starine, *Viestnik Hrvatskoga arheološkoga društva* I, Zagreb, 1879: 90. L. Jelić, *Raccolta* ... (bilj. 11): 39.

⁶⁷ F. Difnik, *Povijest* ... (bilj. 5): 252, piše da je Gonzaga umro u studenome 1657.

⁶⁸ G. Novak, *Povijest* ... (bilj. 4): 154, 423, 426; na 423 i 426 pogrešno piše Barbaro umjesto Bernardo. V. Solitro, *Povijesni dokumenti o Istri i Dalmaciji*, Split, 1989: 324. G. Novak, *Mletačka* ... (bilj. 6): 134-135. J. Marasović, Prilog ... (bilj. 16): 233. Nacrt Gonzagina projekta izradio je inž. Onofrio del Campo koji je izradio i dva tlocrta Zadra. I. Petricioli, *Stari Zadar u slici i riječi*, Zadar, 1999: 23. Spominje ga F. Difnik, *Povijest* ... (bilj. 5): 235, 240.

⁶⁹ G. Novak, *Povijest* ... (bilj. 4): 154-156, 422. V. Solitro, *Povijesni* ... (bilj. 68): 324-325. Gonzaginu zaslugu za utvrđivanje Splita te da je 1657.

podigao tvrđavu Bačvice spominje i V. M. Coronelli u *Isolario dell'atlante veneto*, Venezia, 1696: 154. A. Duplančić Prilog ... (bilj. 12): 145. Tvrđava Bačvice nije bila potpuno završena jer se na njoj radilo i 1663.

⁷⁰ G. Novak, *Povijest* ... (bilj. 4): 423. G. Novak, *Mletačka* ... (bilj. 6): 135.

⁷¹ Bernardo ne navodi godinu početka gradnje, nego kaže samo *quel anno*. Novak, međutim, navodi da je to bilo 1660. - *Povijest* ... (bilj. 4): 426. Vjerojatnije je da je to bilo 1659. jer Bernardo u svojem izvještaju iz svibnja 1660, a službovao je do ožujka, piše: *questa opera, la quale già quattro mesi lasciai inalzata, e di incamisatura, e di terrapieno a buon termine*.

⁷² Iako je providurovo prezime Bernardo, uobičajilo se taj bastion zvati Bernardi. U Splitu je, međutim, postojala obitelj Bernardi.

⁷³ G. Novak, *Povijest* ... (bilj. 4): 426. G. Novak, *Mletačka* ... (bilj. 6): 135. Usporedi S. Muljačić, Od bastiona Bernardi do Vid Murgurgove poljane, *Kulturna baština* 19, Split, 1989: 179-192.

⁷⁴ A. Duplančić, Gradski kaštel i zidine Splita na neobjavljenim nacrtima iz XVIII. stoljeća, *Kulturna baština* 24-25, Split, 1994: 141.

⁷⁵ G. Novak, *Povijest* ... (bilj. 4): 426. G. Novak, *Mletačka* ... (bilj. 6): 154. Katkad se taj bastion zove Bondumier.

⁷⁶ V. M. Coronelli, *Mari, golfi, isole, spiagge* ..., [Venetia, oko 1694.]: tab. 35. A. Duplančić, Prilog ... (bilj. 12): 121.

⁷⁷ DAZd, gen. prov. kut. 34, Z. Morosini (1671-1673), knj. II, f. 553 - molba splitskih dominikanaca potkraj 1671: *Per Decreto della Signoria Vostra furono comandate l'anno 1656 le costruzioni delle fortificazioni nella Città di Spalato col parere, et linee tirate dal don Camillo Gonzaga al tempo della regenza nella Provincia del Generale Bernardo, con modelatione, et confirmatione del don Innocentio Conti*.

⁷⁸ F. Difnik, *Povijest* ... (bilj. 5): 260. Kao mrtav spominje se u pismu Ivana Lučića Luciusa Danijelu Difniku od 12. travnja 1661. Lučić veoma žali zbog Contijevе smrti, hvali njegovu sposobnost i smatra da bi inž. Magli bio prikladan Contijev nasljednik: *Rincrescemi la morte de D. Innocentio in riguardo che lui sarebbe stato molto a proposito per difesa della Prouincia, cosiperche intendeva bene il mestiere delle fortificazioni, come perche essendo soldato del Papa, li sarebbe stato portato rispetto dalli magistrati Veneti, e nell'occasioni l'hauerebbono lasciato fare; hora dubito che se uiene il caso, toccherà a operare a qualcuno che ne sà meno de altri, o uero si perderà il tempo nelle consulte senza operare a proposito. Iddio ci agiunti, conosco che il Magli sarebbe molto a proposito, e quando ci fosse qualche senatore che lo proteggesse, credo anco che si potrebbe agiustare il suo bando et farlo ritornare, attouandosi hora Governatore a Pisa, ma spesso è anco a Liorno in concetto grandio di quelli Principi e molto adoperato. Lučić u istom pismu navodi da ima plan Kotora koji je izradio Magli: *la pianta di Cattaro fatta dal Magli l'ho*. (I. Kukuljević Sakcinski, Izvorna pisma Ivana Lucija, Arhiv za povijesnu jugoslavensku IV, Zagreb, 1857: 127-128.) U pismu od 1. veljače 1676. Lučić spominje da ima Maglijevu kartu područja od Zadra do Omiša te Knina, Vrlike i Livna u unutrašnjosti te kartu područja između rijeka Neretve i Bojane. (Isto, str. 133.) O Maglijevim kartografskim radovima i prikazima dalmatinskih gradova vidi D. Kečkemet, Grafike dalmatinskih gradova Joana Blaeua, *Radovi Centra JAZU u Zadru XXII-XXIII*, Zadar, 1976: 174-178.*

⁷⁹ G. Novak, *Mletačka* ... (bilj. 6): 154: *fortificationi, decretate sopra il modello del signor don Innocentio*. G. Novak, *Mletačke* ... (bilj. 38): 22: *l'intentione et il disegno del signor Don Innocentio Conti*. NAS, KAS, br. 703, nepag., spis br. 2, izvještaj Filippa Bessette Vernede »soprintendente dell'artiglieria e costruzioni»: *recinto nuovo già proposto dalla buona memoria del quondam Signor Don Innocentio Conti, Modello in rilievo stabilito dal medesimo*. I. Lučić spominje u travnju 1661. da je vidio drveni model Splita: *ho anco ueduto Spalato fatto di rilievo di legno, mi sono accorto che non è giusto, nelli declivii*. I. Kukuljević Sakcinski, Izvorna ... (bilj. 78): 127.

⁸⁰ Museo Correr - Venezia, Mss. P.D. 581c, f. 89-90v - izvještaj inž. Tommasa Morettija iz 1664: *Intorno al vecchio Recinto della Città si continua la nuova Real Fortificatione disegnata da Don Innocentio Conti ... di tre baloardi interi e due mezzi*. Usporedi J. Marasović, Terzo sistema delle fortificazioni di Spalato nel XVII secolo, *Palmanova: fortezza d'Europa* 1593-1993, Venezia, 1993: 449-451; u istom katalogu vidi str. 558, 559.

⁸¹ F. Difnik, *Povijest* ... (bilj. 5): 198.

⁸² A. Duplančić, Prilog ... (bilj. 12): 138 - tu su pogreškom zamijenjeni nazivi tih bastiona.

⁸³ G. Novak, *Povijest* ... (bilj. 4): 426. G. Novak, *Mletačka* ... (bilj. 6): 154. S obzirom na to da Contarini piše izvještaj nakon završetka službe u prosincu 1664. i s obzirom na mletački način računanja nove godine koja počinje 1. ožujka, njegov je izvještaj iz veljače 1665. a ne iz 1664. kako piše na str. 151.

⁸⁴ DAZd, stara splitska općina, kut. 307 i 308, sv. 321 - svezak veoma trošan, izjedan i gotovo neupotrebljiv; kut. 309, sv. 322, sveščić 1-5, 8-11 - veoma oštećeno od vlage i izjedeno.

⁸⁵ NAS, KAS, br. 703. Verneda za tvrđavu Gripe kaže *con cinque piccioli baloardi, uno de qualli è stato demmolito l'inverno passato*. Vernedin izvještaj datiran je u Splitu 6. veljače 1663. Iako uz godinu nema oznaku MV (more veneto), vidi se da je izvještaj iz 1664. po tome što kaže da se pod providurom Contarinijem na zidinama efektivno radilo 12 mjeseci i 15 dana. Budući da je Contarini preuzeo dužnost u svibnju 1662, očito je da Vernedin tekst nije iz veljače 1663, nego iz veljače 1664. Taj Vernedin podatak govori da je sjeverozapadni bastion ipak bio podignut, a ne da nije izveden ili započet samo u temeljima. D. Kečkemet, Splitska ... (bilj. 56): 38-41.

⁸⁶ Jarak, odnosno opkop oko splitskih bedema spominje Evlija Čelebi 1660. godine. Evlija Čelebi, *Putopis*, Sarajevo, 1979: 203: »Na ovoj kopnenoj strani između tri gvozdenе kapije nalazi se mnogo vojnika pod oružjem koji tu stalno stoje spremni i sprečavaju da iko pređe mostom preko opkopa.« D. Kečkemet, Split u putopisu Evlije Čelebije, *Mogućnosti* 5, Split, 1978: 588.

⁸⁷ DAZd, stara splitska općina, kut. 309, sv. 322, sveščić 8, f. 16, potvrda od 8. lipnja 1664; Azali se oslovljava kao *mistro Tomaso Azzali proto delle maestranze tagliapietra di Corzola*. Grb je izradio po naredbi izvanrednog providura Lodovica Briannija (koji se potpisuje na gotovo svim isplaticama) i za to mu je plaćeno 120 lira (*per un Arma di pietra da me fatta per le pubbliche fortificationi di Spalato*). Iz priznanice se ne vidi je li Azali izradio i mletačkog lava. Za literaturu o Azaliju vidi N. Bezić-Božanić, *Majstori od IX do XIX stoljeća u Dalmaciji*, Split, 1999: 22.

⁸⁸ A. Duplančić, Mletački lavovi u Splitu, *Kulturna baština* 18, Split, 1988: 30. Slika srušenog lava s bastiona Contarini objavljena je u članku Leoni veneti in Dalmazia, *Le tre Venezie* 1, Venezia, 1933: 9.

⁸⁹ DAZd, stara splitska općina, kut. 309, sv. 322, sveščić 8, f. 5, 6 - isplata od 16. lipnja: *haver escavat un fosso vicino all fronte et fiancho del Beloardo Bernardi largo piedi otto, fondo piedi doi e mezo, longo piedi doicento quaranta*.

⁹⁰ L. Jelić, *Raccolta* ... (bilj. 11): 39. Š. Ljubić, *Notizie* ... (bilj. 56): 174. Š. Ljubić, Solinske ... (bilj. 66): 90. C. Fisković, Rušenje i raznošenje solinskih spomenika, *VAHD LIII/1950-1951*, Split, 1951: 201.

⁹¹ DAZd, stara splitska općina, kut. 307, sv. 321, f. 2 - potvrda od 8. prosinca 1663. da je podnarednik (*sargente*) Lorenzo Rosi sa šest vojnika sedam dana *zapano sasi à Salona per servizio di questi Fortificationi*.

⁹² On supotpisuje isplatinice radnicima. Na drugim mjestima njegovo se prezime pojavljuje u obliku Lubatier. G. Novak, *Mletačka* ... (bilj. 6): 153, 267.

⁹³ G. Novak, *Povijest* ... (bilj. 4): 426. G. Novak, *Mletačka* ... (bilj. 6): 154. P. Marchesi, *Fortezze* ... (bilj. 6): 56, 58 (slika modela Bačvice), 199; tu se navodi da je on izradio projekt za Bačvice. Na modelu je pogrešna legenda: *Fortezza Spinalunga*.

⁹⁴ Moretti je umro u Veneciji 1676. O njemu vidi P. Marchesi, *Fortezze* ... (bilj. 6): 75.

⁹⁵ G. Novak, *Mletačka* ... (bilj. 6): 267.

⁹⁶ G. Novak, *Povijest* ... (bilj. 4): 158. G. Novak, *Mletačka* ... (bilj. 6): 266. Potkraj 1664. inž. Moretti piše da su sagrađena dva bastiona (*quello di Mezzo detto Cornero, et l'atro verso levante detto Contarino*) i zid između njih. On dodaje: *Si dovrebbe anco voltar terra, per quanto sia tutto il disegno di essa nuova fortificatione per l'altezza di 10 piedi, principalmente ai baloardi, che per altro non son principiati, et circondarli con forte palesata, per diffcultare al nemico l'avvicinarsi al vecchio*

recinto. O rtu Bačvice Moretti piše: *verso terra è serata con un nuovo forte à corona, cioè con un baloardo intiero, e due mezzi à gli estremi, dok o tvrđavi Gripe kaže: Vero è che la fossa della fronte di esso forte è molto stretta, et tagliata nel sasso. Di più il grebano fuori della fossa è alto quanto il recinto del medesimo Forte, onde si potrebbe allargar la fossa questo inverno, perche altrimenti così ne sarebbe facile la perdita*. Za sign. vidi bilj. 80.

⁹⁷ G. B. Rostagno, *Viaggi dell'illustrissimo et eccellentissimo sign. marchese Ghiron Francesco Villa in Dalmatia e Levente*, Torino, 1668: 23. (Prema jednom prijepisu objavio C. Fisković, Rušenje (bilj. 90): 201.) G. Brusoni, *Historia dell'ultima guerra trà Veneziani e Turchi II*, Venezia, 1673: 131. (Objavio D. Kečkemet, Mapa crteža dalmatinskih gradova ing. Josipa Santinija, u: C. Fisković - L. Katić [i dr.], *Četiri priloga historiji grada Splita XVII i XVIII stoljeća*, Split, 1953: 82.) O Cornerovoj medalji vidi I. Mirnik, Umjetnost medalje u priobalnoj Hrvatskoj od 15. stoljeća do 1818., *Petriciolijev zbornik II* (PPUD 36), Split, 1996: 372. P. Voltolina, *La storia di Venezia attraverso le medaglie II*, Venezia-Mestre, 1998: 158-159, s podacima o Corneru.

⁹⁸ DAZd, stara splitska općina, kut. 359, sv. 406 - odnosi se na 1665; svezak veoma trošan od vlage, raspada se i gotovo neupotrebljiv. Na f. 44, 53 navodi se *cortina di San Antonio*. Bastionom sv. Ante Santini 1666. naziva zapadni polubastion Corner.

⁹⁹ DAZd, stara splitska općina, kut. 359, sv. 406, f. 10, 14 - tu se navodi kao *mezzo baluard S. Zorzi*, a tako ga naziva i Santini.

¹⁰⁰ G. Novak, *Mletačka* ... (bilj. 6): 267.

¹⁰¹ D. Kečkemet, Mapa ... (bilj. 97): 72-73. G. Novak, *Povijest* ... (bilj. 4): 424-425.

¹⁰² D. Kečkemet, Mapa ... (bilj. 97): 65. G. Novak, *Povijest* ... (bilj. 4): 427.

¹⁰³ Usporedi Santinijev plan i njegov pogled na Split sa sjevera. G. Novak, *Povijest* ... (bilj. 4): 427. Uvećanu sliku vidi u Z. Buljević, *Tragovina* ... (bilj. 2): sl. 8.

¹⁰⁴ G. Novak, *Mletačke* ... (bilj. 38): 22-23.

¹⁰⁵ DAZd, stara splitska općina, kut. 254, sv. 247, sveščić 9, f. 321v; Barbieri je određena plaća od 15 dukata mjesečno. Barbieri je došao iz Brescie, a u matičnim je knjigama zabilježen i kao Giovanni Francesco. Udomačio se u Splitu, gdje se ženio čak četiri puta: prvi put 14. lipnja 1668. s Lukrecijom Cerineo (umrla 29. kolovoza 1674), drugi put 12. travnja 1676. s Jakobinom Mazzarelli (umrla 23. studenoga 1679), treći put 27. prosinca 1679. s Katarinom Nadali (umrla 14. siječnja 1688) i četvrti put 30. svibnja 1688. sa Livijom Ilić, kada je zabilježen kao gubernador. Barbieri je umro 1692. ili 1693. jer je prigodom krštenja njegove kćeri Frančeschine 17. svibnja 1693. naveden kao pokojni. (DAS, splitske matice - knj. vjenčanih II, f. 26, 89; III, f. 10, 56v; knj. umrlih II, f. 238, 270v, 308; knj. krštenih VI, f. 106.) Iz njegovog četvrtog braka potječe sin Aleksandar Kristofor koji je bio poznati javni mjernik. On je kršten 9. studenoga 1691, a umro 11. rujna 1774. (DAS, splitske matice - knj. krštenih VI, f. 79; knj. umrlih VI, f. 11v. N. Kuzmanić, Četiri braka gubernadura Francesca, *Slobodna Dalmacija*, Split, 25. veljače 2002, god. LIX, br. 18349: 54.) F. Barbieri se 1684. navodi kao pomoćnik S. Boucautu, a 1685. radio je na tvrđavi u Zadvarju. Tada se za njega kaže da je veoma iskusan u vojnom graditeljstvu i da se istaknu u obrani tvrđave. (J. Alačević, La guerra della Sacra lega detta pure la guerra di Morea dal 1684 al 1699, *Tabularium II*, Zara, 1902: 73; III, 1903: 150: *Barbieri che è assai versato nell'architettura militare*; IV, 1904: 160: *con assistenza del Barbieri, che in figura d'ingegnere ha non solo fabbricato le difese, ma resesi difensore delle medesime*.) Početkom 1689. on je, zajedno s inž. Bartolomeom Camuciom, dao mišljenje može li planirano uređenje vrta Nikole Gaudenzija Radovčića šteti zidinama blizu gradskog kaštela. D. Božić-Bužančić, Radovčićevi ljetnikovci u Splitu, *PPUD* 16, Split, 1966: 290.

¹⁰⁶ DAZd, stara splitska općina, kut. 254, sv. 247, sveščić 9, f. 320 - Priuljeva odluka od 20. svibnja 1668. kojom mu određuje plaću od 15 dukata mjesečno. Tu se ističe njegovo zalaganje *nel progresso delle operationi che si vano incaminando da lui sostenute in altri diversi lavori della provincia*. U srpnju mu je providur povjerio izradbu troškovnika za popravak Kneževe palače u Splitu. (C. Fisković, Izgled splitskog Narodnog trga u prošlosti, *Peristil* 1, Zagreb, 1954: 71-72.) Andrija je bio djelatan i na Levantu, a 1678. radio je na gradnji zadarskih utvrda. A. Benvenuti, *Zara* ... (bilj. 6): 113.

¹⁰⁷ DAZd, stara splitska općina, kut. 254, sv. 247, sveščić 9, f. 320v: *sotto protto di Muratori alle fabbriche di queste Pubbliche Fortificationi*; tada mu je ujedno određena mjesečna plaća od 10 dukata.

¹⁰⁸ G. Novak, *Mletačka* ... (bilj. 6): 285.

¹⁰⁹ J. Marasović, Terzo ... (bilj. 80), str. 451.

¹¹⁰ A. Duplančić, Prilog ... (bilj. 12): 135-136, 139.

¹¹¹ D. Kečkemet, Plan i veduta Splita iz početka osamnaestoga stoljeća, *Kulturna baština* 11-12, Split, 1981: 90. Osim niza Justerovih nacrti koji se čuvaju u bečkom Ratnom arhivu, a koji je dijelom objavio L. Beritić (Obalna utvrđenja na našoj obali, *Pomorski zbornik* I, Zagreb, 1962: 217-261), postoji drugi niz sličnih nacrti koji se čuvaju u Museo Correr u Veneciji, koji je objavljen u katalogu *Fortezze veneziane nel Levante*, Venezia, 1999; Split je kat. br. 22 - plan, br. 23 - veduta. Što se Splita tiče, između bečkog i mletačkog primjerka (koji se ovdje objavljuje) razlike su neznatne, ali je zato znatno oštećena mletačka veduta. Giuseppe Juster izradio je bakrorez s Kristom na križu, Gospom, sv. Ivanom i Marijom Magdalenom, koji je objavljen u *Misae propriae trium sanctorum patronum metropolitanae ecclesiae Spalatensis* ..., Venetiis, 1690: 10, potpis u donjem lijevom kutu *Giuseppe Iuster. fe.* Juster je potpisan i na tabli s alegorijskim prikazom objavljenoj u knjizi L. Patarol, *Series augustinorum, augustarum, caesarum et tyrannorum omnium*, Venetiis, 1702: uz naslovnu str., potpis u donjem desnom kutu I. *Iuster. fc.*, dolje lijevo *Io: Segala in.* Ponovljeno i u trećem izdanju Venetiis, 1740.

¹¹² A. Duplančić, Popisi državnih zgrada u Splitu iz god. 1789. i 1804., *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 13, Zagreb, 1987: 156, 166, 173. A. Duplančić, Prilog ... (bilj. 12): 133-134.

¹¹³ A. Duplančić, Popisi ... (bilj. 112): 156, 166, 173. A. Duplančić, Prilog ... (bilj. 12): 135.

¹¹⁴ S. Piplović, Mjernici iz roda Kurir, *Kulturna baština* 9-10, Split, 1979: 51. Legenda ovoga tlorisa objavljena je u D. Kečkemet, Urbanistički razvoj splitske luke, *Pomorski zbornik* II, Zagreb, 1962: 1416. Uvećani detalj plana u F. Oreb, Crkva i samostan sv. Dominika u Splitu, *PPUD* 30, Split, 1990: 214.

¹¹⁵ D. Kečkemet, Plan ... (bilj. 111): 90.

¹¹⁶ NAS, KAS, br. 703, str. 60 - pismo gen. prov. Giustina da Riva od 29. ožujka 1708: *In Spalato si sono restaurati li Moli del Porto e s'è alzata di nuovo tutta la strada che serve per la communicatione col Borgo, di comodo agli abitanti e d'argine contro il Mare alle radici della gran Cortina verso San Francesco, quale essendo in alcuni sitti tanto bassa, che dava adito a frequenti contrabandi è stata alzata a proportionne del rimanente.*

¹¹⁷ Z. Buljević, *Tragovina* ... (bilj. 2): sl. 7.

¹¹⁸ A. Duplančić, Prilog ... (bilj. 12): 131. A. Duplančić, Popisi ... (bilj. 112): 158, 167.

¹¹⁹ A. Duplančić, Prilog ... (bilj. 12): 129-130. D. Kečkemet, Splitski kaštel, *Analitički historijski instituta JAZU u Dubrovniku* IV-V, Dubrovnik, 1956: 279, legenda na str. 291. Vrata luke sagrađena su 1503. godine. (C. Fisković, Umjetnički ... (bilj. 17): 141.) Lago vjerojatno pogreškom piše da su sagrađena 1593. V. Lago, *Memorie sulla Dalmazia I*, Venezia, 1869: 317.

¹²⁰ Z. Buljević, *Tragovina* ... (bilj. 2): sl. 8.

¹²¹ G. Novak, *Povijest* ... (bilj. 4): 158. G. Novak, *Mletačka* ... (bilj. 6): 267. A. Duplančić, Regesta ... (bilj. 15): 56. A. Ciccarelli, *Osservazioni sull'isola della Brazza*, Venezia, 1802: 214 = 1647, 223-224 = 1664, 449-450 = 1667, 140-141, 206-207, 226-227, 277-278 = 1669. C. Fisković, Rušenje ... (bilj. 90): 203, bilj. 21 - dolazak radnika s Visa.

¹²² Č. Čičin-Šain, Pisma ... (bilj. 43): 225.

¹²³ Zbog utvrđivanja Trogira šume u njegovu zaleđu bile su posve istošćenje. A. Duplančić, Regesta ... (bilj. 15): 55-56.

¹²⁴ C. Fisković, Rušenje ... (bilj. 90): 202-203.

¹²⁵ G. Novak, *Povijest* ... (bilj. 4): 357. F. Difić, *Povijest* ... (bilj. 5): 160. A. Duplančić, Regesta ... (bilj. 15): 66-67.

¹²⁶ A. Duplančić, Regesta ... (bilj. 15): 85-88.

¹²⁷ A. Duplančić, Regesta ... (bilj. 15): 66.

¹²⁸ F. Difić, *Povijest* ... (bilj. 5): 87. G. Novak, *Povijest* ... (bilj. 4): 154, 422, 466. A. Duplančić, Regesta ... (bilj. 15): 41, 64. Š. Ljubić, *Notizie* ... (bilj. 56): 174. D. Kečkemet, Splitska ... (bilj. 56): 30. A. Jutrović, Split u pismima generala i generalnog providura Lunarda Foscola, *Izdanje Historijskog arhiva u Splitu* 5, Split, 1965: 197. Č. Čičin-Šain, Pisma ... (bilj. 43): 109, 114, 214.

¹²⁹ A. Duplančić, Regesta ... (bilj. 15): 95. NAS, KAS, br. 8, f. 152v, zapisnik kaptolske sjednice od 27. 8. 1709: *Restò dunque assegnata dalla pietà del fu Eccellentissimo Signor Provveditor Generale Zorzi Morosini à rissarcimento in parte delle rendite de beni perduti, et delle case occupate nelle fortificationi di questa Città, come nell'investita autentica di Sua Eccellenza estesa sotto il dì 6 Novembre 1672, e confermatone dell'Eccellentissimo Senato, anche in Ducale 16 Febbraio 1677 la contribuzione delli reali cento annui al Capitolo, e Clero in questa Fiscal Camera da essere estratti dalli Canonici de beni esistenti nel territorio di Clissa assegnati alli Morlachi di quel Borgo.* I. Ostojić, *Metropolitanski kaptol u Splitu*, Zagreb, 1975: 166. Tu pogrešno piše da su kuće srušene početkom 18. stoljeća.

¹³⁰ G. Novak, *Povijest* ... (bilj. 4): 158, 426-427, 466. G. Novak, *Mletačka* ... (bilj. 6): 268.

¹³¹ DAZd, gen. prov. kut. 27, C. Corner (1665-1667), knj. I, f. 547-547v: *per servizio delle fortificationi di detta Città, in doi fiute furon diroccate duecento vinti Case, quali privi di ricovero, e giornalmente aggravati nelle pubbliche fatiche, deplorano esposti nelle Campagne all'inclemenza dell'Aria, et evidente periglio di Barbara hostilità, le proprie miserie, e molti non havendo havuto altro ricovero si sono retirati in Poglizza luoco, benché per hora suddito della Serenità Vostra fu già del Nemico, e resta tuttavia esposto all'hostilità de Barbari, con pericolo, di d'esser fatti Schiavi, ò rimaner' tagliati a pezzi, provando in oltre la calamità di veder perire li Animali, che servono per loro sostenimento per non haver' coperto da ridurli.*

¹³² DAZd, gen. prov. kut. 27, C. Corner (1665-1667), knj. I, f. 548: *che nel loco detto Mirglian verso la Cima dello stesso Monte possano li Borghesani fabricar' le loro Case; contigue a quelle del Borgo restate in essere, giusto il disegno del quondam Eccellentissimo Gonzaga, et per l'edificio delle medesime in servizio della Serenità Vostra destrutte; e de quali furon impiegati li materiali in dette fortificationi d'impartir' à quelli miserabili sudditi sovegno ...*

¹³³ DAZd, gen. prov. kut. 27, C. Corner (1665-1667), knj. I, f. 543-552. Molba varošana nije datirana, a o njoj je 18. siječnja 1665. raspravljalo mletačko vijeće (*Savij dell'una et dell'altra mano*) - na istom mjestu, f. 548v-549. Iako navedeni dokumenti uz godinu nemaju kraticu MV, moguće je da je riječ o 1666. G. Novak, *Povijest* ... (bilj. 4): 462; tu piše da je rušenje obavljeno 1665. i da je stradalo 250 kuća.

¹³⁴ A. Duplančić, Jedna ... (bilj. 3): 161.

¹³⁵ NAS, S, br. 47 - vizitacija nadbiskupa S. Cosmija 1683, f. 24v: *antiqua Ecclesia, quae erat prope muros urbis, ubi modo sunt munitiones exteriores, bello praeterito fuerit diruta publico jussu an. 1657.* DAZd, gen. prov. kut. 43, P. Valier (1678-1680), knj. I, f. 342v - dozvola za ponovnu gradnju crkve od 23. studenoga 1678: *la refabrica della Chiesa di Santa Croce, già distrutta per occasione delle fortificationi.* G. Novak, *Povijest* ... (bilj. 4): 462. A. Duplančić, Splitska crkva sv. Križa u 18. stoljeću, CCP 19, Zagreb, 1987: 9.

¹³⁶ F. Oreb, Crkva ... (bilj. 114): 207-208. F. Difić, *Povijest* ... (bilj. 5): 252. A. Duplančić, Regesta ... (bilj. 15): 78. U srpnju 1654. inž. Fabritio Giustiniano predlaže rušenje samostana jer zbog njega skriveni put mora biti mnogo veći, što opet iziskuje veći broj vojnika. ASV, Provveditori da terra e da mar, busta 476, nepag., Giustinianov izvještaj od 26. 7. 1654, prilog uz pismo br. 148. Isto u NAS, KAS, br. 703, str. 47.

¹³⁷ ASV, Provveditori da terra e da mar, filza 1152, nepag., pismo br. 4, izvještaj providura Antonija Pisanija od 5. 6. 1630: *Io le ho consolate, et stimò, che senza distruggerlo può riceverli l'effetto d'una piazza col far un'altra muraglia poco discosta dal monasterio terrapienata ovo stariano artiglierie.*

¹³⁸ A. Duplančić, Regesta ... (bilj. 15): 40-41.

¹³⁹ A. Duplančić, Prilog ... (bilj. 12): 119, 120. J. Marasović, Prilog ... (bilj. 16): 237. O Calergiju vidi još A. Duplančić, Regesta ... (bilj. 15): 90, 97.

¹⁴⁰ Biblioteca nazionale Marciana - Venezia, Manoscritti italiani, It. Cl. IV. 28 (5093): *Racolta delle piante d'alquante delle più considerabili et forti, piazze ... dal sargente maggior Napolion Francesco Eraut*, datirana Bressa 29. srpnja 1682. Na nju je upozorio I. Petricioli, Ikonografija Zadra do pada Mletačke Republike, *Radovi Instituta JAZU u Zadru* XI-XII, Zadar, 1965: 512. Veduta Splita s dva presjeka je na f. 47v, tlocrt na f. 48, a opis grada na f. 49. Njegov tlocrt pogrešno je objavljen pod imenom Faustina Brascuglie u katalogu *Palmanova: fortezza d'Europa* 1593-1993, Venezia, 1993: 528. Eraut je 1675. zajedno s inž. S. Boucautom, izradio kartu Nina i njegova područja. DAZd, Mape Grimani, br. 265. Kopiju te karte izradio je 1849. Ante Marković, a na temelju kopije inž. Franje Zavorea iz 1793. DAZd, Zemljopisne i topografske karte Dalmacije, br. 4.

¹⁴¹ Legenda nacrti glasi: A Pianta di Spalato. B Castello. C Recinto Vecchio. D Recinto novo. E Porta Pistora. F Porta della marina. G Porta Priuli. H Porta Corner. I Baluardi Cornari. K Baluardo Priuli. L Baluardo Contarini. M Lazareti. N Ponte per dove sintroducono le Caravane. O Porta e levador del detto. P Monastero di San Domenico. Q Convento di San Francesco. R Borgo di San Francesco. S Borgo di San Domenico. T Stangade della Sanita. V Fossa non perfetionata. X Porto di Spalato. Y Molo. Z Ponta di San Stefano. & Monastero di San Stefano. (Br. 1 nije upisan.) 2 Punta delle Boteselle. 3 Forte delle Botiselle. 4 Cavalier natural. 5 Chiesa di San Bartolomeo. 6 Chiesa di San Pietro. 7 Forte de Grippi Fatto per ocupar l'eminensa che bate La citta a Cavalier. 8 Eminense ch'infilano in parte la Fortificatione. 9 Monte Meglian che batte la citta scoprendo le genti nelle contrade Difeto iremediabile perche si va sempre inalsando. - Vedi La prospettiva et Profili qui al incontro. - Li baluardi I non sono stati piantati da un stesso Corner cioe li due extremi del lazareto et San Francesco dal quondam Eccellentissimo Catarin che morre in Candia et quello di mezzo Segnato + fu piantato dall'Eccellentissimo Signor Procurator Andrea Corner che mosse la prima pietra di questa Fortificatione havendo io stesso visto et assistito a tute queste nove fortificationi non gia per ingegniero ma come capitano facendo lavorar li Soldati.

¹⁴² God. 1672-1673. sudjelovao je u razdiobi zemlje u splitsko-solinskom polju gdje je i sam dobio neke zemlje. I. Grgić, *Prva agrarna operacija na mletačkoj »novoj stečevini« u Dalmaciji*, Split, 1962: 14, 16.

¹⁴³ *havendo Io stesso visto à disfar Molte delle sue torri delle quali il quondam Eccellentissimo Provveditor Bernardo et l'Eccellentissimo Signor Andrea Cornaro ancora vivente si valsero per erger le nove fortificationi di Spalato.*

¹⁴⁴ *sarebbe stato Meglio scavar la sua fossa tutto atorno è farvi qualche exterior con sua bona strada Coperta è palissata qual haverebbe fatto piu contrasto, che non faranno le nove fortificationi.*

¹⁴⁵ Ona se spominje 1475. i 1495, a njezin popravak 1540. C. Fisković, Splitska ... (bilj. 17): 313. A. Duplančić, Prilog poznavanju luke i pomorstva Splita u 18. i 19. stoljeću, *Adrias* 2, Split, 1988: 75.

¹⁴⁶ O njoj vidi A. Duplančić, Splitska bazana i njezina uloga u zaštiti zdravlja, *Acta historiae medicinae, stomatologiae* ... 1-2, Beograd, 1988: 63-75.

¹⁴⁷ Crkva je bila posvećena Gospi. To se vidi iz vizitacije nadbiskupa Cosmija iz 1663, Calergijev karte iz 1675, Coronellijeva plana iz 1688. i Justerove vedute iz 1708. P. Petrić, Lučac u vizitaciji nadbiskupa S. Cosmija, *Kulturna baština* 14, Split, 1983: 62. P. Petrić, Topografske bilješke Splitskog polja, *Kulturna baština* 17, Split, 1987: 139. G. Novak, *Povijest* ... (bilj. 4): 159. D. Kečkemet, Plan ... (bilj. 111): 90. *Fortezze* ... (bilj. 111): kat. br. 23.

¹⁴⁸ V. M. Coronelli, *Il Mediterraneo descritto*, Venezia, [1688]: tab. 17. V. M. Coronelli, Mari ... (bilj. 76): tab. 65, 66. G. Novak, *Povijest* ... (bilj. 4): 159, 423. Već sam pisao da drugo Coronellijevo djelo (bilj. 76) treba datirati oko 1694, a ne kako se obično piše 1678. ili 1688. te da »kao vremenski okvir za nastanak nekih prikaza dobijamo period između 1685. i 1688. godine«. (A. Duplančić, Prilog ... (bilj. 12): 142-144.) Tada sam istaknuo važnost usporedbe s Coronellijevim djelom *Il Mediterraneo descritto* (nav. dj.: 144, 149). Tijekom boravka u Veneciji 1996. pregledao sam primjerak te knjige u biblioteci Marciana (sign. 203. D. 45.). Djelo ima oznaku mjesta tiskanja (Venetia), ali nema godinu. No, predgovor je datiran 10. travnja 1688, pa se objavljivanje može smjestiti u tu godinu, to više što je knjiga posvećena kardinalu Rospigliosiju koji je umro iste godine. (A. Duplančić, bilj. 12): 144.) Svi prikazi

ukrašeni su bogatim okvirima od voća koji se pojavljuju i u Coronellijevoj knjizi *Conquiste della Ser: Repubblica di Venezia e nella Dalmazia, Epiro e Morea* ..., [Venezia], 1686. Od slika Splita u *Il Mediterraneo descritto* nalazi se plan grada s tvrđavama Gripe i Bačvice te legendom na lijevoj strani (tab. 17) i tlocrt tvrđave Bačvice (tab. 18). Spomenuti plan istovjetan je onomu koji je tiskan u *Mari, golfi* ..., tab. 65 (vidi sl. u G. Novak, *Povijest* ... (bilj. 4): 159) i očito je kako je riječ o istoj ploči koja je također uporabljena u Coronellijevu *Isolario* ..., str. 154 (vidi bilj. 66). Nasuprot tomu, tabla s tlocrtom Bačvice nije ista: razlikuje se prikaz mora i kopna, znak za strane svijeta, traka s nazivom i legenda, jer 1688. glasi *Le Boticele*, a 1694. *Boticelle*. Sâm prikaz tvrđave je isti. (Vidi sliku iz 1694. u G. Novak, *Povijest* ... (bilj. 4): 157.) Detaljniji plan grada koji donosi *Mari, golfi* (tab. 66; vidi sliku u G. Novak, *Povijest* ... (bilj. 4): 423) nema u *Mediterraneo* pa ostaje pitanje kada je nastao, iako je vjerojatno blizu godini 1688. U vezi s uporabom istih ploča, odnosno izradbom novih, sličnih usporedi A. Duplančić, Prilog ... (bilj. 12): 146-149. Coronellijev plan Splita iz *Il Mediterraneo descritto* (tab. 17) i *Mari, golfi* ... (tab. 65) uporabljen je za nekoliko atlasa, ali malo prerađen, pa čak i netočan. Godine 1764. izlazi u atlasu Josepha Rouxa *Receuil (sic!) des principaux plans des ports et rades de la mer Mediterranée*, Marseille, tab. 69, koji je ponovno objavljen u *Gene* 1779, tab. 86. Isto djelo pojavljuje se i pod imenom Jeana Josepha Allezarda, ali s malo promijenjenim naslovom *Recueil de 163. des principaux plans des ports et rades de la Méditerranée*, Genes, 1804, (Split na tab. 86), koje je poslije objavljeno 1817. i 1833. (Livourne). Coronellijev plan nalazi se i u atlasu Jacquesa Nicolasa Bellina *Description géographique du golfe de Venise et de la Morée*, Paris, 1771: tab. 18, gdje mu je dana bolja likovna obrada (ovdje sl. 31). Treba, međutim, istaknuti da je Bellin po nizu detalja mnogo bliži Coronelliju nego što su to Roux, odnosno Allezard. Slike iz Bellinova atlasa vidi u M. Kozličić - V. Lozić, *Starije zemljopisne karte u Sveučilišnoj knjižnici u Splitu*, Split, 1994; Split na str. 48.

¹⁴⁹ A. Duplančić, Prinos ... (bilj. 31): 144. Tu sam taj nacrt objavio kao anonimni i bez godine, datiravši ga u posljednje desetljeće 17. stoljeća. Za vrijeme boravka u Veneciji u svibnju i lipnju 1996. prepisao sam Boucautov izvještaj (vidi bilj. 161 i prilog 1), ali ga nisam mogao povezati s planom. Naknadno sam u splitskom Kaptolskom arhivu (vidi bilj. 6) našao prijepis izvještaja zajedno s prirksom nacrtu na paus papiru koji je istovjetan nacrtu u Srpskoj akademiji nauka i umjetnosti u Beogradu. Očito je, dakle, da je nakon 1906. netko otuđio nacrt iz mletačkog arhiva pa je prešao u ostavštinu Jovana Tomića. Boucautovo se prezime u dokumentima često pojavljuje u obliku Buccò. On je bio dosta djelatnik u Dalmaciji. (A. Duplančić, Regesta ... (bilj. 15): 99.) U svibnju 1692. spominje se u vezi s utvrđivanjem kule Nonković, a izradio je i nacrt sinjske tvrđave zajedno s opisom njezina stanja i potrebnim radovima. (ASV, Provveditori da terra e da mar, busta 534, nepag., pisma gen. prov. od 14. i 30. svibnja te 4. srpnja 1692, prilog uz pismo br. 42 iz veljače 1693.) Danas je i nacrt sinjske tvrđave u SANU u Beogradu. A. Duplančić, Prinos ... (bilj. 31): 143, 145; tu je objavljen kao anonimni, ali ga spomenuto pismo od 4. srpnja 1692. vezuje uz Boucauta.

¹⁵⁰ DAZd, gen. prov. kut. 70, G. da Riva (1705-1708), knj. II, f. 159: *Non dovranno poi essere caricate dette Mercantie se non alla Riva solita, nell'ore del giorno, e sotto la libera osservazione di chi si sia, restandoregrosamente proibito ogni carico occulto, et in altri luoghi, e specialmente alla Porta sopra Mare ch'una volta serviva al Ponte ora distrutto, per impedire il quale gravissimo, e pericolosissimo ... (nečitka riječ) è stata d'ordine Nostro fatta fermare, et assicurare, ne dovrà essere aperta sotto qualsisia pretesto sotto le pene più gravi.*

¹⁵¹ A. Duplančić, Splitska ... (bilj. 135): 9-10. A. Duplančić, Regesta ... (bilj. 15): 83-84.

¹⁵² Legenda uz profil glasi: I Parte interior della citta. 2. Recinto Vecchio senza Terapien. 3 Scarpa interior del terapien. 4 Rampar. 5 Banche. 6 Scarpa interior del parapetto. 7 Grosessa del parapetto. 8 Scarpa exterior del parapetto. 9 Strada delle ronde. 10 Mureto. 11 Muraglia ov'incamisadura. 12 Fossa in parte si in parte non. 13 Contrascarpa ut supra. 14 Monte et eminense dominanti. 15 Forte de Gripi. 16 Contramine Galerie. - Si deve averir che il monte di Merliano si va sempre piu inalsando non potendosi pel angustia esprimer piu oltre. Usporedi Santinijev crtež bastiona sv. Ante na sl. 48; u G. Novak, *Povijest* ... (bilj. 4): 465, slika je objavljena zrcalno!

¹⁵³ A. Duplančić, Kartografski prilozi poznavanju granica između Splita i Poljica, *Ivan Paštrić (1636-1708), život, djelo i suvremenici*, Split, 1988: 156-164.

¹⁵⁴ G. Novak, *Mletačka ...* (bilj. 6): 285. G. Novak, *Povijest ...* (bilj. 4): 166.

¹⁵⁵ G. Novak, *Povijest ...* (bilj. 4): 427.

¹⁵⁶ Gen. prov. Girolamo Querini u izvještaju o dalmatinskim gradovima od 29. studenoga 1742. kaže: *Di Spalato hò poco da dire, doppo che quei imperfettissimi Recinti esatto l'esame de maggiori cognizioni, nulla fu creduto di proddur à loro miglioramento. Un Baloardo senza terrapieno, le mura con molte mancanze, la sua presservazione, e sussistenza pende dal buon stato di Clissa, Piazza à sua veduta, mà Piazza, che hà quelle piaghe, che hò già rilevate col numero 49.* DAZd, gen. prov. kut. 126, G. Querini (1741-1744), knj. VI, f. 205.

¹⁵⁷ G. Stanojević, Grada za pručavanje istorije gradskih utvrđenja i tvrđava u Dalmaciji i Boki kotorskoj iz sredine XVIII vijeka, *Mešovita grada (Miscellanea)* 4, Beograd, 1976: 42 - izvještaj inž. G. F. Rossinija iz 1749: *restando con ciò in più parti imperfetti que'recinti, mancanti soprattutto di parapetti e terrapieni e scoperti di fosse e d'ogni altro necessario riparo all'intorno.*

¹⁵⁸ A. Duplančić, Zidine ... (bilj. 12): 96.

¹⁵⁹ J. Alačević, La guerra ... (bilj. 105), III, Zara, 1903: 150: *sgrotta-to e quasi distrutto.*

¹⁶⁰ E. Barbarich, *La campagna del 1796 nel Veneto*, Roma, 1910: 130: *Ma Spalato è ora in decadimento ed un nemico può eseguirvi un colpo di mano. Vale perciò meglio per lo Stato di stabilire colà i soli depositi generali di munizioni da bocca e da guerra, e fidarsi meglio degli appoggi di Clissa e Sign, però bene appropriati.* O Moseru de Filsecku vidi A. Duplančić, Neobjavljeni nacrti i opisi splitskog lazareta, *Adrias* 4-5, Split, 1993-1994: 182.

¹⁶¹ ASV, Proveditori da terra e da mar, busta 534, nepag., pismo br. 12, prilog uz pismo gen. prov. D. Dolfina od 29. travnja 1692. NAS, KAS, br. 703, str. 55-58. Za plan vidi bilj. 149.

¹⁶² Istu misao iznosi i providur C. Corner u izvještaju iz 1667: *moltissime operationi furon fatte e disfatte.* G. Novak, *Povijest ...* (bilj. 4): 157. G. Novak, *Mletačka ...* (bilj. 6): 266.

¹⁶³ Brže propadanje te tvrđave ogleda se i u njezinim slabo prepoznatljivim obrisima na katastarskom planu iz 1831. i nešto boljima na planu poluotoka iz 1846. A. Duplančić, Prinos ... (bilj. 31): 149. S. Piplović, Primorske fortifikacije 19. stoljeća na istočnom Jadranu, *Hrvatske obalne uturde u 19. i 20. stoljeću*, Split, 1993: 32.

¹⁶⁴ Po tome se karkad taj otvor, a kadšto mala vrata uz bastion sv. Ante zovu Vrata breča. Boucautov izvještaj opovrgava moju pretpostavku da je otvor nastao namjerno radi boljeg prometa između grada i baroknih bedema na zapadu. A. Duplančić, Prilog ... (bilj. 12): 131.

¹⁶⁵ A. Duplančić, Prilog ... (bilj. 12): 136, 139.

¹⁶⁶ A. Duplančić, Prinos ... (bilj. 31): 148.

¹⁶⁷ C. Fisković, Prilog poznavanju vojno-mornaričkog saniteta starijeg doba u Splitu, u: C. Fisković - Lj. Kraljević, *Doprinos povijesti vojno-pomorske saniteta u Splitu*, Split, 1972: 6. Z. Buljević, *Tragovima ...* (bilj. 2): sl. 21.

¹⁶⁸ Etnografski muzej - Split, zbirka crteža J. B. Van Moera, str. 19, br. 41.

¹⁶⁹ C. Fisković, Prilog ... (bilj. 167): 36. Z. Buljević, *Tragovima ...* (bilj. 2): sl. 28.

¹⁷⁰ Za prostore oko mletačkog kaštela i do bastiona Bernardo vidi A. Duplančić, Trgovina ... (bilj. 15): 117-130. A. Duplančić, Gradski ... (bilj. 74): 139-148. Dio obrambenoga prostora ispred tvrđave Bačvice već je 1729. dan u nasljedni najam Francescu Polovineu. A. Duplančić, Zidine ... (bilj. 12): 96, 98.

¹⁷¹ DAZd, spisi mletačkog fiskalnog savjetnika, fasc. VII, poz. 2, f. 68-69 - popis državnih zgrada i zemljišta koji su dani u najam. Popis nije datiran, ali se iz navođenja investiture kvartira na Pisturi pukovniku Matutinoviću vidi da je iz 1791. Marginalna napomena *consegnò* znači da je vlasnik dostavio potrebnu dokumentaciju.

¹⁷² A. Duplančić, Prvi boravak kapucina u Splitu (1682-1875), CCP 31, Zagreb, 1993: 132. Njegova stabla vide se na Cassasovoj veduti te planovima grada Francesca i Pietra Gironcija iz 1784. J. Lavallée - L.

F. Cassas, *Voyage pittoresque et historique de l'Istrie et Dalmatie*, Paris, 1802: tab. uz str. 125. D. Kečkemet, Louis François Cassas i njegove slike Istre i Dalmacije 1782., *Rad JAZU* 379, Zagreb, 1978: 89, 128. D. Božić-Bužančić, Tlocrt Splita izrađen 1784., *Kulturna baština* 5-6, Split, 1976: 56. D. Božić-Bužančić, Još jedan tlocrt Splita iz 1784. godine, *PPUD* 28, Split, 1989: 223. A. Duplančić, Zidine ... (bilj. 12): 92, 96, 97. A. Duplančić, Popisi ... (bilj. 112): 156-157.

¹⁷³ DAZd, spisi mletačkog fiskalnog savjetnika, fasc. VII, poz. 2, f. 46 - pismo pokraj. fiskalnog odvjetnika T. Pasqualija od 11. kolovoza 1791.

¹⁷⁴ DAZd, spisi mletačkog fiskalnog savjetnika, fasc. VII, poz. 2, f. 45v-46 - pismo pokraj. fiskalnog odvjetnika T. Pasqualija od 11. kolovoza 1791. A. Duplančić, Popisi ... (bilj. 112): 171. A. Duplančić, Gradski ... (bilj. 74): 142, 146.

¹⁷⁵ Vidi bilj. 17.

¹⁷⁶ DAZd, gen. prov. kut. 67, M. Zane (1702-1705), knj. I, f. 5: *ove era altra volta l'Antica Porta della Città hor otturata.*

¹⁷⁷ DAZd, prva austrijska uprava, spisi Vlade za Dalmaciju, 1806, kat. II, br. 703, f. 486: *spazio del Terrapieno delle mura contigue al Torione di San Spirito, che si estende con le appendici sino la casa Xarcovich per l'effetto di chiuderlo unitamente con contramuro.* DAZd, spisi mletačkog fiskalnog savjetnika, fasc. VII, poz. 2, f. 43 - pismo pokraj. fiskalnog odvjetnika T. Pasqualija od 20. kolovoza 1791; svoje pozitivno mišljenje u vezi s davanjem investiture dao je vojni inženjer Francesco Melchiori. NAS, KAS, br. 703, nepag., dokument br. 5, prilog 7, isto pismo. A. Duplančić, Zidine ... (bilj. 12): 96-97.

¹⁷⁸ DAZd, prva austrijska uprava, spisi Vlade za Dalmaciju, 1806, kat. II, br. 703, f. 482-505r. Prezime Grego, kojima se Ana Marija Miletić koristi kao dodatkom djevojačkom, zapravo je nadimak prezimenu njezina muža de Rossi (vidi potvrdu iz 1805. na f. 485). Zato na nacrtu iz 1807, a koji dijelom prikazuje bastion Zorzi, piše da je tu vrt gosp. Ante de Rossija. A. Duplančić, Prilog ... (bilj. 12): 125, 127 - bilj. 40.

¹⁷⁹ Barbijerijev sam nacrt objavio prije, a Kurirov se nacrt ovdje donosi prvi put. DAZd, prva austrijska uprava, spisi Vlade za Dalmaciju, 1806, kat. II, br. 703, nacrt na f. 499-500. Legenda nacrtu glasi: *Copia. Adi 31: Maggio 1798= Spalato. Inerendo alle premure della Signora Anna Maria Miletich quondam Giacomo mi sono trasferito Pubblico Perito in questa Città nella abitazione della suddetta Anna Maria, hò rilevato la Dimensione della Casa, Corte, Pian Terreno, e Torion denominato San Zorzi in tutto possesso della preddetta Signora Anna Maria in virtù del Decreto d'Investitura concessa agl'autori d'essa dal Eccellentissimo Magistrato alle Rason Vecchie li 7= Maggio 1792. Il suddetto Incontro fu praticato alla presenza della anciddetta Signora Anna Maria, e Signor Antonio Grego consorte della medesima Signora. Dichiarazione. A= Casa d'abitazione. B= Corte dinanzi l'abitazione. C= Luoco vacuo per le imondicie. D= Pian Terreno per uso d'orto. E= Torrion ad uso d'orto. [Uz sve je sa strane napomena:] della quantità di Passi superficiali Quadrati N:ò 323: Formano vreteni spatilini uno, e Passi 51. [Nastavak legende:] a= Volti Sotoranej, b= Scalla che conduce nel Orto. c= Porta d'Ingresso. d= Porta seconda d'Ingresso. e= Porta Interna. In fede di che. Francesco Antonio Corir Pubblico Perito Affermo. Vincenzo Corir Cesareo Reggio Pubblico Perito Agrimensore hò Copiato d'altro simile Incontrato e Sottoscritto. Na nacrtu su još označeni: ulica s južne strane (Strada Pubblica), ulica između kuća (Strada Vicinale), kuća Justanović (Casa Iustanovich), kuća majstora Matije Mandića (Casa di Mistro Mattio Mandich), zajednička uličica (Calle Consortiva) i crkva Sv. Duha (Chiesa di San Spirito). Spomenuti svodovi označeni su slovom a. Ovo je kopija nacrtu koju je izradio Vicko Kurir.*

¹⁸⁰ DAZd, spisi mletačkog fiskalnog savjetnika, fasc. VII, poz. 2, f. 36v - pismo pokraj. fiskalnog odvjetnika T. Pasqualija od 20. srpnja 1791. NAS, KAS, br. 703, nepag., dokument br. 5, prilog 5, pismo inž. Paola Artica: *nel quale Turrione si vede inalzata grandiosa Abbitazione, realizzando in appresso essi Conti Paulini, cioè nel 1774 al suddetto Magistrato l'affittanza medesima in pienissimo loro Possesso, col praticato esborso in Ducati pur correnti vintiotto, grossi quattordici.* Dva prijepisa Articova izvještaja čuvaju se u arhivu Vicka Andrića (br. 2) u splitskom Konzervatorskom odjelu Ministarstva kulture.

¹⁸¹ ASV, Rason vecchie, busta 177, br. 174 - ugovor od 25. srpnja 1774: *situato fra le Mura interne, ed sterne di questa Città, nel luogo detto Pustiza, o sia Pistora contigua al Monastero, e circoscritto da' se-*

guenti Confini, Vedelicet, da Levante continua altro picciol Tratto di Terra incolta delle stesse Reverende Monache, da Ponente strada Pubblica, tra l'uno, e l'altro Recinto, che conduce alla Porta Priula, da Grego Baloardo Corner, e da Mezzodi le Mura del Monastero, mediante strada Pubblica, giusta la misurazione del Pubblico Perito Domino Filippo Mugliacich in Data 22. Corrente. Na istome mjestu, br. 180 - odluka providurà Rason vecchie od 26. veljače 1776: *teren passa cento cinquantanove trà il torrione all'intestatura del beloardo vuoto, e tra le due strade, che conducono alla detta Città di Spalato frà l'uno, e l'altro recinto per la parte di San Rainerio.* DAZd, spisi mletačkog fiskalnog savjetnika, fasc. VII, poz. 2, f. 45 - pismo pokraj. fiskalnog odvjetnika T. Pasqualija od 11. kolovoza 1791. NAS, KAS, br. 703, nepag., dokument br. 5, prilog 5, pismo inž. Paola Artica. Hrvatski naziv Pustica za Pisturu nije bio do sada poznat.

¹⁸² DAZd, spisi mletačkog fiskalnog savjetnika, fasc. VII, poz. 2, f. 45v - pismo pokraj. fiskalnog odvjetnika T. Pasqualija od 11. kolovoza 1791: *investitura del Terreno come sopra, ma in oltre un pieno diritto di poter appoggiarsi sulle Pubbliche Mura, e di poter fare cinque fori per comodo, e lume della fabbrica.* NAS, KAS, br. 703, nepag., dokument br. 5, prilog 5, pismo inž. Paola Artica: *Altro spazio di Terreno fra l'uno e l'altro Recinto di Passa Centocinquantanove di superficie, rimpetto al Campo Santo veme con Terminazione Generalizia 1774 concesso a certo quondam Giuseppe Pavicich (sic!), passato ora in proprietà del Conte Marin Paulovich, quale n'eresse spaziosa abitazione, lasciando però intieramente libere le due Strade, che conducono alla Porta ed alla Brechia.*

¹⁸³ A. Duplančić, Zidine ... (bilj. 12): 96, 97.

¹⁸⁴ ASV, Rason vecchie, busta 178, nepag. Magistrat 16. rujna 1789. odobrava posjed bratovštine: *un fondo conterminante alle mura dalla parte interna di quella Città, sopra quale furono fabbricate alcune casette ad uso di ospedale per soccorso di povere famiglie, et una sala affittata, e nella quale furono fatti da molto tempo tre escavi nelle mura, e sopra un salizzo per comodo di dette case.*

¹⁸⁵ A. Duplančić, Prinos ... (bilj. 31): 146, 148.

¹⁸⁶ DAZd, spisi mletačkog fiskalnog savjetnika, fasc. VII, poz. 2, f. 56 - pismo pokraj. fiskalnog odvjetnika T. Pasqualija od 29. srpnja 1791. ASV, Rason vecchie, busta 177, uz nacrt br. 562. A. Duplančić, Prinos ... (bilj. 31): 147, legenda na str. 151 - bilj. 28. NAS, KAS, br. 703, nepag., dokument br. 5, prilog 5, pismo inž. Paola Artica.

¹⁸⁷ A. Duplančić, Zidine ... (bilj. 12): 92, 94. DAZd, spisi mletačkog fiskalnog savjetnika, fasc. VII, poz. 2, f. 56v-57 - pismo pokraj. fiskalnog odvjetnika T. Pasqualija od 29. srpnja 1791: *Livellario Conte Crusevich per far cosa grata al Signor Conte Rados Michieli gli rinuncia, e cede dal corpo di detto terreno tavole 84 col debito di farne la cessione di tavole 24 a beneficio delli Conti Conti Ivello.*

¹⁸⁸ NAS, KAS, br. 703, nepag., dokument br. 5, prilog 5, pismo inž. Paola Artica: *Questo Spazio ultimamente serviva al Bersaglio Artiglieri ed Esercizio della Truppa.*

¹⁸⁹ A. Duplančić, Popisi ... (bilj. 112): 171. A. Duplančić, Zidine ... (bilj. 12): 95. ASV, Rason vecchie, busta 177, dis. 557. Foscolo je tražio investituru *di una muraca abbandonata con fondo contiguo.* DAZd, spisi mletačkog fiskalnog savjetnika, fasc. VII, poz. 2, f. 43v - pismo pokraj. fiskalnog odvjetnika T. Pasqualija od 20. kolovoza 1791.

¹⁹⁰ ASV, Rason vecchie, busta 177, nepag., dis. 551. DAZd, spisi mletačkog fiskalnog savjetnika, fasc. VII, poz. 2, f. 53 - pismo pokraj. fiskalnog odvjetnika T. Pasqualija od 25. srpnja 1791. NAS, KAS, br. 703, nepag., dokument br. 5, prilog 6, isto pismo. A. Duplančić, Gradski ... (bilj. 74): 143, sl. na str. 141, legenda na str. 146 - bilj. 6. Zid je kao Zamengovo vlasništvo označen na nacrtu iz 1807. A. Duplančić, Prinos ... (bilj. 31): 147.

¹⁹¹ A. Duplančić, Prilog ... (bilj. 12): 127-129. A. Duplančić, Popisi ... (bilj. 112): 157.

¹⁹² A. Duplančić, Zidine ... (bilj. 12): 99 - bilj. 17.

¹⁹³ DAZd, spisi mletačkog fiskalnog savjetnika, fasc. VII, poz. 2, f. 52v - pismo pokraj. fiskalnog odvjetnika T. Pasqualija od 19. kolovoza 1791. A. Duplančić, Zidine ... (bilj. 12): 94. [Stampa] Per il nob. Sig. Co: Rados Antonio Michieli Vitturi contro il signor colonello Giorgio Antonio Mattutinovich, [Venezia, bez god.].

¹⁹⁴ DAZd, spisi mletačkog fiskalnog savjetnika, fasc. VII, poz. 2, f. 58 - prijepisi terminacije Magistrata alle rason vecchie od 3. prosinca 1782. Položaj navedene kuće vidi se na dvama tlocrtima obrambenoga sklopa na Pisturi iz 1790. A. Duplančić, Prilog ... (bilj. 12): 118. A. Duplančić, Zidine ... (bilj. 12): 93.

¹⁹⁵ D. Božić-Bužančić, Još ... (bilj. 172): 223.

¹⁹⁶ DAZd, spisi mletačkog fiskalnog savjetnika, fasc. VII, poz. 2, f. 52 - pismo pokraj. fiskalnog odvjetnika T. Pasqualija od 19. kolovoza 1791; prethodno je gradski knez pismom od 20. svibnja izjavio da tražena investitura ne može štetiti ni državnim ni javnim interesima. DAZd, spisi Vlade za Dalmaciju i Albaniju, kategorija XX, 1802, br. 3292, f. 381-422. U vezi s davanjem investitura zanimljivo je spomenuti običaj da se one oglašavaju kako bi se mogli javiti oni koji se s njima ne slažu. *Assicura in oltre quel N. H. Pubblico Rappresentante con dette sue Lettere di aver fatto pubblicare, ed affigere l'ordinato Proclama à luoghi soliti, e specialmente nell'indicata situazione, perchè chiunque intedesse di opponere alla implorata Investitura di quel fondo o pretendesse interesse sopra lo stesso, comparir dovesse al Loro Eccellentissimo Magistrato (alle Rason Vecchie) nel termine in detto Proclama preffisso.* Na istome mjestu, f. 401v.

¹⁹⁷ A. Duplančić, Zidine ... (bilj. 12): 96.

¹⁹⁸ ASV, Proveditori alla sanità, busta 452, nepag., molba Marina Pavlovića od 10. 8. 1795: *serve all'ordinaria tumulazione del presidio militare di qesta Città.*

¹⁹⁹ On ga naziva kulom Sv. Duha (*Turrione di S. Spirito*) po obližnjoj crkvi. Isti naziv pojavljuje se i u legendi jednog nacrtu iz 1741. te u dokumentima iz 1807. i 1808. A. Duplančić, Zidine ... (bilj. 12): 101, bilj. 35. A. Duplančić, Prilog ... (bilj. 12): 126-127.

²⁰⁰ ASV, Proveditori alla sanità, busta 452, nepag.: *per poter divertir li detti fatali effetti coll'esibire per il suddetto Cimiterio una egual quantità del mio coltivato orto situato dietro al vecchio Turrione di San Spirito più lontano dall'abitato, ed a portata per servire alle tumulazioni del suddetto militar presidio, e piedi 100: cento quadrati di più un un angolo di detta esibita quantità di luoco per la tumulazione de poveri al caso della mancanza dell'ordinarie sepolture, coll'impegno di far, che tutto sia circondato di un muro a mie spese per garantire i riguardi della materia di sanità.* Pavlovićevu molbu poduprla je splitsko Zdravstveno vijeće i gradski knez i kapetan.

²⁰¹ DAZd, spisi Vlade za Dalmaciju i Albaniju, kategorija XX, 1802, br. 3292, f. 384 - legenda na nacrtu iz 1801. - vidi bilj. 203.

²⁰² A. Duplančić, Zidine ... (bilj. 12): 92. Njegov je zadnji prikaz na planu uređenja splitske luke i Marmontova perivoja iz 1807. - vidi bilj. 213.

²⁰³ DAZd, spisi Vlade za Dalmaciju i Albaniju, kategorija XX, 1802, br. 3292, f. 384. Legenda nacrtu glasi: *Addi 4 Giugno 1801 Spalato. Dietro a richieste del Nobil Signor Conte Marin Paulovich ho preso in Pianta i due pezzi A, B di terreno contigui alla Porta Priuli, e quartier. A. Terreno ridotto in forma di Orto concesso dal ex Eccellentissimo Magistrato alla Sanità al Signor Conte Paulovich con il circondario di muro in cambio di altro terreno con terminazione 21 Dicembre 1795. B. Terreno dello stesso Signor Conte in vigor d'investita 18 Dicembre 1789 dall'ex Magistrato alle Rason Vecchie, e successico costituito. G, H. Muro progettato, e quasi compiuto, dal Signor Proprietario di Piedi 46 1/2 di Lunghezza, grossezza Oncie 17; e siccome il terreno è molto declive così nel punto G ha l'altezza di Piedi 11; e nel punto H va a combaciarsi con il terreno. L'Estremità H del muro è distante da quello della Città Piedi 14; e l'altezza del muro sopradetto GH è più basso di Piedi 9:1/2 da quello della Città. E. Situazione, in cui il Signor Conte Paulovich ha aperto un foro per stabilirvi una comunicazione col terreno B. Potpisano: Tenente Ingegnere Voinovich Nachich. Sa sjeverne i istočne strane označene su zidine bastiona (Mura della Città), zatim kvartir za stražu uz Vrata Priuli (Quartier di Porta Priuli), s južne strane ulica (Strada Pubblica) i zapad (Ponente). Legenda na drugom nacrtu (f. 407) glasi: *Adi =16= Aprile =1801= Spalato. Io Francesco Antonio Corir Cesareo Reggio Perito Agrimensore sulle ricerche delli Signori Conte Girolamo Bajamonti, Conte Marin Paulovich, e Signor Zuanne Bosich hò diviso frà loro tutto lo spazio di spalto Delineato nel presente Disegno, dichiarando che la porzione segnata con Lettera =A= spetta al Signor Conte Marin Paulovich dalla parte di Ponente; Quella dimezzaria distinta con la Lettera =B= al Nobile Signor Conte Girolamo Bajamonti, e l'altra**

dalla parte di Levante marcata con Lettera =C= al Signor Giovanni Bosich, dalle quali tre porzioni si chiamano le parti medeme per se è loro Erredi pienamente contenti, e sodisfatti, facendosi reciproca amplissima quietanza. A= di Passi Numero 488=, B= di Passi Numero 469. C= di Passi Numero 416: piedi :16. Il Pezzo marcato con la Lettera (D) dietro l'orto del detto Conte Paulovich è di ragione dello stesso Conte Paulovich, che feci compententi, e convenienti compensi. D= di Passi Numero 224: piedi 6=. F= ora Campo Santo di Passi Numero 163: piedi 17=. In fede di che Francesco Antonio Corir Cesareo Reggio Perito Agrimensore Affermo con Giuramento. Na nacrtu su još označeni kvartir za strazu (Quartier Pubblico), ulica (Strada Pubblica) i strane svijeta (Levante, Ponente). Usporedi stanje bastiona Priuli iz 1910. i bastiona Zorzi i kuća Pavlović iz 1909. Državni arhiv – Split, Arhiv mapa za Istru i Dalmaciju, snimka Splitskog poluotoka 1908-1914, mapa II, list 101, mapa III, list 206-209 (ovdje sl. 61, 62).

²⁰⁴ A. Duplančić, Zidine ... (bilj. 12): 91, 92, 95, 96 - na sl. označeno slovom A.

²⁰⁵ Ucertana je na prikazu dijela zidina iz 1792. A. Duplančić, Zidine ... (bilj. 12): 96. Bernardijevi su tu imali svoju kuću naslonjenu na unutrašnju stranu zidina. A. Duplančić, Prilog ... (bilj. 12): 123. D. Kečkemet, Rušenje ... (bilj. 35): 429.

²⁰⁶ D. Kečkemet, Stara splitska bolnica, Split, 1964: 11.

²⁰⁷ A. Duplančić, Zidine ... (bilj. 12): 92, 98. ASV, Rason vecchie, busta 181, br. 121, uz nacrt br. 611: *per ridurli ad uso di orto colla facoltà di erigere piccola fabrica sopra uno di quelli verso il mare*. Magistrat mu je 26. travnja 1797. odobrio investituru za zemljišta označena slovima B, C i D.

²⁰⁸ ASV, Rason vecchie, busta 179, nepag., uz nacrt br. 587 i 588. Slike i legende nacrtu vidi u A. Duplančić, Gradski ... (bilj. 74): 139, 140, 145-146. Na Kurirovim nacrtima tražene kule označene su slovom A. Istočna i središnja kula još postoje dok je ona zapadna srušena u doba francuske uprave.

²⁰⁹ DAZd, gen. prov. kut. 190, A. Foscari (1778-1780), knj. I, f. 34r-35: *impianto di Gelsi nei splati del circondario delle mura di questa città, e dell'altra di Traù*. D. Božić-Bužančić, Južna Hrvatska u europskom fiziokratskom pokretu, Split, 1995: 83. Ceruti je podnio molbu na temelju providurova proglaša od 27. studenoga 1777.

²¹⁰ DAZd, gen. prov. kut. 190, A. Foscari (1778-1780), knj. I, f. 34r: *entro il Forte detto dei Grippi, e nei esterni suoi Spalti all'intorno*. D. Božić-Bužančić, Južna ... (bilj. 209): 83. J. Bajamonti, Dell'origine e dei progressi della pubblica Società economica di Spalato, Nuovo giornale enciclopedico d'Italia, Venezia, 1790, ottobre: 105: *su' terrapieni del forte Grippi*. Isti tekst i u Nuovo giornale d'Italia spettante alla scienza naturale ..., Venezia, 1791, t. II, str. 339. Tu se spominju redovnice di santa-Marta, što je očito pogreška umjesto Maria jer u Splitu nije postojao samostan sv. Marte nego sv. Marije de Taurello. Prijevod vidi u J. Bajamonti, Zapiso o gradu Splitu, Split, 1975: 276.

²¹¹ DAZd, spisi mletačkog fiskalnog savjetnika, fasc. VII, poz. 2, f. 52 – pismo pokraj. fiskalnog odvjetnika T. Pasqualija od 19. kolovoza 1791: *che essendo stati li Spalti di questa Città sempre considerati di diritto della Pubblica Rappresentanza pro tempore, e sempre concessi ad affitto*. U legendi Kurirova nacrtu iz 1789: *Annuo Canone di Ducati tre d'Argento verso la Cassa Pubblica ed altri quattro ai Pubblici Rappresentanti pro tempore i qualli per uso inveterato ritragono Annualmente da tutti gli Spalti di questa Città qualche contribuzione*. U legendi nacrtu iz 1792: *ducatti due d'Argento d'Annuo Canone verso questa Pubblica Rappresentanza a raguagli d'Altri Spalti, e Duccatti uno d'Argento verso la Cassa Pubblica d'Annuo Canone*. U legendi nacrtu iz 1796: *potersi aggravare un Ducato d'Argento verso la Cassa Pubblica, è verso questa Pubblica Rappresentanza Lire 18: Moneta di Dalmazia a raguaglio d'altri Spalti*. (A. Duplančić, Zidine ... (bilj. 12): 98 – bilj. 2, 101 – bilj. 34.) Riječ *spalto* u Kurirovim legendama označuje samo unutrašnji prostor bastiona (spazio detto Spalto, Spalto Priuli, sopra questi Pubblici Spalti), a ne bastion u cijelosti za koji rabi riječ *baluard* (*beluardo*).

²¹² G. Novak, Povijest Splita III, Split, 1965: 66-69. D. Kečkemet, Splitski ... (bilj. 119): 293-296. D. Kečkemet, Vicko Andrić - arhitekt i konzervator 1793-1866, Split, 1993: sl. 2. D. Kečkemet, Marmontov plan izgradnje splitske obale, Adrias 4-5, Split, 1993-1994: 148-152.

²¹³ Njihov izgled neposredno prije rušenja vidi se na planu luke iz 1807. DAZd, spisi francuske uprave, spisi generalnog providurstva, god. 1807,

tit. X, javna zemljišta i zgrade, filza II, rubrika 20, f. 1003. A. Marmont, Memoari, Split, 1984: sl. VII. D. Kečkemet, Vicko ... (bilj. 212): sl. 2.

²¹⁴ On se vidi na tlocrtima iz druge polovice 1808. A. Duplančić, Splitska ... (bilj. 146): 67-69, 71. Na Kurirovu nacrtu označen je F= *Luoco Aperto di Nuovo*, a uz njega novi put *Strada Pubblica Nuova*. Isto, str. 75.

²¹⁵ Od nje, prostora sa sjeverne strane i prostora prema Dioklecijano-voj palači stvorena je velika poljana, na čemu se radilo i sredinom 1808. Arhiv Arheološkog muzeja - Split, 1906, br. 62, prijepis pisma načelnika Jakova Cindra gen. prov. Vincenzu Dandolu od 20. srpnja 1808: *si stà attualmente lavorando un'ampia piazza formata dal campo Manus, dalla Cortina di questo nome, e dallo spazio interposto fra il nuovo, e vecchio recinto*. Na toj poljani poslije je bilo vojno vježbalište, a zatim gradski park.

²¹⁶ Pogrešno umjesto 4; pogreška u rukopisu ili tiskarska pogreška.

²¹⁷ I. Pederin, Franjo I. i počeci antičke arheologije u Hrvatskoj, VAHD 78, Split, 1985: 130.

²¹⁸ Hrvatski državni arhiv – Zagreb, RAB-AHZ, K VII i 160 = plan iz 1817; RAB-AHZ, K VII i 161 = plan iz 1819. S. Piplović, Primorske ... (bilj. 163): 33 = plan iz 1819. Preris plana iz 1819, ovjeren potpisom Vicka Andrića, čuva se u Muzeju grada Splita.

²¹⁹ Vidi bilj. 114.

²²⁰ S. Piplović, Eklekticizam i secesija u urbanističkom razvitku Splita, Peristil 31-32, Zagreb, 1988-1989: 98.

²²¹ D. Kečkemet, Vicko ... (bilj. 212): sl. 47, 82.

²²² J. Högel Müller, Erinnerung an Dalmatien, Wien, [oko 1845]: tab. 7. Z. Buljević, Tragovima ... (bilj. 2): sl. 25. Objavljivanje Högel Müllerove mape treba datirati oko 1845. zbog radova na sjeveroistočnoj kuli Dioklecijanove palače 1843. - vidi daljnji tekst.

²²³ Raccolta delle leggi ed ordinanze dell'anno 1845 per la Dalmazia, Zara, 1851: 290-291 - objava Dalmatinske vlade br. 18205-2042 od 3. rujna 1845. S. Piplović, Eklekticizam ... (bilj. 220): 97-98. Zbog dalekosežnosti ove odluke za urbanistički razvoj Splita (o čemu Piplović u navedenom radu, str. 97-103) donosimo je u cijelosti: *Notificazione del governo. Sua maestà i.r. con veneratissima sovrana risoluzione dell' 11 luglio prossimo decorso, comunicata dall'eccelsa cancelleria aulica riunita mediante riverito decreto 9 agosto prossimo passato N. 26390-2693 si è degnata di ordinare che la città di Spalato pelli' avvenire debba essere risguardata come città aperta, per cui cessar deve la denominazione »città murata«. Delle esistenti fortificazioni saranno soltanto da conservarsi il Forte Gripe e le due batterie di S. Stefano e Botticelli con un raggio di 120 klafter, ritenuto fuori di questo raggio abbian interamente da cessare le attuali limitazioni in punto di erezioni di fabbricati, che siano altresì da restituirsì ai rispettivi proprietari le reversali di denominazione, che dai medesimi fossero già state prodotte. Un tanto si deduce a pubblica conoscenza coll'avvertimento che all'effetto vennero emesse le opportune istruzioni verso la c.r. direzione delle fortificazioni militari, onde di concerto coll'autorità politica venga marcata la nuova linea di fortificazione dei detti forte e batterie.*

²²⁴ S. Muljačić, Kronološki pregled izgradnje Splita u XIX. i XX. stoljeću, Zbornik Društva inženjera i tehničara u Splitu, Split, 1958: 81, 87.

²²⁵ S. Muljačić, Kronološki ... (bilj. 224): 76. S. Muljačić, Izgradnja Splita 1944-1969., Urbs 8, Split, 1969: 52.

²²⁶ Usporedi D. Kečkemet, Rušenje ... (bilj. 35): 425-464.

²²⁷ G. Praga, Testi volgari spalatini del trecento, Atti e memorie della Società dalmata di storia patria II, Zara, 1927: 120: *Item laso alo chomone di Spalatro s. 20 per mura di Spalatro*.

²²⁸ DAZd, bratovštine, Split, br. 89, f. 179v: *Item lasso al Commun de Spalato soldi cinque di piccoli, et questo nella fabrica delli muri*.

²²⁹ C. Fisković, Marko Marulić Pečenić i njegov likovni krug, Čakavska rič 1, Split, 1972: 87: *Item lasso in la fabrica de muri de Spalato ducati uno*.

²³⁰ P. Kolendić, Marulićeva oporuka, Split, 1924: 10: *Volo pretereā ad roborandum testamentum istud heres meus soluat, quantum lex jubet in fabricam muri ciuitatis Spalati*. L. Margetić, Marulićeva oporuka, Colloquia Maruliana IX, Split-Rim, 2000: 281.

²³¹ C. Fisković, Šest Marulićevih prijatelja, Colloquia Maruliana V, Split, 1996: 120: *et primo lasso in le mura de spalato Lire V*.

²³² R. Tomić, Oporuka Jakova Cerinea, Radovi Instituta za povijest umjetnosti 19, Zagreb, 1995: 117: *Lasso alla mura di Spalato soldi cinque giusta l'ordinario*. A. Duplančić, Oporuka splitskog kanonika i književnika Jurja de Carisa (Dragišića), CCP 34, Zagreb, 1994: 159: *Item giusta la legge lasso nelle Mura di Spalato soldi cinque per coroboratione del presente mio Testamento*.

²³³ Testamento di monsignor ... Steffano Cosmi ... arcivescovo di Spalato ..., BASD VIII, Spalato, 1885, prilog: 18: *Iure legati lascio alle mura di questa città soldi cinque, giusta l'ordinario*.

²³⁴ Č. Čičin-Šain, Oporuka Jerolima Kavanjina, Split, 1951: 12: *Per coroboratione del presente Testamento lascio nelle mura di questa Città quanto dispone la legge*. Navedeni primjeri pokazuju da nije točno pisanje kako »nakon Marulićeva doba te klauzule ponovno nestaje«. L. Margetić, Marulićeva ... (bilj. 230): 282.

²³⁵ Miscellanea I, Zadar, 1949: 36.

²³⁶ Miscellanea II-IV, Zadar, 1950-1952: 109.

²³⁷ C. Fisković, Prilog proučavanju i zaštiti Dioklecijanove palače u Splitu, Rad JAZU 279, Zagreb, 1950: 13-14.

²³⁸ Isto, str. 10, 14, Loredanov grb na str. 63.

²³⁹ L. Katić, Iz knjiga oporuka splitskog kaptola, Starine 49, Zagreb, 1959: 101.

²⁴⁰ G. Novak, Povijest Splita I, Split, 1957: 506. Statut ... (bilj. 17): 723.

²⁴¹ J. Alačević, Diario estratto da quello del padre Zuanne Cetinich raccoglitore delle notizie risguardanti l'arcivescovo Cupilli, Annuario dalmatico V, Zara, 1890: 214, 222.

²⁴² R. Adam, Ruins ... (bilj. 32): tab. III., X.

²⁴³ Lav i grb otučeni su 1943. A. Duplančić, Mletački ... (bilj. 88): 31-32.

²⁴⁴ A. Duplančić, Popisi ... (bilj. 112): 158, 168. A. Duplančić, Prilog ... (bilj. 12): 131-132.

²⁴⁵ KAS, br. 673, sveščić 1, nepag., u izjavi Duje Delića od 18. studenoga 1655. ta je kula nazvana *Starim Cantunom*. U katastru bratovštine Presvetog Sakramenta iz 1621: *canton vecchio detto il posto degli hebrei*. P. Petrić, Splitski ... (bilj. 17): 135.

²⁴⁶ Vidi bilj. 36.

²⁴⁷ DAZd, stara splitska općina, kut. 338, sv. 379, f. 17v-18: *odobrenja kneza i kapetana Marca Antonia Minotta od 3. rujna i 15. listopada 1645. za isplatu radnicima*. U listopadu se spominje iznos od čak 500 dukata: *Non essendosi stati sodisfatti li maestri murari delli loro avanzi per le fature fatte al Canton Vecchio, come molte altre materie tolte per la fabrica del medemo per non essersi potute scodere li ducatti cinque cento destinati del Sacro Monte di Pietà per la fabrica predetta ...*

²⁴⁸ F. Difić, Povijest ... (bilj. 5): 75.

²⁴⁹ KAS, br. 673, sveščić 1, nepag., molba Paule Bugardello od 5. studenoga 1655: *che nel principio di queste turbolenze con li Turchi fu d'ordine publico disfatta una Torre, che era attaccata alle mura di questa Città ... Di più nel tempo sudetto, con occasione, che si circondò di mura nova una delle Torre della Città detta il Canton Vecchio, fu neccessario occupar tutta la strada publica e per far comoda la strada alli transitanti, disfar un Giardino, et Casa con un Pozzo d'acqua viva di ragione dello detto Reverendo Don Niccolò [Bogardello]*.

²⁵⁰ R. Adam, Ruins ... (bilj. 32): tab. III, X, XI.

²⁵¹ Isto, tab. II, V.

²⁵² J. Lavallée - L. F. Cassas, Voyage ... (bilj. 172): tab. uz str. 131. D. Kečkemet, Louis ... (bilj. 172): 113.

²⁵³ J. Lavallée - L. F. Cassas, Voyage ... (bilj. 172): tab. između str. 124 i 125, tab. uz str. 126. D. Kečkemet, Louis ... (bilj. 172): 135, 137.

²⁵⁴ NAS, KAS, br. 703, nepag., dokument br. 5, prilog 5, pismo inž. Paola Artica: *Un terzo lo fu pure alli Conti Milesi, ed ora dicesi passato al Conte Rados Michieli Vitturi*.

²⁵⁵ DAS, Arhiv mapa za Istru i Dalmaciju, Split, protokol zgrada - br. 2157: *Tutto ingombro di ruine*.

²⁵⁶ D. Kečkemet, Vicko ... (bilj. 212): tab I, legenda uz br. II: *nel 1843 fu spogliata del Bastione che la copriva*.

²⁵⁷ Arhiv Arheološkog muzeja - Split, 1844, br. 5, dopis F. Carrare Okružnom poglavarstvu od 19. kolovoza 1844. Carrara traži da se ustave daljnji radovi na kuli *convertita di già in casa*. D. Kečkemet, Vicko ... (bilj. 212): 160.

²⁵⁸ J. Högel Müller, Erinnerung ... (bilj. 222): tab. 7. Z. Buljević, Tragovima ... (bilj. 2): 25. Današnje stanje kule vidi u T. Marasović, Dioklecijanova palača, Beograd, 1982: 63.

²⁵⁹ C. Fisković, Zdravstvene prilike u Splitu krajem XVIII. i prvih godina XIX. stoljeća, Iz hrvatske medicinske prošlosti, Zagreb, 1954: 249. C. Fisković, Prilog ... (bilj. 167): 12, 14.

²⁶⁰ G. Stanojević, Građa ... (bilj. 157): 43.

²⁶¹ A. Duplančić, Popisi ... (bilj. 112): 156, 166.

²⁶² A. Duplančić, Popisi ... (bilj. 112): 156, 172-173.

²⁶³ D. Kečkemet, Louis ... (bilj. 172): 89, 128.

²⁶⁴ G. Stanojević, Građa ... (bilj. 157): 44.

²⁶⁵ A. Duplančić, Zidine ... (bilj. 12): 92.

²⁶⁶ A. Duplančić, Popisi ... (bilj. 112): 171. A. Duplančić, Zidine ... (bilj. 12): 95. ASV, Rason vecchie, busta 177, dis. 557. Foscolo je tražio investituru *di una muraca abbandonata con fondo contiguo*. DAZd, spisi mletačkog fiskalnog savjetnika, fasc. VII, poz. 2, f. 38-43v – prijepisi termanacije i drugi spisi.

²⁶⁷ DAZd, spisi mletačkog fiskalnog savjetnika, fasc. VII, poz. 2, f. 43v-44 – pismo pokrajinskoga fiskalnog odvjetnika Trifona Pasqualija od 20. kolovoza 1791; prodana je *alli Signori Capitan Giorgio Conte Cacic, e Nipoti Figli del quondam Conte Steffano*. NAS, KAS, br. 703, nepag., dokument br. 5, prilog 7, isto pismo.

²⁶⁸ A. Duplančić, Zidine ... (bilj. 12): 92, 95.

²⁶⁹ G. Stanojević, Građa ... (bilj. 157): 44.

²⁷⁰ A. Duplančić, Prinosi ... (bilj. 31): 146, 148.

²⁷¹ DAZd, spisi mletačkog fiskalnog savjetnika, fasc. VII, poz. 2, f. 43v – pismo od 20. kolovoza 1791: *dirimpetto al Campo Santo Vecchio*. NAS, KAS, br. 703, nepag., dokument br. 5, prilog 7.

²⁷² G. Novak, Povijest ... (bilj. 4): 81, 84, 434 – tu piše da je gradnja počela 1583. D. Kečkemet, Zidovi u povijesti Splita, Split, 1971: 42-51. C. Fisković, Umjetnički ... (bilj. 17): 143. Zbog novčanih problema Rodriga u listopadu 1582. razmišlja o prodaji zgrade. V. Morpurgo, Daniel Rodriguez i osnivanje splitske skele u XVI stoljeću, Starine 52, Zagreb, 1962: 228.

²⁷³ G. Novak, Povijest ... (bilj. 4): 163-165, 434-437. D. Kečkemet, Urbanistički ... (bilj. 114): 1404-1407. D. Kečkemet, Prilozi opisu i povijesti splitskog lazareta, Pomorski zbornik 13, Rijeka, 1975: 377-400. A. Duplančić, Popisi ... (bilj. 112): 152-153, 155, 163. A. Duplančić, Prilog ... (bilj. 145): 69-87. A. Duplančić, Neobjavljeni ... (bilj. 160): 167-190.

²⁷⁴ S njegova balkona providur je, zajedno s predstavnicima grada, promatrao natjecanja na obali i dijelio nagrade. (Registro del cerimoniale che praticavasi fra il pubblico rappresentante veneto e la città di Spalato nel corso intero del suo reggimento, BASD II, Spalato, 1879, str. 123.) Taj se balkon vidi na Justerovoj veduti (ovdje sl. 39).

²⁷⁵ Potkraj 1756. i početkom 1757. u lazaretu je dva mjeseca odsjeo turski predstavnik Omer-beg Babić. Lj. Šimunković, Prehrana bosanskog izaslanika Omer-bega Babića i njegove pratnje u splitskom lazaretu, Građa i prilozi za povijest Dalmacije 16, Split, 2000: 287-315.

²⁷⁶ P. Petrić, Sakralna ... (bilj. 17): 286-287.

²⁷⁷ A. Duplančić, Neobjavljeni ... (bilj. 160): 175.

²⁷⁸ NAS, KAS, br. 703, nepag., dokument br. 5, prilog 5.

²⁷⁹ A. Duplančić, Neobjavljeni ... (bilj. 160): 174, 176. Vidi ovdje sl. 64, 65 i 67. Prethodno je crkva sv. Jelene bila na sredini obale, uz južni zid Dioklecijanove palače, gdje je podignuta 1709. P. Petrić, Sakralna ... (bilj. 17): 286.

²⁸⁰ A. Duplančić, Neobjavljeni ... (bilj. 160): 176. Vidi ovdje sl. 65. A. Duplančić, Izvori za povijest masonstva u Splitu, CCP 30, Zagreb, 1992: 105, 106 - u tisku je slika pogrešno objavljena zrcalno.

²⁸¹ U spomenutom kaptolskom svesku prijepisâ dokumenata iz Venecije (vidi bilj. 6) umetnut je i preri drugoga plana Splita koji sam prigodom objave okvirno datirao u drugu polovicu 18. stoljeća (A. Duplančić, Prinos ... (bilj. 31): 146.) U tom svesku na str. 79. nalazi se odlomak pisma gen. prov. Zorza Grimanija od 11. studenog 1732. u kojem govori da je nacrt nastao u vezi s poboljšanjem zdravstvene sigurnosti te da je troškovnik izradio inž. Francesco Melchiori, dok je prijepis legende plana između str. 79 i 80. Zahvaljujući tomu sada znamo da je nacrt iz 1732. i da ima istu sudbinu kao spomenuti Boucautov - vidi bilj. 149. Odlomak Grimanijeva pisma glasi: *L'annesso disegno con la distinzione dei luoghi e l'ordina dell'opera sempre utile e da non differirsi per quanto preme nelle correnti emergenze la comune salute. Unisco pur il calco della spesa di mio ordine formato dal Colonnello Ingegnere Melchiori, ascendente a cechini 288 circa per le più ristrette misure perchè degnandosi Vostra Eccellenza d'approvarla si dia sollecita mano al lavoro per terminarlo prima della nuova stagione.* O Melchioriju vidi A. Duplančić, O Mihovilu Luposignoliju, vojnim inženjerima i mjernicima u Dalmaciji u 18. stoljeću, PPUD 29, Split, 1990: 261, 264-265.

²⁸² Osim u već navedenim radovima, prikazi lazareta objavljeni su u Z. Buljević, *Tragovima* ... (bilj. 2): passim. D. Kečkemet, *Vicko* ... (bilj. 212): sl. 28-31. J. Kovačić, Mjernik i graditelj Giovanni Battista Camozzini, *Kulturna baština* 24-25, Split, 1994: 90. A. Duplančić, Dvije vedute Splita iz prve polovice XIX. stoljeća, *Radovi Zavoda za povijesne značnosti HAZU u Zadru* 37, Zadar, 1995: 646, 651.

²⁸³ A. Duplančić, Regesta ... (bilj. 15): 40.

²⁸⁴ F. Oreb, Crkva ... (bilj. 114), str. 195-227. *Crkva i samostan dominikanaca u Splitu (fotomonografija)*, Split, 1999.

²⁸⁵ P. Petrić, Sakralna ... (bilj. 17): 282. Za položaj crkve vidi plan grada u *Zlatna knjiga grada Splita I.*, Split, 1996: uz str. 633.

²⁸⁶ To je kuća uz sjeverni zid Dioklecijanove palače koja je na katastarskom planu iz 1831. označena br. 2059, 2061 i 2062. Vitturi ju je dobio u zajmenu za jednu svoju kuću, što je odobrio Senat 19. studenoga 1788. (ASV, Rason vecchie, busta 178, nepag. Tražena isusovačka kuća bila je omeđena: *da levante casa mistro Vincenzo Cadeo, da ponente casa ove abbitavano PP. Gesuiti ora abbitata dal conte Girolamo Ivelio, separata dalla prima col mezzo di un corticello, da ostro strada pubblica.* Izvještaj je podnio zastavnik inž. Koriolan Cippico.) Nakon ukidanja Isusovačkog reda 1773. kuća je iznajmljena P. Pasqualigu i D. Allegretiju, a prema ovom popisu služila je i za smještaj časnika vojne posade. A. Duplančić, O hospiciju splitskih isusovaca u XVIII. stoljeću i portretima Ardelija della Belle, *Isusovac Ardelio della Bella (1655-1737)*, Split-Zagreb, 1990: 304. A. Duplančić, Popisi ... (bilj. 112): 161-162, 171-172. A. Duplančić, Nacrt isusovačkih kuća u Splitu iz XVIII. stoljeća, *Kulturna baština* 30, Split, 1999: 127-129, sl. na str. 137 i 138. DAZd, spisi mletačkog fiskalnog savjetnika, fasc. VII, poz. 2, f. 51 - pismo pokraj. fiskalnog odvjetnika T. Pasqualija od 16. srpnja 1791.

²⁸⁷ To je kuća uz sjeverni zid Dioklecijanove palače koja je na katastarskom planu iz 1831. označena br. 2063. Ona je nastala spajanjem dviju kuća koje su braća Ivelio darovali isusovcima 1725. A. Duplančić,

O hospiciju ... (bilj. 286): 296. A. Duplančić, Popisi ... (bilj. 112): 158, 168. A. Duplančić, Nacrt ... (bilj. 286): 128, sl. na str. 137 i 138.

²⁸⁸ Odnosi se na ložu za stražu uz zapadna vrata Dioklecijanove palače. Inž. G. F. Rossini predlagao je 1749. njezinu obnovu jer je bila u lošem stanju, što navodi i *capo maggior e quartier mastro* Alvise Trialli u izvještaju od 6. kolovoza 1751: *La Granguardia è di rimpetto al Pubblico Palazzo, atrovasi affatto in pesisimo stato e uso in abille.* (Museo Correr - Venezia, Mss. P.D. 571c, f. 248.) Loža je temeljito obnovljena 1785. u vrijeme izvanrednog providura za zdravstvo Angela Dieda. (A. Duplančić, Regesta ... (bilj. 15): 147. A. Duplančić, Popisi ... (bilj. 112): 162. C. Fisković, Izgled ... (bilj. 106): 96.) Trg se zove Trg kamenica po mjerama za mast i žitarice. C. Fisković, Izgled ... (bilj. 106): 96. A. Duplančić, Regesta ... (bilj. 15): 120-121.

²⁸⁹ To je loža za gradsku stražu uz Vrata Pisture.

²⁹⁰ Generalat je zapadni dio sklopa lazareta. Navedena skladišta bila su u podrumima Dioklecijanove palače. Prvo je bilo bliže jugoistočnoj kući, a sastojalo se od dviju prostorija koje su se nalazile ispod kuća Bajamonti i Grigillo. (DAZd, spisi mletačkog fiskalnog savjetnika, fasc. VII, poz. 2, f. 32 - pismo pokraj. fiskalnog odvjetnika T. Pasqualija od 12. srpnja 1791. A. Duplančić, Tri crteža podruma Dioklecijanove palače iz XVIII. stoljeća, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 86/1993, Split, 1994: 300, sl. na str. 304. A. Duplančić, Popisi ... (bilj. 112): 160 - br. 38.) Drugo skladište bilo je s istočne strane ulaza u podrum Palače, a braća Marccochia dobila su ga u investituru 7. kolovoza 1781. DAZd, spisi mletačkog fiskalnog savjetnika, fasc. VII, poz. 2, f. 36v-37 - pismo pokraj. fiskalnog odvjetnika T. Pasqualija od 20. srpnja 1791. A. Duplančić, Tri crteža ... (bilj. 290): 301-302, sl. na str. 305. A. Duplančić, Popisi ... (bilj. 112): 160-161 - br. 39, sl. na str. 155.

²⁹¹ Ovo su, također, skladišta u podrumima Dioklecijanove palače. Suđeci po legendi nacrti P. Kurira iz 1781, jedno od njih bilo je sa zapadne strane ulaza u podrum. (A. Duplančić, Tri crteža ... (bilj. 290): 301-302, sl. na str. 305.) Iz pisma pokraj. fiskalnog odvjetnika T. Pasqualija od 5. kolovoza 1791. doznajemo da su ta skladišta nekoć pripadala obitelji Papalić, ali su nasljeđivanjem i raznim zamjenama došla u ruke braći Cindro i Antunu Grossiju. Skladišta su zvana veliko i malo (*uno detto il grande, a l'altro il piccolo*). Tijekom ratova država se njima koristila za svoje potrebe kao skladištima dvopeka, baruta i drugog materijala, ali nije plaćala najamninu Papalićima. (DAZd, spisi mletačkog fiskalnog savjetnika, fasc. VII, poz. 2, f. 59-61.) Vjerojatno se na jedno od njih odnosi podatak iz 1652. o novouređenom skladištu za barut u luci. A. Duplančić, Regesta ... (bilj. 15): 40.

²⁹² To je jugoistočna kula Dioklecijanove palače.

²⁹³ To je sjeveroistočna kula Dioklecijanove palače.

²⁹⁴ To je bastion Zorzi.

²⁹⁵ To je Marin Pavlović-Fontana.

²⁹⁶ To je bastion Priuli.

²⁹⁷ To je bastion Bernardo (Bondumier), a napomena je očito trebala biti uz gornji upis koji se odnosi na bastion Priuli.

²⁹⁸ Vidi bilj. 210.

KRATICE

ASV = Archivio di stato - Venecija

BASD = Bullettino di archeologia e storia dalmata

CCP = *Croatica christiana periodica*

DAS = Državni arhiv - Split

DAZd = Državni arhiv - Zadar

KAS = Kaptolski arhiv - Split

NAS = Nadbiskupski arhiv - Split

PPUD = Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji

VAHD = Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku

U citiranim dokumentima sve su kratice razriješene, a godine preračunane ako je uz njih bila oznaka MV (more veneto). Za popis generalnih providura vidi Serie degli eccellentissimi provveditori generali, sindici, auditori ..., u: L. Maschek, *Manuale del regno di Dalmazia per l'anno 1874., anno IV*, Zara, 1874: 24-33. Slično, ali bez podataka o mjesecima, F. Bulić, Serie degli eccellentissimi provveditori generali, sindici, auditori ..., *VAHD XLIX*, Split, 1926-1927: 125-129.

IZVORI I LITERATURA

Izvori

Arheološki muzej - Split

Arhiv, god. 1844; 1906.

Archivio di stato - Venecija

Provveditori alla sanità, busta 452.

Provveditori da terra e da mar, filza 450; busta 476; busta 534; filza 1152.

Rason vecchie, busta 177, 178, 179, 181.

Senato, dispacci, Rettori, Dalmazia, 1641, filza 46; 1648, filza 53.

Biblioteca nazionale Marciana - Venecija

Manoscritti italiani, It. Cl. IV. 28 (5093).

Državni arhiv - Split

Arhiv mapa za Istru i Dalmaciju, snimka Splitskog poluotoka 1908-1914, mapa II, III; Split, protokol zgrada.

Splitske matice - knj. krštenih VI; knj. umrlih II, VI; knj. vjenčanih II, III.

Državni arhiv - Zadar

Bratovštine, Split, br. 89.

Gen prov. kut. 7, A. Civran (1630-1632), knj. jedina; kut. 14, L. Foscolo (1645-1650), knj. I; kut. 15, L. Foscolo (1645-1650), knj. II; kut. 17, G. Foscarini (1650-1652), knj. jedina; kut. 18, L. Dolfin (1652-1654), knj. jedina; kut. 19, G. A. Zen (1655-1656), knj. I; kut. 27, C. Corner (1665-1667), knj. I; kut. 34, Z. Morosini (1671-1673), knj. II; kut. 43, P. Valier (1678-1680), knj. I; kut. 67, M. Zane (1702-1705), knj. I; kut. 70, G. da Riva (1705-1708), knj. II; kut. 126, G. Querini (1741-1744), knj. VI; kut. 190, A. Foscari (1778-1780), knj. I.

Mape Grimani, br. 265.

Prva austrijska uprava, spisi Vlade za Dalmaciju, 1806, kat. II, br. 703.

Spisi mletačkog fiskalnog savjetnika, fasc. VII, poz. 2.

Spisi Vlade za Dalmaciju i Albaniju, kategorija XX, 1802, br. 3292.

Stara splitska općina, kut. 254, sv. 247, sveščić 9; kut. 307 i 308, sv. 321; kut. 309, sv. 322, sveščić 1-5, 8-11; kut. 338, sv. 379; kut. 347, sv. 401; kut. 359, sv. 406.

Zemljopisne i topografske karte Dalmacije, br. 4.

Hrvatski državni arhiv - Zagreb

RAB-AHZ, K VII i 160; K VII i 161.

Etnografski muzej - Split

Zbirka crteža J. B. Van Moera.

Konzervatorski odjel - Split

Arhiv Vicka Andrića.

Museo Correr - Venecija

Mapa »Ritratti veneziani« (Prov. Correr, Raccolta uomini illustri), br. 64.

Mss. P.D. 571c; 581c.

Muzej grada Splita - Split

Stari nacrti, inv. br. 111.

Nadbiskupski arhiv - Split

Kaptolski arhiv - Split, br. 8; 28; 673, sveščić 1; 703.

S, br. 47.

Srpska akademija nauka i umjetnosti - Beograd

Istorijska zbirka, ostavština Jovana Tomića, 8711-XII/45.

Sveučilišna knjižnica - Split

Rukopisi, M-12.

Literatura

- Adam, Robert. *Ruins of the palace of the emperor Diocletian at Spalatro in Dalmatia*, London, 1764.
- Alačević, Josip. Diario estratto da quello del padre Zuanne Cetinich raccogliatore delle notizie risguardanti l'arcivescovo Cupilli, *Annuario dalmatico* V, Zara, 1890.
- Alačević, Josip. La guerra della Sacra lega detta pure la guerra di Morea dal 1684 al 1699, *Tabularium* II, Zara, 1902; III, 1903; IV, 1904.
- Allezard, Jean Joseph. *Recueil de 163. des principaux plans des ports et rades de la Méditerranée*, Genes, 1804; 1817. i 1833. (Livourne).
- Bajamonti, Julije. Dell'origine e dei progressi della pubblica Società economica di Spalato, *Nuovo giornale enciclopedico d'Italia*, Venezia, 1790, ottobre. Isti tekst i u *Nuovo giornale d'Italia spettante alla scienza naturale* ..., Venezia, 1791, t. II.
- Bajamonti, Julije. *Zapisi o gradu Splitu*, Split, 1975.
- Barbarich, Eugenio. *La campagna del 1796 nel Veneto*, Roma, 1910.
- Bellin, Jacques Nicolas. *Description géographique du golfe de Venise et de la Morée*, Paris, 1771.
- Benvenuti, Angelo. *Zara nella cinta delle sue fortificazioni*, Milano, 1940.
- Beritić, Lukša. Obalna utvrđenja na našoj obali, *Pomorski zbornik* I, Zagreb, 1962.
- Bertoša, Miroslav. Tutamen civitatis et provinciae (»štit gradu i pokrajini«), *Istra* 119, NS, 1-2, Pula, 1991.
- Bezić-Božanić, Nevenka. *Majstori od IX do XIX stoljeća u Dalmaciji*, Split, 1999.
- Božić-Bužančić, Danica. Još jedan tlocrt Splita iz 1784. godine, *PPUD* 28, Split, 1989.
- Božić-Bužančić, Danica. *Južna Hrvatska u europskom fiziokratskom pokretu*, Split, 1995.
- Božić-Bužančić, Danica. Radovčičevi ljetnikovci u Splitu, *PPUD* 16, Split, 1966.
- Božić-Bužančić, Danica. Tlocrt Splita izrađen 1784., *Kulturna baština* 5-6, Split, 1976.
- Brusoni, Girolamo. *Historia dell'ultima guerra trà Veneziani e Turchi* II, Venezia 1673.
- Bulić, Frane – Ljubo Karaman. *Palača cara Dioklecijana u Splitu*, Zagreb, 1927.
- Buljević, Zvonimir. *Tragovima staroga Splita*, Split, 1982.
- Ciccarelli, Andrija. *Osservazioni sull'isola della Brazza*, Venezia, 1802.
- Coronelli, Vincenzo Maria. *Conquiste della Ser: Repubblica di Venezia e nella Dalmazia, Epiro e Morea* ..., [Venezia], 1686.
- Coronelli, Vincenzo Maria. *Il Mediterraneo descritto*, Venezia, [1688.]
- Coronelli, Vincenzo Maria. *Isolario dell'atlante veneto*, Venezia, 1696.
- Coronelli, Vincenzo Maria. *Mari, golfi, isole, spiagge* ..., [Venetia, oko 1694.]
- Crkva i samostan dominikanaca u Splitu (fotomonografija)*, Split, 1999.
- Čičin-Šain, Ćiro. *Oporuka Jerolima Kavanjina*, Split, 1951.
- Čičin-Šain, Ćiro. Pisma Marka Kavanjina splitskog trgovca iz prve polovine XVII. stoljeća, *Starine* 49, Zagreb, 1959.
- Difnik, Franjo. *Povijest Kandijskog rata u Dalmaciji*, Split, 1986.
- Duplančić, Arsen. Dvije vedute Splita iz prve polovice XIX. stoljeća, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 37, Zadar, 1995.
- Duplančić, Arsen. Gradski kaštel i zidine Splita na neobjavljenim nacrtima iz XVIII. stoljeća, *Kulturna baština* 24-25, Split, 1994.
- Duplančić, Arsen. Izvori za povijest masonstva u Splitu, *CCP* 30, Zagreb, 1992.
- Duplančić, Arsen. Jedna faza razvoja splitskih utvrda (1648.), *Mogućnosti* 1-3, Split, 1994.
- Duplančić, Arsen. Kartografski prilozi poznavanju granica između Splita i Poljica, *Ivan Paštrić (1636-1708), život, djelo i suvremenici*, Split, 1988.
- Duplančić, Arsen. Mletački lavovi u Splitu, *Kulturna baština* 18, Split, 1988.
- Duplančić, Arsen. Nacrt isusovačkih kuća u Splitu iz XVIII. stoljeća, *Kulturna baština* 30, Split, 1999.
- Duplančić, Arsen. Neobjavljeni nacrti i opisi splitskog lazareta, *Adrias* 4-5, Split, 1993-1994.
- Duplančić, Arsen. O hospiciju splitskih isusovaca u XVIII. stoljeću i portretima Ardelija della Belle, *Isusovac Ardelio della Bella (1655-1737)*, Split-Zagreb, 1990.
- Duplančić, Arsen. O Mihovilu Luposignoliju, vojnim inženjerima i mjernicima u Dalmaciji u 18. stoljeću, *PPUD* 29, Split, 1990.
- Duplančić, Arsen. Oporuka splitskog kanonika i književnika Jurja de Carisa (Dragišića), *CCP* 34, Zagreb, 1994.
- Duplančić, Arsen. Popisi državnih zgrada u Splitu iz god. 1789. i 1804., *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 13, Zagreb, 1987.

- Duplančić, Arsen. Prilog poznavanju luke i pomorstva Splita u 18. i 19. stoljeću, *Adrias* 2, Split, 1988.
- Duplančić, Arsen. Prilog poznavanju obrane Splita u XVII i XVIII stoljeću, *Vesnik Vojnog muzeja* 33, Beograd, 1989.
- Duplančić, Arsen. Prinos dokumentaciji urbanističkog razvitka Splita od 17. do 19. stoljeća, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 20-21/1994-1995*, Zagreb, 1996.
- Duplančić, Arsen. Prvi boravak kapucina u Splitu (1682-1875), *CCP* 31, Zagreb, 1993.
- Duplančić, Arsen. Regesta zapisnika splitskoga Velikog vijeća od 1620. do 1755. godine, *Grada i prilozi za povijest Dalmacije* 14, Split, 1998.
- Duplančić, Arsen. Splitska bazana i njezina uloga u zaštiti zdravlja, *Acta historiae medicinae, stomatologiae* ... 1-2, Beograd, 1988.
- Duplančić, Arsen. *Splitska crkva sv. Križa u 18. stoljeću*, CCP 19, Zagreb, 1987.
- Duplančić, Arsen. Trgovina u splitskoj luci u svjetlu nekoliko nacrti iz XVIII. stoljeća, *Kulturna baština* 21, Split, 1991.
- Duplančić, Arsen. Tri crteža podruma Dioklecijanove palače iz XVIII. stoljeća, *VAHD* 86/1993, Split, 1994.
- Duplančić, Arsen. Zidine Splita na neobjavljenim nacrtima iz XVIII. stoljeća, *Kulturna baština* 22-23, Split, 1993.
- Enciclopedia italiana* XV, Roma, 1932.
- Evlija Čelebi. *Putopis*, Sarajevo, 1979.
- Fisković, Cvito. Izgled splitskog Narodnog trga u prošlosti, *Peristil* 1, Zagreb 1954.
- Fisković, Cvito. Marko Marulić Pečenić i njegov likovni krug, *Čakavska rič* 1, Split, 1972.
- Fisković, Cvito. Prilog poznavanju vojno-mornaričkog saniteta starijeg doba u Splitu, u: Cvito Fisković – Ljubomir Kraljević. *Doprinos povijesti vojno-pomorskog saniteta u Splitu*, Split, 1972.
- Fisković, Cvito. Prilog proučavanju i zaštiti Dioklecijanove palače u Splitu, *Rad JAZU* 279, Zagreb, 1950.
- Fisković, Cvito. Prilozi o viškim spomenicima, *Mogućnosti* 3-5, Split, 1982.
- Fisković, Cvito. Rušenje i raznošenje solinskih spomenika, *VAHD* LIII/1950-1951, Split, 1951.
- Fisković, Cvito. Splitska renesansna sredina, *Dani hvarskog kazališta - Renesansa*, Split, 1976.
- Fisković, Cvito. Spomen na Alberta Papalića i Ivana Andreisa, *Kulturna baština* 5-6, Split, 1976.
- Fisković, Cvito. Šest Marulićevih prijatelja, *Colloquia Maruliana* V, Split, 1996.
- Fisković, Cvito. Umjetnički obrt XV.-XVI. stoljeća u Splitu, *Zbornik Marka Marulića*, Zagreb, 1950.
- Fisković, Cvito. Zdravstvene prilike u Splitu krajem XVIII. i prvih godina XIX. stoljeća, *Iz hrvatske medicinske prošlosti*, Zagreb, 1954.
- Fortezze veneziane nel Levante*, Venezia, 1999.
- Grgić, Ivan. *Prva agrarna operacija na mletačkoj »novoj stečevini« u Dalmaciji*, Split, 1962.
- Högel Müller, Johann. *Erinnerung an Dalmatien*, Wien, [oko 1845.]
- Iscrizioni dalmate d'epoca veneziana, *BASD* III, Spalato, 1880.
- Jelić, Luka. Raccolta di documenti relativi ai monumenti artistici di Spalato e Salona, *BASD* XVII, Spalato, 1894, prilog.
- Jutronić, Andre. Muzičari, slikari, zlatari i graditelji u starom Splitu, *Mogućnosti* 4, Split, 1956.
- Jutronić, Andre. Split u pismima generala i generalnog providura Lunarda Foscola, *Izdanje Historijskog arhiva u Splitu* 5, Split, 1965.
- Katić, Lovre. Iz knjiga oporuka splitskog kaptola, *Starine* 49, Zagreb, 1959.
- Katić, Lovre. Solin od VII do XX stoljeća, *PPUD* 9, Split, 1955.
- Kečkemet, Duško. Grafike dalmatinskih gradova Joana Blaeua, *Radovi Centra JAZU u Zadru XXII-XXIII*, Zadar, 1976.
- Kečkemet, Duško. Louis François Cassas i njegove slike Istre i Dalmacije 1782., *Rad JAZU* 379, Zagreb, 1978.
- Kečkemet, Duško. Mapa crteža dalmatinskih gradova ing. Josipa Santinija, u: Cvito Fisković – Lovre Katić [i dr.]. *Četiri priloga historiji grada Splita XVII i XVIII stoljeća*, Split, 1953.
- Kečkemet, Duško. Marmontov plan izgradnje splitske obale, *Adrias* 4-5, Split, 1993-1994.
- Kečkemet, Duško. Plan i veduta Splita iz početka osamnaestoga stoljeća, *Kulturna baština* 11-12, Split, 1981.
- Kečkemet, Duško. Poljički Papalići i njihov doprinos gradu Splitu, *Poljički zbornik* 3, Split, 1978.
- Kečkemet, Duško. Prilozi opisu i povijesti splitskog lazareta, *Pomorski zbornik* 13, Rijeka, 1975.
- Kečkemet, Duško. Rušenje splitskih gradskih utvrda, *Grada i prilozi za povijest Dalmacije* 16, Split, 2000.
- Kečkemet, Duško. *Split na starim gravirama*, Split, 1970.
- Kečkemet, Duško. Split u putopisu Evlije Čelebije, *Mogućnosti* 5, Split, 1978.

- Kečkemet, Duško. Splitska utvrda Gripe, *Vojnopomorski ogladi* 2, Split, 1971.
- Kečkemet, Duško. Splitski kaštel, *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku* IV-V, Dubrovnik, 1956.
- Kečkemet, Duško. *Stara splitska bolnica*, Split, 1964.
- Kečkemet, Duško. Urbanistički razvoj splitske luke, *Pomorski zbornik* II, Zagreb, 1962.
- Kečkemet, Duško. *Vicko Andrić - arhitekt i konzervator 1793-1866*, Split, 1993.
- Kečkemet, Duško. *Židovi u povijesti Splita*, Split, 1971.
- Kolendić, Petar. *Marulićeva oporuka*, Split, 1924.
- Kovačić, Joško. Mjernik i graditelj Giovanni Battista Camozini, *Kulturna baština* 24-25, Split, 1994.
- Kozličić, Mithad – Vlado Lozić. *Starije zemljopisne karte u Sveučilišnoj knjižnici u Splitu*, Split, 1994.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan. Izvorna pisma Ivana Lucia, *Arhiv za povjesnicu jugoslavensku* IV, Zagreb, 1857.
- Kuzmanić, Nepo. Četiri braka governadura Francesca, *Slobodna Dalmacija*, Split, 25. 2. 2002, god. LIX, br. 18349.
- Lago, Valentino. *Memorie sulla Dalmazia* I, Venezia, 1869.
- Lavallée, Joseph – Louis François Cassas. *Voyage pittoresque et historique de l'Istrie et Dalmatie*, Paris, 1802.
- Leoni veneti in Dalmazia, *Le tre Venezie* 1, Venezia, 1933.
- Ljubić, Šime. *Commissiones et relationes Venetae* III, Zagrabiæ, 1880.
- Ljubić, Šime. Notizie risguardanti le rovine di Salona, *BASD* XIX, Spalato, 1896.
- Ljubić, Šime. Solinske starine, *Viestnik Hrvatskoga arheološkičkoga društva* I, Zagreb, 1879.
- Marasović, Jerko. Prilog proučavanju slike Splita Girolama da Santacroce, *Petriciolijev zbornik* II (PPUD 36), Split, 1996.
- Marasović, Jerko. Terzo sistema delle fortificazioni di Spalato nel XVII secolo, *Palmanova: fortezza d'Europa 1593-1993*, Venezia, 1993.
- Marasović, Jerko. Znanstveni projekt Graditeljsko naslijeđe Splita, *Obnova povijesne jezgre* 2, Split, 1997.
- Marasović, Tomislav. *Dioklecijanova palača*, Beograd, 1982.
- Marchesi, Pietro. *Fortezze veneziane 1508-1797*, Milano, 1984.
- Margetić, Luj. Marulićeva oporuka, *Colloquia Maruliana* IX, Split-Rim, 2000.
- Marmont, Auguste. *Memoari*, Split, 1984.
- Mirnik, Ivan. Umjetnost medalje u priobalnoj Hrvatskoj od 15. stoljeća do 1818., *Petriciolijev zbornik* II. (PPUD 36), Split, 1996.
- Misae propriae trium sanctorum patronum metropolitanae ecclesiae Spalatensis ...*, Venetiis, 1690.
- Miscellanea* I, Zadar 1949; II-IV, 1950-1952.
- Morpurgo, Viktor. Daniel Rodriguez i osnivanje splitske skele u XVI stoljeću, *Starine* 52, Zagreb, 1962.
- Muljačić, Slavko. Izgradnja Splita 1944-1969., *Urbs* 8, Split, 1969.
- Muljačić, Slavko. Kronološki pregled izgradnje Splita u XIX. i XX. stoljeću, *Zbornik Društva inženjera i tehničara u Splitu*, Split, 1958.
- Muljačić, Slavko. Od bastiona Bernardi do Vid Morpurgove poljane, *Kulturna baština* 19, Split, 1989.
- Novak, Grga. *Mletačka uputstva i izveštaji* IV, Zagreb, 1964; VII, 1972; VIII, 1977.
- Novak, Grga. Nepoznato preinačavanje istočnog perimetralnog zida Dioklecijanove palače, *VAHD LVI-LIX/2*, Split, 1954-1957.
- Novak, Grga. *Povijest Splita* I, Split, 1957; II, 1961; III, 1965.
- Oreb, Franko. Crkva i samostan sv. Dominika u Splitu, *PPUD* 30, Split, 1990.
- Ostojić, Ivan. *Metropolitanski kaptol u Splitu*, Zagreb, 1975.
- Palmanova: fortezza d'Europa 1593-1993*, Venezia, 1993.
- Patarol, Laurentius. *Series augustorum, augustarum, caesarum et tyrannorum omnium*, Venetiis, 1702; 3. izd. Venetiis, 1740.
- Pederin, Ivan. Franjo I. i počeci antičke arheologije u Hrvatskoj, *VAHD* 78, Split, 1985.
- Pelc, Milan. *Život i djelo šibenskog bakroresca Martina Rote Kolunića*, Zagreb, 1997.
- Petricioli, Ivo. Ikonografija Zadra do pada Mletačke Republike, *Radovi Instituta JAZU u Zadru* XI-XII, Zadar, 1965.
- Petricioli, Ivo. *Stari Zadar u slici i riječi*, Zadar, 1999.
- Petrić, Perislav. Sakralna topografija u staroj gradskoj jezgri, *Kulturna baština* 19, Split, 1989.
- Petrić, Perislav. Splitski toponimi, *Čakavska rič* 1, Split, 1986.
- Petrić, Perislav. Topografske bilješke Splitskog polja, *Kulturna baština* 17, Split, 1987.
- Piplović, Stanko. Eklekticizam i secesija u urbanističkom razvitku Splita, *Peristil* 31-32, Zagreb, 1988-1989.

- Piplović, Stanko. Mjernici iz roda Kurir, *Kulturna baština* 9-10, Split, 1979.
- Piplović, Stanko. Primorske fortifikacije 19. stoljeća na istočnom Jadranu, *Hrvatske obalne utvrde u 19. i 20. stoljeću*, Split, 1993.
- Praga, Giuseppe. Testi volgari spalatini del trecento, *Atti e memorie della Società dalmata di storia patria* II, Zara, 1927.
- Prijatelj, Krno. Arhitekt Ivan Skoko i domaći majstori šibenskog baroka, *Zbornik zaštite spomenika kulture, knj. III, sv. 1/1952*, Beograd, 1953.
- Raccolta delle leggi ed ordinanze dell'anno 1845 per la Dalmazia*, Zara, 1851.
- Registro del ceremoniale che praticavasi fra il pubblico rappresentante veneto e la città di Spalato nel corso intero del suo reggimento, *BASD* II, Spalato, 1879.
- Rostagno, Giovanni Battista. *Viaggi dell'illustrissimo et eccellentissimo sign. marchese Ghiron Francesco Villa in Dalmatia e Levente*, Torino, 1668.
- Roux, Joseph. *Receuil (sic!) des principaux plans des ports et rades de la mer Méditerranée*, Marseille, 1764.; Genes, 1779.
- Skakić, Branka. Spisak signatura evidentirane građe o spomenicima kulture Crne Gore iz arhiva u Beču i Veneciji, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru* XXIX-XXX, Kotor, 1981-1982.
- Solitto, Vicko. *Povijesni dokumenti o Istri i Dalmaciji*, Split, 1989. [Stampa] *Per il nob. Sig. Co: Rados Antonio Michieli Vitturi contro il signor colonello Giorgio Antonio Mattutinovich*, [Venezia, bez god.]
- Stanojević, Gligor. Građa za proučavanje istorije gradskih utvrđenja i tvrđava u Dalmaciji i Boki kotorskoj iz sredine XVIII vijeka, *Mešovita građa (Miscellanea)* 4, Beograd, 1976.
- Stanojević, Gligor. Popis vojnih posada, ratne opreme, ljudstva i stoke gradova i kaštela u Dalmaciji Boki kotorskoj iz 1642. godine, *Vesnik Vojnog muzeja* 13-14, Beograd, 1968.
- Statut grada Splita*, preveo Antun Cvitanić, Split, 1998.
- Stošić, Krsto. *Galerija uglednih Šibenčana*, Šibenik, 1936.
- Šimunković, Ljerka. Prehrana bosanskog izaslanika Omerbega Babića i njegove pratnje u splitskom lazaretu, *Građa i prilozi za povijest Dalmacije* 16, Split, 2000.
- Testamento di monsignor .. Steffano Cosmi .. arcivescovo di Spalato ..., *BASD* VIII, Spalato, 1885, prilog.
- Tomić, Radoslav. Oporuka Jakova Cerinea, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 19, Zagreb, 1995.
- Tudor, Ambroz. Dvije viške crkve i njihovo utvrđivanje u 17. stoljeću, *PPUD* 34, Split, 1994.
- Voltolina, Piero. *La storia di Venezia attraverso le medaglie* II, Venezia-Mestre, 1998.

Autori fotografija

Živko Bačić 1, 6, 8, 12, 15, 17, 21-23, 26, 30, 31, 40, 48, 47, 59-62, 69-71, 73-75, 77-80

Giuliano Bandieri 16

Ivan Mimica 7, 27, 54, 60, 65-67

Miljenko Mojaš 76

Ivo Račić 24

Archivio di stato – Venezia 2-5, 9, 10, 13, 14, 25, 41-43, 52, 53, 55-58, 63, 64

Biblioteca nazionale Marciana – Venezia 28, 29, 32, 33, 34

Hrvatski državni arhiv – Zagreb 44-46, 68

Museo Correr – Venezia 11, 37-39

Srpska akademija nauka i umetnosti – Beograd 35, 36, 81

Fototeka Arheološkog muzeja – Split 20

Fototeka Muzeja grada Splita 50

Iz: Ć. Iveković, *Dalmatiens Architektur und Plastik VI-VIII* 51, 72

Iz: C. Kunz, *Le collezioni Cumano* 19

Iz: *Le tre Venezie* 1/1933. 49

Izrezak u Arheološkom muzeju – Split, iz neke nepoznate knjige 18

Crtež na str. Ika Prpa-Stojanac

Dio legendi nacrtâ i planovâ koji se ovdje donose prethodno je objavljen u sljedećim radovima

Sl. 8, 25, 52, 53, 55, 56, 57, 58 – Duplančić, Arsen. Zidine Splita na neobjavljenim nacrtima iz XVIII. stoljeća, *Kulturna baština* 22-23, Split, 1993: 98-101.

Sl. 7, 24 – Duplančić, Arsen. Prilog poznavanju obrane Splita u XVII i XVIII stoljeću, *Vesnik Vojnog muzeja* 33, Beograd, 1989: 117, 136.

Sl. 13 – Marasović, Jerko. Prilog proučavanju slike Splita Girolama da Santacroce, *Petriciolijev zbornik II* (PPUD 36), Split, 1996: 233.

Sl. 14, 63, 64 – Duplančić, Arsen. Gradski kaštel i zidine Splita na neobjavljenim nacrtima iz XVIII. stoljeća, *Kulturna baština* 24-25, Split, 1994: 145-146.

Sl. 17, 21 – Novak, Grga. *Povijest Splita II*, Split, 1961: 424.

Sl. 26 – Kečkemet, Duško. Splitski kaštel, *Analitičko-historijskog instituta JAZU u Dubrovniku IV-V*, Dubrovnik, 1956: 291.

Sl. 37, 38, 39 – Kečkemet, Duško. Plan i veduta Splita iz početka osamnaestoga stoljeća, *Kulturna baština* 11-12, Split, 1981: 89-91.

Sl. 41, 42 – Božić-Bužančić, Danica. Tlocrt Splita izrađen 1784., *Kulturna baština* 5-6, Split, 1976: 53-54.

Sl. 43 – Božić-Bužančić, Danica. Još jedan tlocrt Splita iz 1784. godine, *PPUD* 28, Split, 1989: 222-223.

Sl. 65, 66, 67 – Kečkemet, Duško. Marmontov plan izgradnje splitske luke, *Adrias* 4-5, Split, 1993-1994: 158-159.

Sl. 69 – Kečkemet, Duško. Urbanistički razvoj splitske luke, *Pomorski zbornik II*, Zagreb, 1962: 1416.

Sl. 78, 79 – Duplančić, Arsen. Neobjavljeni nacrti i opisi splitskog lazareta, *Adrias* 4-5, Split, 1993-1994: 175-176.

Sl. 80 – Fisković, Cvito. Splitski lazaret, u: Fisković, Cvito – Lovre Katić [i dr.], *Četiri priloga historiji grada Splita XVII i XVIII stoljeća*, Split, 1953: 10, 12.

Sl. 81 – Duplančić, Arsen. Prinos dokumentaciji urbanističkog razvitka Splita od 17. do 19. stoljeća, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 20-21/1994-1995, Zagreb, 1996: 144.

Rukopis ovog rada dovršen je i predan za objavljivanje Konzervatorskom odjelu u Splitu godine 2001., ali publikacija za koju je bio namijenjen nije tiskana. U međuvremenu je uporabljen

za katalog »Obnova bastiona Priuli. Konzervatorska studija«, Split 2003, gdje je pogreškom njegov naslov ispušten u tekstu i u popisu literature.

Summary

The Split city walls the 17th and 18th centuries

THE SITUATION

BEFORE THE CRETAN WAR, 1645

The oldest pictures of the city of Split, starting with the one of Girolamo Santacroce of 1549 and going on to those of Martin Kolunić Rota about 1570, Giovanni Francesco Camoti, ca 1571, Angelo degli Oddi, 1584, Giuseppe Rosacci, 1598, and an anonymous artist in the book of Wilhelm Dilich of 1609, show a city packed tight within Diocletian's Palace and the walls that that embraced the part of it that was extended towards Marjan Hill. The development of artillery and the first incursion of the Turks into the Split region in 1500, and then the fall of Klis in 1537, meant that there was an urgent need for a better fortification of the city. In the reports of the representatives of the Venetian government and the engineers there was constant stress on the poor defensibility of Split and the need for it to be improved. This was felt in particular before the Cretan or Candia War between Venice and Turkey that started in June 1645.

As early as 1625, Venice sent the engineer Nikola Kandido, a man of Hvar, whose opinion was that Split should be defended with new fortifications. Perhaps it was pursuant to his advice that works were started on the city castle, works which were mentioned during 1625, 1627 and 1629.

The providore generale Antonio Pisani in 1627 proposed the demolition of one of three towers on the eastern side of the palace, because the other two were at an appropriate distance.

Providore general Alvise Zorzi in 1629 had seen towers knocked down, of which there were two on the eastern and two on the northern wall of the palace, because they interfered with the defence and also required more manning than was really necessary, thus creating additional costs. The other towers were reinforced with materials taken from the demolished towers, and the surplus went to completing the bastion that had been started by Sforza Pallavicino.

The engineer Agostino (?) Alberti took part in these works.

In April 1630, the Senate ordered providore Antonio Pisani to go to Split and test out the state of the walls. Obedient to command, on June 5 he sent a reply accompanied by a ground plan drawing by the engineer Francesi and an elaborate report of the French engineer Antone de Ville,

who recommended inter alia not changing the position of the Pistura gate, which was a double gate, but rather reinforcing it. In his opinion, it would be a good thing to dig a moat in front of the gate, and put in a drawbridge and a portcullis. This proposal was accepted.

THE CRETAN WAR

AND THE FORTIFICATION OF SPLIT

The incursion of the Ottomans into the area of Split and the Battle of Solin in September 1645 set off the alarm bells, and the coming of the Bosnian pasha to Livno in May 1646 caused a panic among the people of Split, who had started to take cover in the islands and safer places. This was reinforced by the view of the War Council that those fortified places in Dalmatia that were not truly defensible should be abandoned. This included Split, and in several places charges were placed in the walls so they could be blown up if there was a danger. But then Fra Antonio Leni, an engineer, arrived in Split, and he fortified it with external earthworks. In this situation the citizens sought help from General Leonardo Foscolo, who permitted the repair of the NW tower of Diocletian's palace, with the stone of the nearby tower that had been demolished, and the erection of a small fortified spot north of Pistura Gate, which was called the Leni Position (posto Leni). During 1648, a long covertway was constructed around the existing city walls (strada coperta), the Dominican and Franciscan monasteries were fortified, and the construction of Gripe Fort was started. And in addition to this, around 1651, a small fort was erected over Veli varoš on Marjan.

THE DESIGNS

OF CAMILLO GONZAGA AND I CONTI

An important turnaround in the defence of Split occurred in May 1656 when the position of providore general was taken by Antonio Bernardo, who at once set about fortifying the city, his mainstay being General Camillo Gonzaga, who at the beginning of 1657 made a new design.

After this plan, in 1659 Bernardo began the construction of the great bastion at a site alongside the Rim tower. Although the Gonzaga plan started to be put into action, there were nevertheless certain changes made to it by

Innocentio Conti. He drew up a model, approved by the government in Venice, according to which the city was to be fortified by three bastions and two semi-bastions. According to the writing of Difnik, the same project had been drawn up in 1648 by Alessandro Magli, but at that time it has not been accepted.

The implementation of the Gonzaga / Conti design was started by providore general Andrea Corner (March 1660 – May 1662), with the erecting of the central, northern, bastion. His successor, Girolamo Contarini (May 1662 – December 1664) at once, as soon as he arrived at post, started the construction of the eastern bastion, St Jerome's, as he called it in his report, which was completed at the end of 1664 and filled with earth, wanting only the parapets. Contarini also started to build the curtain wall towards the Corner bastion (which he called St Ana's), and part of the wall from the Corner bastion to the NW, i.e., to the bastion that was still to be built. He completed the Bernardo bastion, while the small Zorzi bastion still needed finishing.

The head of the works on the Contarini bastion and the Bačvice Fort was engineer Giovanni Loubatiere, who sent the Venetian government reports about the forts in Dalmatia and took part in the defence of Candia / Heraklion. He, it would seem, was the author of the model of the Bačvice Fort that was mentioned by Contarini in his report.

Contarini's successor Cattarino Corner (December 1664 – September 1667) went on with the erection of new ramparts with the aid of engineer Tomaso Moretti and Loubatiere. He came to find two bastions and the wall between them finished, and on May 19, 1665, started the construction of the western demi-bastion alongside St Francis' Church. Corner also put up the curtain to the north, i.e., to the still not yet constructed Priuli bastion, the eastern bastion by the lazaret, and a wall with gates that linked it with the Contarini bastion. All these works were finished in 1666, as is seen from the plan made by Giuseppe Santini who, as he himself said, came to Split to finish off its fortifications.

The last, north-west bastion, was put up at the time of providore general Antonio Priuli (October 1667 – December 1669). In the meantime there was still here the *strada coperta* with its palisades.

THE CITY GATES

There were three gates in the city ramparts: the Priuli, the Corner and the little gate between the St Anthony demi-bastion and the Bernardo bastion. The Priuli gate was arched and made with rustication and had breastwork

with a palisade on the external side of the wall. Between the Contarini bastion and the St Peter demi-bastion lay the Contarini Gate, which on the outside had a wooden bridge over which the caravans entered the city on their way to the lazaret. The little gate alongside the Bernardo bastion was of less importance.

FINANCIAL RESOURCES, DEMOLITION OF HOUSES AND CHURCHES

The construction of the Baroque walls in Split necessitated outstanding human and financial efforts. From the invoices and various orders of the providores it can be seen that the workmen came from central Dalmatia including the islands and that work had been declared an obligation. For the purpose of the Split walls, the people of Solta had had to burn a lot of lime, for which reason a lot of forests were felled; lime kilns were ordered built on Vis as well. The city put all its own resources into the task, but it was not enough, and in 1647 the *fontik* or granary was abolished and its resources were transferred to the government. For the same reason the state took upon the salt benefice and the money of the pawnshops. Help was provided by nearby Poljica, which in 1647 gave 500 ducats for the fortifications.

The erection of the walls did not devour just a lot of money, but many houses and a lot of land as well. First to go were the houses close to the old walls, because they had to be razed to make sure the enemy could not hide behind them and quarter in them. Later houses that were in the space foreseen for the construction of the hidden road and the new walls were demolished. Not even churches were spared. The Franciscan monastery was demolished in September 1666, and before that the Church of Holy Cross had shared its fate, in 1657, as had the Dominican church and monastery.

THE CONDITION AND APPEARANCE OF THE WALLS AFTER THE CONSTRUCTION

It is not until the map of the Split and Solin plain of engineer Zorzi Calergi of 1675 that the finished walls can be seen; still better in the collection of drawings of engineer Napolion Francesco Eraut of 1682, and a number of other drawings, engravings and plans. From these it can be seen that the bastions were only partially filled in with the earthworks, which slanted down to the city, inside which was an anti-mine gallery, as documented on Eraut's and Satini's drawings. The wall was capped with a protruding semi-rounded cornice above which was a low parapet, while on the corners there were round sentry boxes. The

Contarini and Priuli bastions, and others too perhaps, had Venetian lions with coats of arms and inscriptions.

The completion of new Split walls fits in with the end of the Cretan War, in 1669. With the conquest of Klis in 1648 the Turks had been pushed away from the immediate vicinity of the town, which was shown by the demarcation of 1671. Soon, however, the Morea War broke out (1684-1699), in which Venice considerably expanded its rule into the interior of Dalmatia. In such circumstances, the Split walls were so important, and they were not devoted appropriate attention, indeed, they remained uncompleted.

THE WALLS AND THE SPACES ALONGSIDE THEM PASSED INTO PRIVATE OWNERSHIP

The reduced defensive importance of the walls led to parts of them having their purpose changed and passing into private ownership, as did the space between the two defensive zones. Judging from the available material, it would seem that this process started around 1740, and gathered strength after 1770. It is exceptional because thanks to it new houses sprang up alongside Diocletian's Palace and the northern walls.

Demands were made to rent even the towers of the city's castle, and as part of the government's endeavours to further and expand the silk industry by the planting of mulberry trees and the cultivation of the silkworm, in 1778 I. Ceruti was given permission to plant mulberries on the sides of the covertway in Split and Trogir, while Dr I. Moller and the brothers N. and K. Paulini were allowed to plant inside, that is, on the ramparts of, Gripe forte and on the slopes scarps around it. By being able to lease out land inside the bastions the government obtained a source of revenue that accrued partially to the government exchequer, partially to the city headman.

DETERIORATION OF THE WALLS AND THE BEGINNINGS OF DEMOLITION IN THE 19TH CENTURY

The Baroque walls, never completely finished, and over the course of time not adequately maintained, gradually deteriorated, as can be seen in the engravings in the Adam book of 1764. But they did after all survive the fall of Venice and the first period of Austrian rule, after which their demolition began in the period of French rule. On the orders of Marshal Marmont, the Venetian castle on the quay was knocked down in 1807, part of the western ramparts (where gardens were laid out), a way was pushed through the wall of the curtain on the western side of the Corner bastion, and the curtain wall between the Corner and Contarini bastions was knocked down.

The death sentence came for the walls in 1845 when an imperial decision of July 11 and then a government decree of August 9 made Split a free city. Of the existing fortifications, only the fortress of Gripe and the batteries on Sustjepan and Bačvice had to be kept, while the rest could be demolished. This decision made possible the later demolition of the demi-bastion of St Peter, the Corner curtain and part of the Contarini bastion for the construction of the railway in 1875-1877, while the major part of the Contarini bastion was demolished for the Great Real High School built from 1907 to 1910. Demolitions went on during the 20th century. To facilitate traffic flow, in 1934-1935 the tip and the western corner of the Corner bastion were blunted, and from 1947 to 1951 a hole was made through the Priuli bastion by the theatre, although part of it was renovated in 1963, while for the purpose of covering the railway cutting, at the beginning of the eighties another part of the Contarini bastion was knocked down.

TESTAMENTS AND RESOURCES FOR MAINTAINING THE WALLS

In connection with the repairs and development of the walls a little-known regulation should be mentioned. There is no doubt that great sums were needed for their maintenance, and as early as the 15th century a regulation was passed according to which a testament had no legal force, i.e., could not be executed, unless the testator left a certain amount for the walls. By the payment of this fee, the testament could be executed. From the small number of Split wills published it can be assumed that this regulation was passed in the first half of the 15th century, because the fee is mentioned in 1444, and can be tracked until the 18th century. A similar regulation was in force in Trogir.

FORTIFYING THE EASTERN WALL OF DIOCLETIAN'S PALACE

Up to the construction of the Baroque ramparts, the city was protected on the eastern side by the wall of the palace. In the mid-16th century, the southern part was reinforced inside, and in 1601 the wall was repaired at the time of headman and captain Andre Venier. Because of the size, the easier defence of the city, that is, the Silver Gate of Diocletian's Palace was walled up in the early Middle Ages. At the time of headman Antonio Loredano (1467-1469) the gate was covered up with a great wall that was removed in 1945-1947. Alongside the one-time ancient gate a new, smaller gate was made called New Gate – Portam Novam – mentioned in the second half of the 12th century. At the time of headman and captain Antonio Delfino, the gate took on its current appearance, and above them the inscription Antonius Delphinus / AD / MEDCCLXIV with a Venetian lion and Delfino's coat of arms was placed.

Because of the expansion to Split to the west and the construction of the medieval walls, the north east tower of the palace was called the Old Corner (Canton vecchio), and in the 17th and 18th century was called Jews' Position – Posto degli Ebrei, Beluardo Ebreo. Its exposure to the enemy and the use of ever more powerful artillery necessitated it being reinforced, and the lower part was broadened, up to the height of the protruding cornice that went round it, and it took on the appearance of a bastion. It would seem that the tower changed its appearance during 1645 and 1646. In 1843 the extra reinforcement was removed and its new owner, I. Paparella, turned it into a residential building.

BUILDINGS ALONGSIDE THE EASTERN WALL OF DIOCLETIAN'S PALACE

In order to make it impossible for an enemy to approach and climb up the walls easily, it was forbidden to have any windows and balconies or to build structures alongside the walls. However, after the construction of the Baroque ramparts, the government did allow a military hospital and a store to be built alongside the eastern wall of the palace. The military hospital was founded in 1657, but it was located in the building of the Fraternity of the Holy Ghost. Between 1682 and 1692 a one-storey building was put up alongside the southern part of the eastern wall of the Palace for the garrison, and this was also partly used as a hospital. North of the Silver Gate around 1700 a military store was built, and a little further off was a cemetery that served the hospital.

The space between Diocletian's Palace and the Baroque walls was closed on the southern side by the lazaret complex. This consisted of a commodity store with the customs house and

the lazaret for quarantine purposes. The construction started in 1581, according to drawings by Vicko Bugardelo, of Split, one-time master builder of Zadar, and the first part was completed and officially opened in 1592. The whole complex, all of it over the course of time called lazaret, consisted of several courtyards with pertaining buildings. The extreme western side was called the Generalcy, because during his stay in Split, the providore general with his train would reside here.

* * *

In terms of importance and scope, the construction of the Split Baroque walls, complete with the fortresses of Gripe and Bačvice, can be compared with the construction of Diocletian's Palace. It was a vast job indeed, which affected all classes of society and had a great influence on town planning and the economy. The city wore itself out in the struggle for survival, and instead of investing in development, invested in the preservation of its existence, and then in the renovation of what had been knocked down. The walls devoured municipal and governmental resources, houses and land. Churches and monasteries were laid waste for them, the granary, the pawnshop and the salt benefice, and the inhabitants were exhausted by the labour service demanded of them. All this, together with the devastation and casualties of the wars and the reduction in commerce, put the Split economy a long way behind. The walls determined the borders of growth of the city within them, and drew the line to which the suburbs could approach. The decline in the defensive value of the walls led to the development of the free space between them and the old walls, and their partial demolition in the 19th and 20th centuries had its impact on the contemporary appearance of Split.